НАШ ГЕРБ

українські символи
від княжих часів до сьогодення

Андрій ГРЕЧИЛО, текст
Богдан ЗАВІТІЙ, упорядкування й загальна редакція

НАШ ГЕРБ

українські символи від княжих часів до сьогодення

РОДОВІД

ISBN 978-617-7482-20-7

дизайн, верстка, кольорокорекція
Володимир ОНОПРІЙЧУК

текст
Андрій ГРЕЧИЛО

концепція, упорядкування
та загальна редакція
Богдан ЗАВІТІЙ

коректура
Тетяна ВАТАЖИШИНА

переклад англійською
Василина ШЕВАДУЦЬКА

координація
Анастасія БІЛОУСОВА

головний редактор
Лідія ЛИХАЧ

ЩИРО ДЯКУЄМО ЗА ПІДТРИМКУ

«ФОНДУ РОДИНИ ЗАГОРІЙ», Київ, Україна
Петру ЯРОСЕВИЧУ (Peter JAROSEWYCZ), Канзас-Сіті, США

ЗМІСТ

ІЗ ГЕРБОМ, БЕЗ ДЕРЖАВИ

ПОВЕРНЕННЯ ТРИЗУБА

ВЕЛИКИЙ ГЕРБ УКРАЇНИ

ВІД УПОРЯДНИКА

ЦЯ КНИЖКА МАЛА Б НАЗИВАТИСЯ РАДШЕ «НАШІ ГЕРБИ». І саме так цілком слушно пропонував д-р Андрій Гречило, який сприйняв концепцію цього альбому та погодився створити текстовий супровід для нього. Врешті-решт ми таки дійшли згоди, що «Наш герб» – буде влучніше. Бо кожен із символів, про які в цій книжці йдеться, – наш: був чи є, був і є. Зрештою, добре понад половину цього видання присвячено саме Тризубові, що став найбільш нашим із усіх наших гербів.
Затвердженню його 25 лютого 1918 року гербом УНР передувала тривала дискусія, котрий із історичних символів гідний стати головним знаком новітньої української державності. Головними «претендентами» були три: галицький золотий лев, що спинається на скелю; київський архистратиг Михаїл, який на зламі XIX–XX ст. стали сприймати як герб Наддніпрянської України; козак із мушкетом із часів Гетьманщини, який уже у XVIII ст. трактували як «національний герб». Михайло Грушевський восени 1917-го навіть був висунув ідею про цілком новий символ «творчої мирної праці в новій Україні» – золотий плуг на блакитному тлі.
Загадковий знак із монет часів князя Володимира Великого, відомий доти лише вузькому колу фахівців, сприймався поперва радше як несміливий компромісний варіант. Але він став пострілом «у яблучко». Кілька факторів переважили тоді на його користь при виборі нашого національно-державного герба. У цій книжці про це йдеться. І стався феномен: геть давно забутий, але тепер віднайдений, – Тризуб умить прижився як національно-державний герб України. Усі решта символів, що мали сильніші позиції та триваліщу (але не глибшу!) традицію, відступили на другий план. Знак графічно красивий, лаконічний, самобутній, а головне – стародавній, Тризуб став міцним містком, що легітимізував історичний зв'язок модерної України з Київською Руссю. Упродовж усього XX ст. наш герб надихав багатьох українських мистців – їхнім роботам у цьому альбомі присвячено немало сторінок.
У цій книжці зібрано іконографічні пам'ятки з більш ніж 50 музеїв, архівів і бібліотек України та світу. Але вона була би значно мілкішою, якби Олексій Шереметьєв, Олександр Мельник, Віктор Киркевич і Сергій Білокінь не надали для неї репродукцій артефактів зі своїх приватних збірок. Хочу щиро подякувати за їхні щедрість і терпеливість до моєї захланності й докучливості, яких часом, мабуть, несила було вгамувати й витримати.
При створенні цього альбому відчувався надійний лікоть людей, які своїми порадами-консультаціями, а часто просто добрим словом-підтримкою, не давали зійти на манівці та знеохотитися. З приємністю та вдячністю хочу їх назвати: Олександр Алфьоров, Володимир Бірчак, Ніна Волошинська, Андрій Когут, Олександр Кучерук, Андрій Мацьків, Данило Нікітін, Олег Однороженко, Світлана Панькова, Олекса Руденко та Юрій Савчук із Києва; Михайло Дмитрів, Орест Круковський, Степан Пахолко, Олег Сидор і Роман Яців зі Львова; Сергій Музичук та Ігор Марчук із Рівного; Катерина Новак і Олександр Савчук із Харкова; Дмитро Проданик із Чернівців; Сергій Лаєвський та Ігор Ситий із Чернігова. Прошу вибачити, якщо когось оминув.
Без мого найвірнішого союзника в цьому проекті – Володимира Онопрійчука, який створив дизайн цієї книжки, – з любов'ю та смаком, як уміє тільки він, – я почувався б геть безпорадний.
Геральдика – дисципліна дуже візуальна, і годі сказати, що тут переважає – наука чи мистецтво. Вони тут рівносильні й рівнозначні. Тішуся, що цей альбом – давня моя мрія – виходить саме у видавництві РОДОВІД, яке вже понад чверть століття наполегливо та ґрунтовно заповнює лакуни у великій історії величної української культури. Тепер-от настала черга нашого герба. Чи радше – наших гербів.

Богдан ЗАВІТІЙ

СКОРОЧЕННЯ

АРХІВИ, БІБЛІОТЕКИ ТА МУЗЕЇ

АМ ІА	Археологічний музей Інституту археології НАН України, Київ
АОУН/УІС	Архів ОУН в Українській інформаційній службі, Лондон
БІКМ	Бродівський історико-краєзнавчий музей
БОО	Наукова бібліотека ім. О. Ольжича, Київ
ВМ УНР	Віртуальний музей УНР / muzejunr.io.ua
ВСД НБУВ	Відділ стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського
ГДА СБУ	Галузевий державний архів Служби безпеки України, Київ
ДАТО	Державний архів Тернопільської області
ДАІФО	Державний архів Івано-Франківської області
ДАХмО	Державний архів Хмельницької області
ДАЧернО	Державний архів Чернівецької області
ДАЧО	Державний архів Чернігівської області
ДЕ	Державний Ермітаж, Санкт-Петербург
ДІМ	Державний історичний музей, Москва
ДНІМ	Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. Яворницького
ДРМ	Державний Російський музей, Санкт-Петербург
ІР НБУВ	Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського
ІСВ	Інститут Святого Володимира, Торонто
КНМЦ	Київський науково-методичний центр із охорони, реставрації та використання пам'яток історії, культури і заповідних територій
ЛІМ	Львівський історичний музей
ЛННБС	Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника
МГК	Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського, Київ
МІФЛ	Музей історії фотографії у Львові
НБ ЛНУ	Наукова бібліотека Львівського національного університету ім. І. Франка
НІБУ	Національна історична бібліотека України, Київ
НМІУ	Національний музей історії України, Київ
НМЛ	Національний музей у Львові ім. А. Шептицького
НХМУ	Національний художній музей України, Київ
ОАМ	Одеський археологічний музей НАН України
РДАДА	Російський державний архів давніх актів, Москва
РДІА	Російський державний історичний архів, Санкт-Петербург
РОКМ	Рівненський обласний краєзнавчий музей
ТОКМ	Тернопільський обласний краєзнавчий музей
УВАНВ	Архів Української вільної академії наук у Вінніпезі
УВ-ІІ	Український воєнно-історичний інститут у Вінніпезі
УНМЧ	Український національний музей в Чикаго
УСБУ ЧернО	Архів тимчасового зберігання Управління Служби безпеки України в Чернівецькій області
ЦДАВО	Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ
ЦДАГО	Центральний державний архів громадських об'єднань України, Київ
ЦДАЗУ	Центральний державний архів зарубіжної україніки, Київ
ЦДВР	Центр досліджень визвольного руху, Київ
ЦДІАК	Центральний державний історичний архів України, Київ

ЦДІАЛ	Центральний державний історичний архів України, Львів
ЦДКФФА	Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г. Пшеничного, Київ
ЦМІ/АСГ	Центр міської історії Центрально-Східної Європи (Архів Степана Гайдучка), Львів
ЦНБ ХНУ	Центральна наукова бібліотека Харківського національного університету ім. В. Каразіна
ЧОІМ	Чернігівський обласний історичний музей ім. В. Тарновського
ЧХМ	Черкаський художній музей
ЯА	Яворівський фотоархів УПА
AGAD	Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Варшава
AM	Armémuseum, Стокгольм
BLb	Badische Landesbibliothek, Карслруе
BmN	Bibliothèque-médiathèque de Nancy, Нансі
BN	Biblioteka Narodowa, Варшава
BnF	Bibliothèque nationale de France, Париж
BrB/KBB	Bibliothèque royale de Belgique / Koninklijke Bibliotheek van België, Брюссель
BSb	Bayerischen Staatsbibliothek, Мюнхен
MNW	Muzeum Narodowe w Warszawie, Варшава
MW	Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, Варшава
RA	Riksarkivet, Стокгольм
UML	The John Rylands Library, The University of Manchester, Манчестер

ПРИВАТНІ ЗБІРКИ

Зб. ОА	Олександра АЛФЬОРОВА, Київ
Зб. СБ	Сергія БІЛОКОНЯ, Київ
Зб. ВК	Віктора КИРКЕВИЧА, Київ
Зб. АМ	Андрія МАЦЬКІВА, Київ
Зб. ОМ	Олександра МЕЛЬНИКА, Київ
Зб. МШ	Музею родини ШЕРЕМЕТЬЄВИХ, Київ

ІНШЕ

ВВР України	Вісник Верховної Ради України
000º	проба коштовних металів
г	грами
мм	міліметри
пол.	половина
поч. / кін.	початок / кінець
пр. зб.	приватна збірка
прибл.	приблизно
репрод	репродуковано

ТРИЗУБ: КНЯЖИЙ ЗНАК КИЇВСЬКИХ ПРАВИТЕЛІВ

КОЛИ Й ЧОМУ З’ЯВЛЯЮТЬСЯ ГЕРБИ?

УПРОДОВЖ ВІКІВ ЛЮДИНУ ПОВСЯКЧАС СУПРОВОДЖУВАЛИ РОЗМАЇТІ СИМВОЛИ, що відображали мотиви різних видів життєдіяльності (полювання, скотарство, землеробство та ін.), означали владу, уособлювали тотеми чи інші об’єкти вірувань і поклонінь тощо. Вони з’являлися в усіх народів на стадії родового патріархального устрою також для позначення власності, що належить родові, а з виникненням приватної власності – окремим родинам[1]. Здавна різні народи використовували під час воєнних змагань певні символи, що мали вказувати місце збору воїнів. Найчастіше це був шматок тканини, прикріплений до списа, що згодом утрадиційнився як стяг чи прапор.

Поняття «герб» як лаконічний графічний малюнок, що має певне символічне значення та скомпонований за встановленими правилами, виникло в Західній Європі в XI–XII ст. за часів хрестових походів. Про причини появи таких знаків іще й досі тривають дискусії та існують різні думки. Переважно їх пов’язують із необхідністю відрізнити в бою своїх від чужих. Така потреба виникла, зокрема, з огляду на особливості тогочасного озброєння. Є думка, що тут мала вплив також емблематика народів Близького Сходу, з якою європейські рицарі стикнулися під час хрестових походів. Тоді постала й геральдика – мистецтво герботворення і водночас наука, що регулює основні принципи складання і вживання гербів. Поступово сформувалося кілька різновидів гербів: земельні (окремих територій, а згодом – і держав), міські, організаційні (цехові, братські тощо), особові чи родові (фамільні).

На сучасних українських землях різні знакові системи функціонували і в античні часи[2], і в період Київської Русі[3]. На їх формування значний вплив мали не лише місцеві традиції, але й привнесені – передовсім народів степу, варягів, візантійців. Окремий пласт тут становлять знаки Рюриковичів – двозуби та тризуби, що виконували функцію княжих символів. Хоча вони мають уже доволі значну літературу, проте годі сказати, що всі питання про походження, семантику та призначення таких символів уже остаточно з’ясовані.

1 Міллер М. Геральдика // Енциклопедія українознавства. – Нью-Йорк, Париж, 1955. – Т. І. – С. 367.
2 Див.: Соломоник Э. И. Сарматские знаки Северного Причерноморья. – К., 1959; Драчук В. С. Системы знаков Северного Причерноморья (тамгообразные знаки северопонтийской периферии античного мира первых веков нашей эры). – К., 1975 та ін.
3 Див: Рыбаков Б. А. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X–XII вв. // Советская археология. – 1940. – Т. VI. – С. 227–257.

ЗОЛОТНИК КНЯЗЯ
ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО
КІН. X – ПОЧ. XI СТ.
23 мм, 4,34 г, 916°
ОАМ

ЗОЛОТНИК КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО
КІН. X – ПОЧ. XI СТ.
23 мм, 4,4 г, 958º
ДЕ

ЗОЛОТНИК КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО
КІН. X – ПОЧ. XI СТ.
20 мм, 4,4 г, 916–958°
ДЕ

ЗАГАДКОВИЙ ТРИЗУБ І ЙОГО ВИКОРИСТАННЯ

ЗНАК НА МОНЕТАХ КИЇВСЬКИХ КНЯЗІВ ПРИВЕРНУВ УВАГУ ДОСЛІДНИКІВ ЩЕ НАПРИКІНЦІ XVIII СТ., коли 1797 року в Лейпцигу було опубліковано згадку про срібник Ярослава Мудрого[4]. Авторство ж терміну «тризуб» зазвичай приписують російському історикові Миколі Карамзіну. Хоча насправді він, описуючи цю монету, лише зазначив у примітці, що на ній зображений знак, «подобный трезубцу»[5]. Таке ж визначення вживав через століття й Михайло Грушевський, називаючи його знаком «неясного значіння, щось вроді тризубця»[6]. Натомість термін «тризуб» утверджується й поширюється лише після затвердження цього знака гербом Української Народної Республіки 1918 року.

Оскільки таємничі двозуби та тризуби траплялися не лише на монетах, а й на княжих печатках[7] та інших предметах, тож вони привернули увагу і нумізматів, і археологів, і дослідників історії мистецтва. Різні типи й видозміни цих знаків отримали узагальнену назву «родові знаки Рюриковичів».
Велике значення для їх досліджень мала знахідка на околиці Ніжина 1852 року скарбу з майже 200 срібників, битих за правління Володимира Святославича (Великого), Ярослава Мудрого та Святополка Володимировича (Окаянного)[8]. А згодом – і скарб, виявлений 1876 року в Києві[9]. Найбільшу увагу дослідники передусім відводили, отже, зображенням на монетах, особливо срібниках і золотниках Володимира Святославича[10].
У каталозі давньоруських монет 1983 року було подано відомості про 11 золотників і 323 срібники, відомих на той час. У його перевиданні 1995 року додано інформацію про ще сім срібних монет[11]. Протягом останнього десятиліття-двох у руках «чорних археологів» виринуло ще понад сто монет, більшість із яких вважається оригінальними.

ПЕЧАТКА КНЯЗЯ СВЯТОСЛАВА ХОРОБРОГО ІЗ ДВОЗУБОМ
НА ЛИЦЕВІЙ І ЗВОРОТНІЙ СТОРОНІ, IX СТ.
СВИНЕЦЬ, КАРБУВАННЯ.
21х21,5х3 мм, 7,1 г
ЗБ. МШ

Монети, биті за князювання Володимира Великого, різняться оформленням аверсу та реверсу, і на цій підставі їх випуски хронологічно й типологічно поділяють на чотири групи. Тип I – найдавніший, до нього належать золотники та срібники, на яких зменшений Тризуб подано ліворуч від зображення Володимира Великого, а напис по колу йде або «ВЛАДИМИРЪ НА СТОЛѢ», або «ВЛАДИМИРЪ А СЕ ЕГО СРЕБРО». На звороті розміщене погрудне зображення Ісуса Христа. За композицією ці монети нагадують соліди візантійських імператорів Василія II та Костянтина VIII, а також тогочасні візантійські імператорські печатки.
На аверсі срібників II, III і IV типів подане поясне зображення князя або сидячи на троні й написом «ВЛАДИМИРЪ НА СТОЛѢ». На реверсі головним елементом є значно більшого розміру Тризуб із написом «А СЕ ЕГО СРЕБРО» по колу. Срібники IV типу мають найвиразніші зображення з обох сторін, правильні написи та майстерно виконаний плетінкою княжий знак.

4 Гайдуков П. Г., Калинин В. А. Древнейшие русские монеты // Русь в IX–X веках: археологическая панорама. – Москва, Вологда, 2012. – С. 407.
5 Карамзин Н. Н. История государства Российского / изд. 2-е, испр. – Санкт-Петербург, 1818. – Т. II. – Прим., с. 33.
6 Грушевський М. Про гербові знаки України // Народня воля. – 1917. – № 101 (16 (3) вересня). Передрук у: Грушевський М. Твори: у 50 т. – Львів, 2007. – Т. 4, кн. 1. – С. 92.
7 Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. – Москва, 1970. – Т. 1–2; Янин В. Л., Гайдуков П. Г. Актовые печати Древней Руси X–XII вв. – Москва, 1998. – Т. 3; Алфьоров О. Моліводвули київських князів другої половини XI – кінця XII століття (за матеріалами сфрагістичної колекції О. Шереметьєва) // Сфрагістичний щорічник. – К., 2012. – Вип. II. – С. 5–74; Він же. Княжі знаки на печатках Київської Русі // Сфрагістичний щорічник. – К., 2015. – Вип. V. – С. 102–134 та ін.
8 Сотникова М. П. Нежинский клад сребреников 1852 г. (Реконструкция состава) // Нумизматика и сфрагистика. – К., 1971. – № 4. – С. 15–41.
9 Сотникова М. П. Сребреники Киевского клада 1876 г. // Нумизматика и сфрагистика. – К., 1968. – № 3. – С. 114–137.
10 Див.: Толстой И. И. Древнейшие русские монеты Великого княжества Киевского. – Санкт-Петербург, 1882; Орешников А. В. Денежные знаки домонгольской Руси. – Москва, 1936; Сотникова М. П., Спасский И. Г. Тысячелетие древнейших монет России. Сводный каталог русских монет X–XI вв. – Ленинград, 1983; Сотникова М. П. Древнейшие русские монеты X–XI вв. Каталог и исследование. – Москва, 1995; Гайдуков П. Г., Калинин В. А. Древнейшие русские монеты. – С. 403–435.
11 Гайдуков П. Г., Калинин В. А. Древнейшие русские монеты. – С. 411.

СРІБНИК КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО
II ТИП, КІН. Х – ПОЧ. ХІ СТ
ПОХОДИТЬ ІЗ НІЖИНСЬКОГО СКАРБУ 1852 р.
28 мм, 2,7 г, 500°
ЗБІЛЬШЕНО ВДВІЧІ
НМІУ

СРІБНИК КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО
III ТИП, КІН. Х – ПОЧ. ХІ СТ
ПОХОДИТЬ ІЗ НІЖИНСЬКОГО СКАРБУ 1852 р.
26 мм, 1,9 г, 300°
ЗБІЛЬШЕНО ВДВІЧІ
НМІУ

СРІБНИК КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО
IV ТИП, КІН. Х – ПОЧ. ХІ СТ.
ПОХОДИТЬ ІЗ НІЖИНСЬКОГО СКАРБУ 1852 р.
НАДЩЕРБЛЕНИЙ
28 мм, 2,48 г
ВМІСТ СРІБЛА НЕЗНАЧНИЙ
ЗБІЛЬШЕНО ВДВІЧІ
ДЕ

СРІБНИК КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО
IV ТИП, КІН. X – ПОЧ. XI СТ.
ПОХОДИТЬ ІЗ НІЖИНСЬКОГО СКАРБУ 1852 р.
29 мм, 3,24 г
ВМІСТ СРІБЛА НЕЗНАЧНИЙ
ДЕ

СРІБНИК КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО
IV ТИП, КІН. X – ПОЧ. XI СТ.
ПОХОДИТЬ ІЗ НІЖИНСЬКОГО СКАРБУ 1852 р.
29 мм, 2,93 г, 600°
ДЕ

СРІБНИК КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО
IV ТИП, КІН. X – ПОЧ. XI СТ.
ПОХОДИТЬ ІЗ НІЖИНСЬКОГО СКАРБУ 1852 р.
НАДЩЕРБЛЕНИЙ
27 мм, 3,46 г
ВМІСТ СРІБЛА НЕЗНАЧНИЙ
ДЕ

СРІБНИК КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО
IV ТИП, КІН. X – ПОЧ. XI СТ.
ПОХОДИТЬ ІЗ НІЖИНСЬКОГО СКАРБУ 1852 р.
НАДЩЕРБЛЕНИЙ, ОТВІР – ДЕФЕКТ ЛИТТЯ
30 мм, 3,08 г, 700–800°
ДЕ

Хрестик на середньому «зубі», що виступає на багатьох монетах IV типу, лише виконує функцію розділового знака в написі, що було характерне для візантійської традиції.
На срібниках Святополка Окаянного та Ярослава Мудрого знак Рюриковичів має інші форми. У першого фігурує двозуб, лівий зуб якого завершено хрестом, а в одному з варіантів між зубами розміщено ще й півмісяць. На монетах Ярослава Тризуб має кружок на середньому зубі та декоративні крапки.

СРІБНИК КНЯЗЯ ЯРОСЛАВА МУДРОГО
ПОЧ. XI СТ.
ЗНАЙДЕНИЙ У 1830-х НЕПОДАЛІК СУЧ. м. ТАРТУ, ЕСТОНІЯ
25 мм, 3,77 г, 960°
ДЕ

СРІБНИКИ КНЯЗЯ СВЯТОПОЛКА ВОЛОДИМИРОВИЧА (ОКАЯННОГО)
ПОЧ. XI СТ.
В ДІАМЕТРІ МАЮТЬ 26–32 мм
ВМІСТ СРІБЛА ЗДЕБІЛЬШОГО НЕЗНАЧНИЙ
РЕПРОД. ЗА: ТОЛСТОЙ И. И. ДРЕВНЕЙШИЕ РУССКИЕ МОНЕТЫ ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА КИЕВСКОГО. САНКТ-ПЕТЕРБУРГ, 1882

Зображення знаків Рюриковичів також трапляються на брактеатах – пласких тонких монетах із карбуванням на одній стороні, або й як графіті на східних монетах. Вони фігурують на ремінних бляшках, підвісках і піхвах мечів[12]. Їх вирізали на різних виробах із кістки. Цікавими тут є предмети, що нагадують формою пізніші козацькі порохівниці. Зокрема, таку знахідку було виявлено під час розкопок біля с. Жовнин на Черкащині[13]. Подібна річ із вирізаним Тризубом, що походить зі збірки Галаганів з родинного маєтку в Сокиринцях на Чернігівщині, представлена тепер в експозиції Прилуцького краєзнавчого музею, хоча там її ідентифіковано як козацьку порохівницю XVI–XVIII ст.[14] Подібні вироби, хоч і без знаків Рюриковичів, також відомі з розкопок у Воїнській Греблі (Полтавщина) та в Новгороді[15]. Їх датують XI–XIII ст., а можливу функцію визначають як релікварій. Мабуть, прилуцький експонат також треба віднести до пам'яток з того ж періоду.

Під час досліджень фундаментів великокняжого палацу біля Десятинної церкви в Києві експедиція Вікентія Хвойки 1907 року знайшла фрагмент глиняної плитки з рельєфним зображенням, схожим на знак Володимира Великого[16]. Наступного року було трапився вже майже цілий екземпляр із подібним символом. Згодом виявлено нові зразки плінфи з таким же клеймом[17].

Подібні зображення знаків Рюриковичів знаходять на цеглі й камінні з інших будівель. Трапляються вони також на зброї, посуді, печатках-перснях, свинцевих пломбах, прикрасах, їх також намагаються виділити на різних оздобних орнаментах у пластиці й рукописних малюнках. Фактично від X до першої половини XIII ст. знаки Рюриковичів були поширені по всіх князівствах Київської Русі, вони постійно зазнавали змін і модифікувалися, прибираючи форми то двозубів, то тризубів з різними додатковим елементами[18].

Існує багато різних теорій про призначення цих знаків. Чи вони були символами державної влади, монограмами, релігійними атрибутами, військовими емблемами, геометричними орнаментами, чи відігравали ще якусь іншу роль? Задовільного пояснення наразі не дає жодна з теорій. Хоча очевидно, що за часів Київської Русі двозуби та тризуби вживалися передовсім як знак князівської влади Рюриковичів.

Борис Рибаков розвинув припущення Аріста Куніка, зроблене в XIX ст., і визначив, що їхньою основною функцією було – знаки власності. При цьому подав приклади згадок у джерелах про різні князівські тавра, клейма та «п'ятна»[19]. Також він припускав, що мідні підвіски з таким символом могли бути нагрудними відзнаками гідності представників князівської адміністрації – посадників, тиунів, вірників, – за аналогією з татарськими пайцзе, що їх носили чиновники чи довірені особи хана.
Аркадій Молчанов висунув теорію, що подібні предмети були вірчими знаками для дипломатичних представників і чиновників-адміністраторів за давньоскандинавськими взірцями[20]. Так чи інакше, знаки Рюриковичів функціонували і в політичній, і в військовій, і в торговельній, і в господарській сферах.

12 Белецкий С. В. Лично-родовые знаки князей-Рюриковичей на металлических подвесках XI в. // Ruthenica. – К., 2002. – № 1. – С. 134–151; Зінченко О. М. Класифікація давньоруських підвісок-печатей зі знаками Рюриковичів // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» / Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2002. – Вип. 11. – С. 3–10.
13 Кілієвич С. Р. Археологічні розкопки біля с. Жовнин // Археологія. – К., 1965. – Т. XIX. – С. 193.
14 Прилуцький краєзнавчий музей ім. В. І. Маслова. – № 10416–5.
15 Сергєєва М. С. Вироби з кістки та рогу з Воїнської Греблі // Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр. – К., 2012. – Вип. 8. – С. 143
16 Болсуновский К. Родовой знак Рюриковичей, Великих Князей Киевских, геральдическое исследование, призначенное к чтению на XIV Археологическом Съезде в г. Чернигове. – К., 1908.
17 Комар О. Княжі знаки з Десятинної церкви. – К., 2016. – С. 4.
18 Молчанов А. А. Знаки Рюриковичей: древнерусская княжеская эмблематика // Русь в IX–X веках: археологическая панорама. – Москва, Вологда, 2012. – С. 437–447.
19 Рыбаков Б. А. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X–XII вв. // Советская археология. – 1940. – № 6. – С. 227–257.
20 Молчанов А. А. Знаки Рюриковичей: древнерусская княжеская эмблематика. – С. 441.

ФРАГМЕНТ ПЛІНФИ З ВІДБИТКОМ ЗНАКУ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО З ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ В КИЄВІ. КІН. X СТ.
ЗНАЙДЕНА 1907-го ПІД ЧАС РОЗКОПОК ВІКЕНТІЯ ХВОЙКИ
ВИПАЛЕНА ГЛИНА
165x155x27 мм
НМІУ

ВІРЧИЙ ЗНАК КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО З ЙОГО ВЛАСНИЦЬКИМ СИМВОЛОМ, КІН. X СТ.
СРІБЛО, ПОЗОЛОТА
ЛИТТЯ, ГРАВІЮВАННЯ
51x28 мм, 9,1 г
ЗБІЛЬШЕНО ВДВІЧІ
ЗБ. МШ

ВІРЧІ ЗНАКИ-ПІДВІСКИ РЮРИКОВИЧІВ ІЗ КНЯЖИМИ ЗНАМЕНАМИ – ТРИЗУБАМИ ТА ДВОЗУБАМИ, КІН. X – СЕР XI СТ.
ЛИТТЯ, ГРАВІЮВАННЯ
ПОДАНО В НАТУРАЛЬНУ ВЕЛИЧИНУ
ЗБ. МШ

ТЛУМАЧЕННЯ ТРИЗУБА. ВОНО МОЖЛИВЕ?

БОДАЙ ПРИБЛИЗНО ОДНОСТАЙНОЇ ДУМКИ ПРО ПОХОДЖЕННЯ ТА ЗНАЧЕННЯ ТРИЗУБА НЕМАЄ. З огляду на те, що цей символ доволі простий і вживався в різних модифікаціях, подібні зображення намагалися знаходити у знакових системах і в Індії, і в давньому Єгипті, і в Південній Америці. Проте активний період функціонування двозубів і тризубів припадає на період X–XIII ст., тому, мабуть, є сенс шукати корені цих символів у місцевих традиціях чи принаймні в культурах тих народів, які брали участь в етногенезів українців у той час. Очевидно, що певні паралелі можна знайти й серед античних знаків північного Причорномор'я, і серед тамг печенігів та інших народів Степу, і серед скандинавських символів. Не менш популярні й різні містичні теорії, де тризубам надається магічного значення, пов'язується з числом три тощо. Хоча подібні версії далеко не переконливі.

Із початку XIX ст. і до початку XX-го висунуто найрізноманітніші припущення про значення Тризуба[21]. Основні версії зводилися до таких умовних груп[22]:
1. Символ державної влади – тризубець (Карамзін), навершя візантійського скіпетра-диканикіона (Уваров), скіпетр скіфських царів (Самоквасов), зображення корони чи вінця (Вільчинський);
2. Християнський символ – підсвічник-трикирій або панікадило (Воєйков, Шодуар, Сахаров, Райхель, Шуберт), хоругва чи лабарум (Волошинський, Жиль, Телезіус, де Тіленау), голуб як усоблення святого Духа (Кунік);
3. Світська чи військова емблема – якір (Бартоломей), лук зі стрілою (А. Толстой), сокира чи подвійна сокира (Тілезіус, Сорокін), шолом (Мілюков);
4. Геральдично-нумізматичний знак – стилізоване зображення норманського ворона (крука) або сокола (Кене), схематичне зображення церковного порталу чи знак литовських князів Колюмни (Строганов, Лелевель);
5. Монограма чи абревіатура – рунічна (І. Толстой, Кунік), візантійська (Болсуновський, Чернєв);
6. Геометричний орнамент – візантійський (І. Толстой), східний (Кондаков), слов'янський чи скандинавський (Левшиновський).

Інтерес до цього загадкового знаку ще більше зріс після затвердження Тризуба 1918 року гербом України. З'являються нові публікації та нові припущення. Передусім слід згадати дослідження Онуфрія Пастернака про Тризуб, де автор аналізує попередні версії та намагається з'ясувати, яке ж первісне значення мав цей знак. Свою роботу Пастернак надіслав іще 1920 року Михайлові Грушевському, 1921-го – Кирилові Трильовському, а 1923-го передав особисто Василеві Пачовському. Лиш той відреагував на неї невеликим відгуком у віденському виданні[23]. Опублікувати окремою брошурою працю Пастернака вдалося щойно 1934 року зі вступним словом професора Сергія Шелухина[24]. Пастернак вважає Тризуб Володимира монограмою, але вже кириличною, і розкладає його на «особисто-пануючий клич» князя: ВЛАДИМИРЪ НА СТОЛѢ.
Михайло фон Таубе наприкінці 1930-х обстоював скандинавське походження Тризуба і вважав, що цей знак становив собою стилізований морський тризубець у формах «рунічного орнаменту»[25].

21 Детальніше див.: Бєлов О., Шаповалов Г. Український тризуб: історія дослідження та історичний реконструкт. – Запоріжжя, 2008. – С. 12–173.
22 Таубе М. М. Родовой знак семьи Владимира Святого в его историческом развитии и государственном значении для древней Руси // Владимирский сборник в память 950-летия крещения Руси, 988–1938. – Белград, [1939]. – С. 104.
23 Пачовський В. Герб українського народу // Український Скиталець. – Відень, 1923. – Ч. 7 (29). – С. 41–43.
24 Пастернак О. Пояснення тризуба, герба Великого Київського Князя Володимира Святого. – Ужгород, 1934. Перевидання: Прага, 1941.
25 Таубе М. М. Родовой знак семьи Владимира Святого… – С. 132.

КІСТЯНИЙ ВИРІБ, ОРНАМЕНТОВАНИЙ ЗНАКОМ РЮРИКОВИЧІВ
КІН. X – ПОЧ. XI СТ.
ПОХОДИТЬ ІЗ ЖОВНИНСЬКОГО ГОРОДИЩА В ЗАПЛАВІ СУЛИ, НА КОЛИШНЬОМУ ШЛЯХУ «З ВАРЯГІВ У ГРЕКИ», СУЧАСНА МЕЖА ЧЕРКАЩИНИ Й ПОЛТАВЩИНИ; ВИЯВЛЕНО ПІД ЧАС РОЗКОПОК 1957-го
КІСТКА; СВЕРДЛЕННЯ, ШЛІФУВАННЯ, РІЗЬБЛЕННЯ
133x111x48 мм, 166 г
АМ ІА

ОБУШОК (БОЙОВА ГИРЯ) З ТРИЗУБОМ
ПЕРША ПОЛ. XI СТ.
ВИЯВЛЕНИЙ ПІД ЧАС РОЗКОПОК НА ПЕРЕДГОРОДДІ В ЧЕРНІГОВІ 1984-го
РІГ; ВИПИЛЮВАННЯ, СВЕРДЛЕННЯ, ШЛІФУВАННЯ
64x56x32 мм
ЧОІМ

ФРАГМЕНТ ДЕНЦЯ ПОСУДИНИ З ГОНЧАРНИМ КЛЕЙМОМ-ТРИЗУБОМ, XI–XII СТ.
ВИЯВЛЕНЕ ПІД ЧАС РОЗКОПОК НА ДИТИНЦІ ЛІТОПИСНОЇ ПЕРЕСОПНИЦІ,
СУЧ. РІВНЕНЩИНА, 1993-го
ГЛИНА, ВИПАЛЮВАННЯ
90x60 мм
ЛІМ

ОБУШОК (БОЙОВА ГИРЯ), ОЗДОБЛЕНИЙ ТРИЗУБОМ
ПЕРША ПОЛ. XII СТ.
СВИНЕЦЬ; ЛИТТЯ
44x47 мм, 110 г
ЗБІЛЬШЕНО ВТРИЧІ
ЗБ. МШ

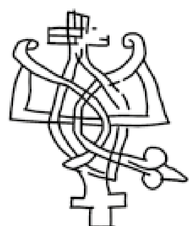

КНЯЖІ ЗНАКИ – ГРАФІТІ НА СТІНАХ ХРАМІВ:
ГЕОРГІЇВСЬКОГО СОБОРУ
В НОВГОРОДІ (ВГОРІ)
ТА СОФІЙСЬКОГО СОБОРУ
В КИЄВІ
ПРОРИСОВКИ
РЕПРОД. ЗА:
КОМАР О. КНЯЖІ ЗНАКИ
З ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ.
КИЇВ, 2016

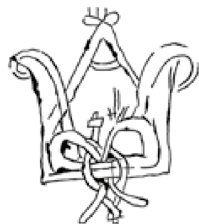

Натомість Володимир Січинський виступав проти норманської теорії і вважав, що «ґенетично український тризуб веде свій початок із Греції», а щодо значення цього символа твердив: «Був це знак-талісман, предмет, що приносить щастя. Був він грізний і немилосердний до всього недоброго і ворожого, добрим і чарівним для тих, хто був під його охороною. Тризуб – символ влади, могутності і непереможності, охорона проти кожної небезпеки, всього злого і нещастя»[26]. Писали про Тризуб також Микола Битинський, Михайло Міллер, Микола Андрусяк, Роман Климкевич, Володимир Трембіцький та інші українські дослідники[27].

У Радянському Союзі до досліджень над Тризубом і іншими знаками Рюриковичів спонукали нові археологічні відкриття та введення в науковий обіг нових археологічних матеріалів. У результаті вперше була сформована класифікація знаків Рюриковичів, запропонована Олексієм Орешніковим, а згодом доповнювана Борисом Рибаковим і Валентином Яніним. Орешніков виходив із принципу, що знаки розвивалися від простіших форм до складніших, від двозубів до тризубів[28]. Хоча такий підхід був неточним, оскільки низка княжих знаків із XI–XII ст. значно простіші від давніших.

Щодо змісту Тризуба, то більшість дослідників оминали висування конкретних версій. Натомість Олег Рапов у 1960-х узявся рішуче, але не надто переконливо, підтримувати версію, що цей знак зображував сокола: «Той факт, що князі дому Рюриковичів називаються билинами та "Словом о полку Ігоревім" "соколами", свідчить за те, що сокіл був емблемою, гербом роду, який очолював

КАРЛ БОЛСУНОВСЬКИЙ 1908 РОКУ ВИСУНУВ ГІПОТЕЗУ, ЩО РОДОВИЙ ЗНАК РЮРИКОВИЧІВ, ЗА ВІЗАНТІЙСЬКИМИ ВЗІРЦЯМИ, Є МОНОГРАМОЮ НА ОСНОВІ ГРЕЦЬКИХ ЛІТЕР, ЩО УТВОРЮЮТЬ СЛОВО «ВАСИЛЕВС» – ЦАР, ІМПЕРАТОР
РЕПРОД. ЗА: БОЛСУНОВСКИЙ К. РОДОВОЙ ЗНАК РЮРИКОВИЧЕЙ ВЕЛИКИХ КНЯЗЕЙ КИЕВСКИХ. КИЕВ, 1908

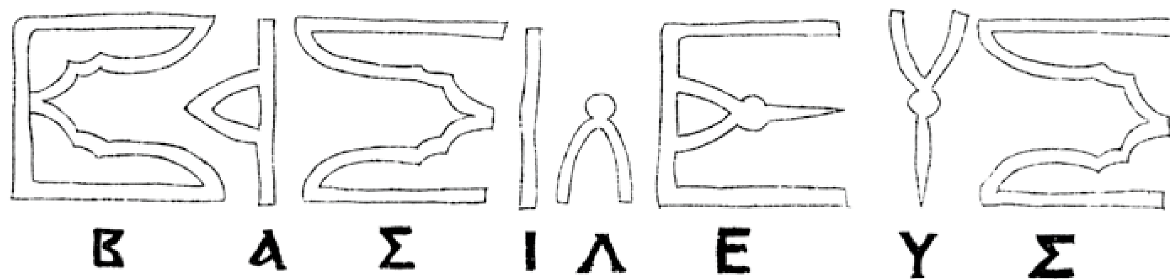

ОНУФРІЙ ПАСТЕРНАК УВАЖАВ КНЯЖИЙ ЗНАК ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО КИРИЛИЧНОЮ МОНОГРАМОЮ Й РОЗКЛАДАВ ЙОГО НА «ВЛАДИМИРЪ НА СТОЛѢ»
РЕПРОД. ЗА: ПАСТЕРНАК Я. ПОЯСНЕННЯ ТРИЗУБА – ГЕРБА ВЕЛИКОГО КИЇВСЬКОГО КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО. ПРАГА, 1941

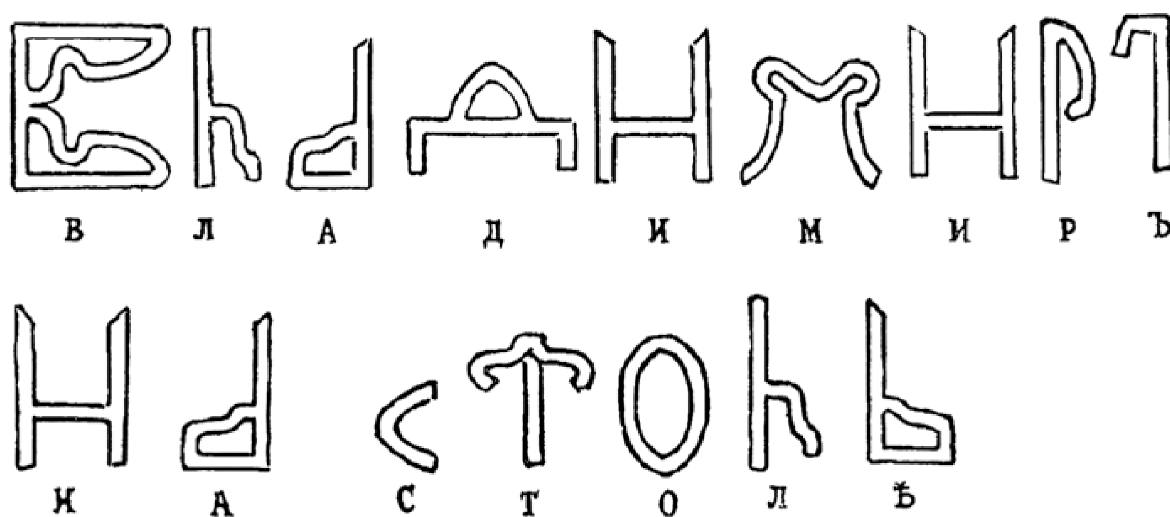

феодальну верхівку Київської Русі. Вірогідно, що сокіл у сиву давнину був тотемом роду, з якого походила князівська сім'я»[29].
«Соколина» версія знову ожила, коли 2008 року виявлено фрагмент глиняної ливарної форми з другої чверті X ст. із зображенням птаха, без верхньої частини, під час археологічних розкопок у Старій Ладозі на північному заході Росії[30]. Одразу ж з'явилися припущення, що на формі зображено сокола, який буцімто був символом князя Рюрика. Це нібито стало причиною, що вживаний двозуб, запозичений від хазарських каганів, згодом трасформувався у тризубоподібний знак Рюриковичів.

25 Таубе М. М. Родовой знак семьи Владимира Святого… – С. 132.
26 Січинський В. Тризуб і прапор України. – Львів, 1995. – С. 46-48. Перше видання цієї праці побачило світ у Вінніпезі 1953 року.
27 Битинський М. Тризуб (Геральдична студія) // Гуртуймося (Прага). – 1931 (травень). – Ч. VII. – С. 21–26; Міллер М. Матеріали до питання про тризуб // Рід та знамено (Франкфурт). – 1947. – № 1. – С. 12 –16; № 2. – С. 5–9; № 3. – С. 1–8; № 4. – С. 1–11; Андрусяк М. Тризуб. – Мюнхен, 1947; Климкевич Р. О. Чи тризуб справді український знак? // Календар альманах «Нового Шляху» на 1960 рік. – Вінніпеґ. – С. 65–70; Трембіцький В. Історія та правні основи українського державного гербу // Правничий вісник. – Нью-Йорк, 1971. – Кн. 3. – С. 104–148; та ін.
28 Орешников А. В. Классификация древнейших русских монет по родовым знакам // Известия Академии наук СССР. VII сер. Отделение гуманитарных наук. – Ленинград, 1930. – № 2. – С. 87–112; Орешников А. В. Денежные знаки домонгольской Руси. – С. 35.
29 Рапов О. М. Знаки Рюриковичей и символ сокола // Советская археология. – 1968. – № 3. – С. 69.
30 Кирпичников А. Н., Сарабьянов В. Д. Старая Ладога. Древняя столица Руси / 3-е изд. – Санкт-Петербург, 2010. – С. 79.

ЧИ БУВ ТРИЗУБ ГЕРБОМ ЗА КНЯЖИХ ЧАСІВ?

УДОСКОНАЛЕННЯМ ТАБЛИЦЬ «ГЕНЕАЛОГІЇ ЗНАКІВ РЮРИКОВИЧІВ» у 1990–2000-х активно займаються Аркадій Молчанов і Сергій Белецький[31]. Сава Міхеєв у статті про атрибуцію цих символів називає їх «князівськими тамгами»[32]. Також «тамгами» чи «тамгоподібними знаками» називає двозуби та тризуби Белецький. Натомість Молчанов, поруч із окресленням «тамга», частіше вживає більш узагальнене – «емблема». Дещо наївними є намагання Белецького у своїх публікаціях систему знаків Рюриковичів вперто називати «геральдикою», а різноманітні підвіски з ними – «геральдичними»[33]. Водночас, ніби сам себе переконуючи, що двозуби та тризуби є все ж таки «гербами», опирається на практику «спадкування герба від батька до сина»[34].
Однак у класичній геральдиці недостатньо лише самої спадковості знаку, він також мусить формуватися й відповідно до усталених геральдичних норм. Зокрема, обов’язковим для гербів є зображення фігур на щиті. Проте немає жодних іконографічних пам’яток X–XIII ст., які б представляли двозуби та тризуби на щитах у відповідному геральдичному оформленні. Наталія Соболєва висловлює жаль, що й у новіших роботах знак Рюриковичів «називається гербом і осмислюється в контексті ”геральдики Київської Русі X–XI ст.”, що виглядає відвертою архаїкою на тлі наукових досягнень у галузі семіотики, геральдики, численних праць про знаки вітчизняні та зарубіжні»[35]. Сама ж Соболєва трактує знаки Рюриковичів як сакральний, магічний символ, «релікт давніх вірувань», який згодом трансформувався у знак князівської власності.

Серед новіших праць в Україні варто відзначити монографію Олександра Бєлова та Георгія Шаповалова, де автори ґрунтовно аналізують історію вивчення Тризуба у XIX – на початку XXI ст. Вони вважають, що цей знак походить від двох прадавніх язичеських і християнських символів – хреста та якоря, які уособлюють віру та надію на спасіння. Автори зазначають, що «український тризуб є унікальною духовно-культурною пам’яткою історії середземноморської європейської цивілізації»[36].

Низку статей про знаки Рюриковичів опублікували Сергій Розанов[37] та Олександр Зінченко. Останній, зокрема, зробив огляд безкінечної й наразі безрезультатної дискусії про значення Тризуба. «За нашими підрахунками, – пише Зінченко, – знак Володимира відомий у 20 варіантах, кількість відомих із різних джерел зображень сягає 237 екземплярів, а Ярослава – у 6 варіантах, у кількості 27 екземплярів. Але для інтерпретації семантики княжих знамен використовувалися лише 2–3 варіанти знаку Володимира або Ярослава, причому ігнорувалася еволюція графіки цих знаків протягом життя князя. <…> Необхідно вирішити, чим зумовлені зміни у графіці знаку Володимира чи Ярослава.

31 Белецкий С. В. Еще раз о знаках Рюриковичей // Труды Государственного Эрмитажа. – Санкт-Петербург, 2009. – Т. XLIX. – С. 224; Молчанов А. А. Знаки Рюриковичей: древнерусская княжеская эмблематика. – С. 446–447.
32 Михеев С. М. К проблеме атрибуции знаков Рюриковичей // Древняя Русь: Вопросы медиевистики. – Москва, 2014. – № 4 (58). – С. 45–63.
33 Белецкий С. В. Начало русской геральдики (знаки Рюриковичей X–XI вв.) // У источника: сб. статей в честь чл.-кор. РАН Сергея Михайловича Каштанова. – Москва, 1997. – Ч. I. – С. 93-171; Він же. Зарождение русской геральдики // Stratum plus. – Санкт-Петербург, Кишинев, Одесса, Бухарест, 2000. – № 6. – С.366–424; Він же. Древнейшая геральдика Руси // Повесть временных лет. – Санкт-Петербург, 2012. – С. 431–465; Він же. Геральдические подвески древней Руси (новые находки) // Ладога и Ладожская земля в эпоху Средневековья. – Санкт-Петербург, 2014. – Вып. 4. – С.12–54; та ін.
34 Белецкий С. В. Древнейшая геральдика Руси. – С. 431–433.
35 Соболева Н. А. Очерки истории Российской символики. От тамги до символов государственного суверенитета. – Москва, 2006.
36 Бєлов О., Шаповалов Г. Український тризуб. – С. 239.
37 Розанов С. О лично-родовом княжеском знаке Святополка Окаянного // Нумізматика і фалеристика. – 2013. – № 1. – С. 6–11; Він же. О семантике знаков Рюриковичей на древнейших русских монетах X–XI веков // Там само. – 2016. – № 3. – С. 18–22; та ін.

ДВОЗУБИ ТА ТРИЗУБИ НА КНЯЖИХ ПЕЧАТКАХ
СЕР. XI – ПОЧ. XIII СТ.
СВИНЕЦЬ; КАРБУВАННЯ ПОДАНО В НАТУРАЛЬНУ ВЕЛИЧИНУ
ЗБ. МШ

ДВОЗУБИ ТА ТРИЗУБИ НА МИТНИХ ПЛОМБАХ
СЕР. XI – ДРУГА ПОЛ. XIII СТ.
СВИНЕЦЬ; КАРБУВАННЯ ПОДАНО В НАТУРАЛЬНУ ВЕЛИЧИНУ
ЗБ. ОА

Здається імовірним, що саме в еволюції графіки цих знаків захований ключ, який дозволяє пояснити семантику всіх знаків Рюриковичів та поставити крапку в цій дискусії»[38].

Княжі знаки Рюриковичів у XIII ст. практично виходять із ужитку. Їх іще мали б використовувати Романовичі – Галицько-Волинський літопис постійно наголошує на генеалогічних коренях цієї князівської гілки та її зв'язку з Володимиром Великим. У всякому разі, під час розкопок на Золотому Току в Галичі Ярослав Пастернак виявив бронзовий тризуб, що, правдоподібно, кріпився до ременя[39]. Проаналізувавши канцелярські описи XV–XVII ст. вислих печаток при автентичних або фальсифікованих грамотах князя Льва Даниловича, Ярослав Дашкевич дійшов висновку, що на них мав фігурувати родовий знак Рюриковичів – Тризуб або ж його видозміна «Зуб», як зазначено в тих описах[40]. Хоча виявити печатки із цим «Зубом» досі не вдалося.

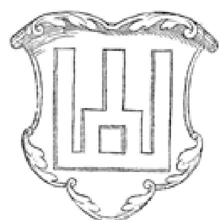

ГЕРБ ВЕЛИКИХ КНЯЗІВ ЛИТОВСЬКИХ «КОЛЮМНИ»
З ГЕРБОВНИКА «ARMA REGNI POLONIAE» МАРКА АМБРОЗІЯ З НИСИ. АНТВЕРПЕН, 1562

Іноді сліди знаку Рюриковичів намагаються шукати серед пізніших символів, що справді функціонували як герби. Уже традиційно аналогії з Тризубом викликає герб литовських князів «Колюмни» або інакше – «Стовпи Ґедиміна». Є спроби розгледіти сліди двозубів і тризубів і серед пізніших гербів руських князівських родів.

Сам же Тризуб за княжих часів не був гербом Київської Русі в традиційному геральдичному чи в сучасному розумінні. Про появу на українських землях перших гербів саме як постійних знаків можна говорити лише з XIII ст.

38 Зінченко О. М. Семантика Володимирового Тризубця: дискусії без кінця // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» / Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди. – Харків, 2010. – Вип. 39. – С. 221–222.
39 Пастернак Я. Старий Галич: археологічно-історичні досліди у 1850–1943 рр. / Вступ. ст. І. М. Коваля. – Івано-Франківськ, 1998 – С. 254.
40 Дашкевич Я. Родовий знак Рюриковичів у Галицькому князівстві XIII ст. // Третя наукова геральдична конференція. – Львів, 1993. – С. 32–33.

ЗОЛОТИЙ ЛЕВ, ЩО СПИНАЄТЬСЯ НА СКЕЛЮ

СИМВОЛ КОРОЛІВСТВА РУСІ

ЯКІ СИМВОЛИ ВИКОРИСТОВУВАВ ДАНИЛО РОМАНОВИЧ (1201–1264) – ПЕРШИЙ КОРОЛЬ РУСІ – годі сказати напевно. Надто мало вціліло джерел із його доби. Геральдика тогочасних правителів польських, чеських та угорських земель представлена значно багатшим матеріалом, передусім сфрагістичним. Упостійнення перших земельних знаків у цих країнах відбувається в середині – другій половині XIII ст. На цей же період мали б припадати схожі процеси й у Руському королівстві, що було тісно пов'язане політично, економічно та культурно зі своїми західними сусідами.

Виявлення в XIX ст. двох типів печаток, що були прикладені до грамот галицько-волинських правителів Андрія і Лева II за 1316 рік та Юрія II за 1325–1335-й[1], можна вважати радше щасливою випадковістю. Вони свідчать, що принаймні на початку XIV ст. в Королівстві Русі існувала вже усталена геральдична традиція. На першій печатці з одного боку зображений лев, а на звороті – воїн у лицарському обладунку. На другій на лицевій стороні фігурує володар на троні й легенда латиною + S • DOMINI • GEORGI • REGIS • RUSIE («Печатка пана Юрія, короля Русі»), на зворотній – вершник на коні з прапорцем і щитом. На щиті зображений лев, що спинається на задні лапи. І по колу йде напис: + S • DOMINI • GEORGI • DUCIS • LADIMIRIE – «Печатка пана Юрія, князя Володимирії».
Зображення вершника з печатки деякі дослідники трактують як знак Володимирського князівства[2] – тобто Волині, що геть безпідставно: печатка короля Юрія виконана відповідно до тогочасної практики європейських володарів, де з одного боку був зображений правитель на троні, на звороті – володар або воїн на коні, іноді – у турнірному обладунку. Натомість династичний чи територіальний герб фігурував на щиті лицаря, а часом іще й на попоні коня[3].

Богдан Барвінський вважав, що перша з цих печаток належала ще князеві Льву Даниловичу, який правив у 1269–1301 роках, друга ж – його синові Юрію Львовичу (1301–1308), який уживав титул «король Русі»[4]. Приймаючи це твердження, появу знака з левом, отже, можна датувати не пізніше 1301 року. Більш правдоподібно, що упостійнення територіального знаку Галицько-Волинської держави мало бути пов'язане ще з фактом коронації Данила Романовича в Дорогочині 1253 року та прийняттям ним королівських атрибутів влади[5]. Утвердженню цього єдиного знака мала би сприяти й пізніша апеляція Данилових нащадків до королівської традиції.
Появу лева в геральдиці Королівства Русі зазвичай тлумачать західноєвропейськими впливами. Лев справді був одним з найпопулярніших геральдичних символів, у т. ч. й на сусідніх із Руссю землях[6]. Проте не слід відкидати тут і можливих давньоруських традицій. Так, Іван Крип'якевич звертав увагу, що літописці часто порівнювали з левом Романа Мстиславича[7] – Данилового батька, який 1199 року об'єднав під своєю владою Галицьке й Волинське князівства. Не виключено також, що лева міг уживати ще він.

1 Див.: Piekosiński F. Pieczęcie polskie wieków średnich // Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce. – Kraków, 1900 [1897–1899]. – T. 6. – S. 293–294, 306; Lewicki A. Ruthenische Teilfürstentümer bis zur Vereinigung mit Polen 1387 // Die Österreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild. Galizien. – Wien, 1898. – S. 173; Лаппо-Данилевский А. Печати последних галичско-владимирских князей и их советников // Болеслав-Юрий II Тройденович, князь Малой Руси: Сборник материалов и исследований. – Санкт-Петербург, 1907. – С. 211–310; Дашкевич Я. Геральдичне зображення Лева в період Галицько-Волинської держави (перша половина XIV ст.) // Знак. – 1998. – Ч. 16 (червень). – С. 6–8; та ін.
2 Наприклад: Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999. – С. 154.
3 Pastoreau M. Heraldry: Its origin and meaning. – London, 1997. – P. 20; Oswald G. Lexikon der Heraldik. – Leipzig, 1984. – S. 330; Ströhl H. G. Heraldischer Atlas. – Stuttgart, 1899. – Taf. LXII; etc.
4 Barwiński B. Pieczęcie książąt halicko-włodzimierskich z pierwszej połowy XIV wieku // Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne. – 1909. – N 6. – S. 99–104; N 7. – S. 127–130; Барвінський Б. Українські сфрагістичні пам'ятки XII–XIV століть // Записки НТШ. – Львів, 1996. – Т. CCXXXI. – С. 251–257.
5 Grechylo A. Eagle and Lion in the heraldry of the Galician-Volhynian State (13th–14th centuries) // L'aigle et le lion dans le blason médiéval et moderne: Actes du IXe colloque international d'héraldique, Cracovie, 4–8 septembre 1995. – Warszawa, 1997. – P. 125.
6 Див. хоча б: Louda J. The double-queued lion of Bohemia as symbol of sovereignty // L'aigle et le lion dans le blason médiéval et moderne. – P. 99–110; de Vajaj S. L'aigle et le lion en héraldique hongroise // Ibid. – P. 111–122; etc.
7 Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – С. 112.

ГРАМОТА КНЯЗІВ АНДРІЯ ТА ЛЕВА II ЮРІЙОВИЧІВ ДО ВЕЛИКОГО МАГІСТРА ТЕВТОНСЬКОГО ОРДЕНУ КАРЛА ФОН ТРІРА, ДАТОВАНА 9 СЕРПНЯ 1316 РОКУ
ЦЕЙ ДОКУМЕНТ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИХ ПРАВИТЕЛІВ Є НАЙДАВНІШОЮ ВЦІЛІЛОЮ ПАМ'ЯТКОЮ, ДО ЯКОЇ ПРИКРІПЛЕНО ПЕЧАТКУ З ЛЕВОМ – СИМВОЛОМ КОРОЛІВСТВА РУСІ
РЕПРОД. ЗА: БОЛЕСЛАВ-ЮРИЙ II ТРОЙДЕНОВИЧ, КНЯЗЬ МАЛОЙ РУСИ… САНКТ-ПЕТЕРБУРГ, 1907

ЛИЦЕВИЙ ТА ЗВОРОТНИЙ БІК ПЕЧАТКИ, ПРИКРІПЛЕНОЇ ДО ГРАМОТИ ЮРІЯ II ТРОЙДЕНОВИЧА ЗА 11 ЛЮТОГО 1334 РОКУ
ДОВКОЛА ЗОБРАЖЕННЯ ПРАВИТЕЛЯ НА ТРОНІ ЙДЕ НАПИС ЛАТИНОЮ: «ПЕЧАТКА ПАНА ЮРІЯ, КОРОЛЯ РУСІ». НА ЩИТІ У ВЕРШНИКА НА ЗВОРОТНОМУ БОЦІ ЗОБРАЖЕНО ЛЕВА, ЩО СПИНАЄТЬСЯ НА СКЕЛЮ. НАПИС ПО КОЛУ ЛАТИНОЮ: «ПЕЧАТКА ПАНА ЮРІЯ, КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРІЇ»
РЕПРОД. ЗА: БОЛЕСЛАВ-ЮРИЙ II ТРОЙДЕНОВИЧ, КНЯЗЬ МАЛОЙ РУСИ… САНКТ-ПЕТЕРБУРГ, 1907

РЕКОНСТРУКЦІЯ-ПРОРИСОВКА ГЕРБА КОРОЛІВСТВА РУСІ З ПЕЧАТКИ ЮРІЯ II ТРОЙДЕНОВИЧА
ДРУГА ПОЛ. XIX СТ.
РЕПРОД. ЗА: БАТЮШКОВ П. Н. ХОЛМСКАЯ РУСЬ. САНКТ-ПЕТЕРБУРГ, 1887

Відображенням цієї знакової традиції міг б бути вибір імені Данилом Романовичем для одного з синів. Звісно, все це тільки припущення. Але ж походження назви Львова від імені Льва Даниловича на підставі значно пізніших переказів також не виглядає достатньо аргументованим. У всякому разі, появу «руського лева», як і утвердження геральдичних традицій у Галицько-Волинській державі, цілком можна датувати серединою XIII ст. – періодом правління короля Данила.

У літературі досить поширена думка, що це був династичний знак – т. зв. «лев Романовичів». Стефан Кучинський вважав, що лев був знаком руських князів, а територіальним гербом став уже за часів Казимира III[8]. Іван Крип'якевич натомість припускав, що лева міг прийняти Лев Данилович як княжий знак[9], а «пізнішим галицьким князям за державний знак правив лев»[10]. При цьому подаються аналогії з династичними знаками володарів центральноєвропейських країн, що поступово набували функції територіального символу підвладних їм земель.

Але, по-перше, немає належних доказів про таку практику на українських землях у XIII ст. А по-друге, Романовичі мали б використовувати видозміну знаку Рюриковичів – «Зуб», як уважає Ярослав Дашкевич. Появу ж лева як герба галицьких князів він датує не раніше, ніж початком XIV ст.[11] Імовірно, що обидва знаки функціонували паралельно: «Зуб» – як княжий родовий, «Лев» – як територіальний герб[12]. Принаймні, використання лева в символіці галицьких і волинських правителів XIV ст., які не були прямими кровними нащадками руської династії Романовичів, – князів Юрія II Тройденовича, Любарта-Дмитра Ґедиміновича та Володислава Опольського, свідчить, що лев у ті часи вже був саме земельним знаком, а не особовим чи родовим. Цей символ вписаний у щит і вже однозначно є гербом. На печатках короля Юрія 1325–1335 років він має повністю завершений геральдичний вигляд.

8 Kuczyński S. K. Herby w społeczeństwie Polski średniowiecznej i nowożytnej // Pamiętnik XIII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich. – Wrocław, 1988. – Cz. II. – S. 165.
9 Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – С. 154.
10 Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1990. – С. 93.
11 Дашкевич Я. Родовий знак Рюриковичів у Галицькому князівстві XIII ст. // Третя наукова геральдична конференція. – Львів, 1993. – С. 32–33.
12 Гречило А. Українська територіальна геральдика. – Львів, 2010. – С. 32.

ПЕЧАТКА КНЯЗЯ ВОЛОДИСЛАВА ОПОЛЬСЬКОГО 1379 РОКУ. УЖИВАВ У ТИТУЛІ «TERRE RUSSIE DOMIN ET HERES» – «РУСЬКОЇ ЗЕМЛІ ВОЛОДАР І САМОДЕРЖЕЦЬ»
ПРОРИСОВКА СЕР. XIX СТ.
ОБАБІЧ КНЯЗЯ НА ТРОНІ ЗОБРАЖЕНО ДВА ЩИТИ З ГЕРБАМИ: ЛІВОРУЧ – ОРЕЛ – СИМВОЛ ОПОЛЬСЬКОГО КНЯЗІВСТВА В СІЛЕЗІЇ, ПРАВОРУЧ – ЛЕВ – СИМВОЛ РУСЬКОЇ ЗЕМЛІ
РЕПРОД. ЗА: VOSSBERG F. A. SIEGEL DES MITTELALTERS VON POLEN, LITHAUEN, SCHLESIEN, POMMERN UND PREUSSEN… BERLIN, 1854

У галицько-волинському варіанті лев отримує цілком своєрідне оформлення – він спинається на скелю, що, ймовірно, повинно було відображати географічні особливості держави, розташованої біля Карпатських гір. Ярослав Дашкевич звернув увагу на неправильну інтерпретацію в літературі лева з першої печатки як «крокуючого», хоча насправді він якраз спинався вертикально на скелю[13]. На другому типі печатки некоронований лев, наскільки це можливо простежити за репродукціями, також спинається на задні лапи, але скелі не видно.

Після смерті останнього правителя Русі Юрія II Тройденовича 1340 року розпочалася тривала боротьба за галицько-волинські землі між Польщею, Угорщиною та Литвою. У цей час земельний герб із левом фігурує на печатках литовського князя Любарта (до якого відійшла частина Волині)[14], опольського князя Владислава (який правив у Галичині в 1372–1378 роках)[15], на «монетах Русі», карбованих у Львові в 1350–1410 роках королями Казимиром III і Людовиком Угорським, князем Владиславом Опольським і королем Владиславом Ягайлом[16].

13 Дашкевич Я. Геральдичне зображення Лева… – С. 6–8
14 Piekosiński F. Pieczęcie polskie wieków średnich… – S. 316–317.
15 Vossberg F. A. Siegel des mittelalters von Polen, Lithauen, Schlesien, Pommern und Preussen. – Berlin, 1854. – Taf. 19; AGZ. – Lwów, 1870. – T. II. – S. 8; Piekosiński F. Pieczęcie polskie wieków średnich… – S. 318; Однороженко О. Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII–XIV ст.–Харків, 2009. – С. 51–53, 195–196, № 14, 16, 17.
16 Kuczyński S. K. Herby terytorialne na polskich monetach średniowiecznych // Nummus et historia: Pieniądz Europy średniowiecznej. – Warszawa, 1985. – S. 230–231; Крижанівський А. Львівський монетний двір у XIV–XV століттях. – Львів, 2007. – С. 45–150.

З КОРОНОЮ ТА БЕЗ КОРОНИ. ДИВИТЬСЯ ТО ЛІВОРУЧ, ТО ПРАВОРУЧ

ПОЛЬСЬКИЙ КОРОЛЬ КАЗИМИР III, ПІСЛЯ ЗАХОПЛЕННЯ ОСНОВНОЇ ЧАСТИНИ ЗЕМЕЛЬ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ 1387 РОКУ ТИТУЛУВАВСЯ «ВОЛОДАРЕМ І СПАДКОЄМЦЕМ РУСІ». Також зрідка вживав і титул «король Польщі та Русі»[17]. На голові лева починає з'являтися корона. Із нею він фігурує в декорі тогочасних архітектурних пам'яток. Зокрема, на каменях, які замикають склепіння в готичних костелах у Сандомирі та Віслиці й у т. зв. «Гетьманській кам'яниці» у Кракові. Проте наступники Казимира й надалі вживали лева без корони, як-от на тих же «монетах Русі» чи на саркофазі Владислава Ягайла в кафедральному соборі на Вавельському замку, що служив усипальницею польських монархів.

На маєстатовій печатці цього короля, відомій із документів 1388–1434 років, уперше з'являється герб Русі[18]. Такого типу печатки мали в центральній частині зображенням монарха на троні, а коронні, як правило, – щит із польським орлом, а довкола – менші щитки із земельними гербами. «Розміщення лева під стопами монарха, що сидить на троні, – намагалася витлумачити розташування цього символу в долішній частині Ягайлової печатки Аґнєшка Кусь, – можна інтерпретувати як нагадування про підпорядкування відірваної території»[19]. Версія безпідставна, бо розташування земельних гербів на монаршій печатці було продиктоване передусім її композиційним вирішенням та ієрархією представлених там територій. На пізніших королівських і великокняжих печатках земельні герби «під стопами» володарів розміщаються без будь-якої двозначності. На королівських маєстатових печатках лев, поруч із символами приєднаних згодом інших українських земель, фігурує аж до поділу Речі Посполитої наприкінці XVIII ст.

МОНЕТИ-ГРОШИКИ, КАРБОВАНІ У ЛЬВОВІ В 1350-1410 РОКАХ КОРОЛЯМИ КАЗИМИРОМ III І ЛЮДОВИКОМ УГОРСЬКИМ, КНЯЗЕМ ВЛАДИСЛАВОМ ОПОЛЬСЬКИМ І КОРОЛЕМ ВЛАДИСЛАВОМ ЯГАЙЛОМ НА АВЕРСІ МІСТЯТЬ МОНОГРАМУ ПРАВИТЕЛЯ, А НА РЕВЕРСІ – РУСЬКОГО ЛЕВА Й НАПИС ПО КОЛУ «MONETA RUSSIAE» ПРОРИСОВКИ КІН. XIX СТ.

17 Kuczyński S. K. Polskie herby ziemskie… – S. 14.
18 Див.: Działyński A. T. Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529. – Poznań, 1841; Żebrawski T. O pieczęciach dawnej Polski i Litwy. – Kraków, 1871. – Zesz. II; Gumowski M. Pieczęcie królów polskich. – Kraków, 1910–1920; Pieczęcie królów i królowych Polski. Tabularium Actorum Antiquorum Varsoviense Maximum, Divisio Prima – "InSimul». – Warszawa, 2010; та ін.
19 В укр. перекладі (доволі неякісному): Кусь А. Руський лев у символіці Казимира Великого та Владислава Ягайла // Молода нація. – К., 2003. – № 3. – С. 96.

МАЄСТАТОВА ПЕЧАТКА ВЛАДИСЛАВА ЯГАЙЛА, ЯКИЙ ПРАВИВ У 1386–1434 РОКАХ, ПРЕДСТАВЛЯЄ КОРОЛЯ НА ОЗДОБЛЕНОМУ ГОТИЧНОМУ ТРОНІ В ОТОЧЕННІ ЯНГОЛІВ ЗІ ЩИТАМИ З ГЕРБАМИ ПІДВЛАДНИХ МОНАРХОВІ КРАЇН І ЗЕМЕЛЬ. ГЕРБ РУСІ – У НИЖНІЙ ЧАСТИНІ ПЕЧАТКИ: ЛЕВ, БЕЗ КОРОНИ, СПИНАЄТЬСЯ НА СКЕЛЮ
ВІСК. 122 мм
AGAD

ГЕРБ РУСІ, ВИРІЗЬБЛЕНИЙ НА САРКОФАЗІ КОРОЛЯ ВЛАДИСЛАВА II ЯГАЙЛА
В КАФЕДРАЛЬНОМУ СОБОРІ
НА ВАВЕЛЬСЬКОМУ ЗАМКУ В КРАКОВІ
ПОЧ. 1430-х
ЧЕРВОНИЙ МАРМУР

КОРОНОВАНИЙ ЛЕВ – ГЕРБ РУСІ – В ОЗДОБЛЕННІ СКЛЕПІТЬ ГОТИЧНИХ СПОРУД, ЗВЕДЕНИХ У ПОЛЬЩІ ЗА КОРОЛЯ КАЗИМИРА III ТА ЙОГО НАСТУПНИКІВ
ЗЛІВА НАПРАВО: У КОЛЕГІАЛЬНОМУ СОБОРІ В ВИСЛИЦІ (ДРУГА ПОЛ. XIV СТ.), КАФЕДРАЛЬНОМУ СОБОРІ В САНДОМИРІ (ПРИБЛ. 1360) ТА В ГЕТЬМАНСЬКІЙ КАМ'ЯНИЦІ У КРАКОВІ (XIV СТ.)

У 1430-х роках із підвладних польським монархам земель Руського королівства утворено Руське воєводство. Воно складалося з Львівської, Галицької, Перемиської і Сяноцької земель, а в другій половині XV ст. до нього приєднано й Холмську. Руське воєводство, як і Львівська земля, використовують герб із левом, який спинається на скелю. Функція символу колишнього Королівства Русі, отже, поступово звужується. В іконографії виступають різні форми цього геральдичного знаку – лева зображувано то в короні, то без неї, зі скелею та без.

Територіальні герби в ті часи використовували на земельних прапорах (хоругвах) під час військових походів і битв, а також на різних урочистостях і жалобних заходах. Були це так звані «гербові прапори»: зображення на полотнищі повторювало сюжет герба, або на хоругву наносився малюнок герба у щиті. Важливим тогочасним джерелом тут є праці хроніста Яна Длуґоша (1415–1480) – «Клейноди королівства польського» та його опис Ґрюнвальдської битви[20].

Він подає інформацією про прапори всіх полків, що брали в ній участь 1410 року, у т. ч. – і з українських земель. Ополчення Львівської, зокрема, виступало під синім прапором з жовтим левом, який спинається на скелю. Таку колористику підтверджують і всі пізніші джерела, зокрема – й тогочасні західноєвропейські рукописні гербовники.

20 Długosz J. Insignia seu clenodia Regis et Regni Polonia. – Poznań, 1885. – S. 16; Długosz J. Opera omnia. – Cracoviae, 1877. – T. XIII. – P. 38–41.

АРКУШ ІЗ ФЛАМАНДСЬКОГО РУКОПИСНОГО ГЕРБОВНИКА «ARMORIAL LYNCENICH»
ПЕРША ПОЛ. XV СТ.
ЗОЛОТОГО ЛЕВА, ЩО СПИНАЄТЬСЯ НА СКЕЛЮ, (ПРАВОРУЧ – ЦЕЙ ФРАГМЕНТ ЗБІЛЬШЕНО) ПОДАНО ТУТ СЕРЕД ГЕРБІВ ЗЕМЕЛЬ, ПІДВЛАДНИХ ВЕЛИКОМУ КНЯЗЕВІ ЛИТОВСЬКОМУ
BrB/KBB

У фламандському гербовнику «Armorial Lyncenich» з першої половини XV ст. подано герб із підписом «lemborch»: золотий некоронований лев, що спинається на скелю у синьому полі[21]. А в «Codex Bergshammar» із того ж періоду, є вже два герби, підписані «lanborch» та «d'lant van lanborch» (очевидно, перекручені назви Львова (Лемберґа) та Львівської землі): золотий некоронований лев у синьому полі та варіант, де лев спинається на срібну скелю[22]. Цікаво, що в цьому гербовнику лев зі скелею поданий і на аркуші із гербами земель Польського королівства, і на аркуші із символами земель Великого князівства Литовського.

Обидва варіанти герба – зі скелею та без – подані у ще кількох геральдичних пам'ятках XV–XVI ст. Зокрема, в «Гербовнику Золотого Руна»[23] та французькому гербовнику Ніколя де Лютцельбурґа[24]. Правдоподібно, лев зі скелею мав би символізувати Львівську землю, а герб без скелі – всю Галицько-Волинську Русь. На таку ж думку наштовхує і пізніший компільований французький рукописний гербовник XVI ст., де подано аж три герби із золотим левом у синьому полі: некоронованим на скелі з підписом «Leopolien terra» – «Львівська земля», некоронованим без скелі і без підпису та коронованим зі скелею й підписом «Terra Leopolien»[25].

21 BrB/KBB. – Fonds Houwaert. – Ms. II 6567: Armorial Lyncenich. – P. 243. Див. також: Heymowski A. Herby polskie w brukselskim Armorial Gymnich, recte Lyncenich // Studia Źródłoznawcze. – 1985. – Vol. XXIX. – S. 114.
22 RA. – Referenskod: SE/RA/720085/Z: Bergshammars vapenbok. – K. 57v, 146v; Heymowski A. Herby polskie w sztokholmskim Codex Bergshammar // Studia Źródłoznawcze. – 1967. – Vol. XII. – S. 84.
23 BnF. – Bibliothèque de l'Arsenal. – Ms-4790 réserve: Armorial de l'Europe et de la Toison d'or. – P. 119v–120.
24 BmN. – Ms. 1727: Armorial composé pour Nicolas de Lutzelbourg, seigneur de Fléville, capitaine de Nancy. – P. 41v.
25 BnF. – Département des manuscrits, Français 23076: Armorial universel, avec blasons peints. – P. 116v, 185.

РУСЬКИЙ ЛЕВ, ЩО СПИНАЄТЬСЯ НА СКЕЛЮ,
В «ГЕРБОВНИКУ ЗОЛОТОГО РУНА» – «ARMORIAL DE L'EUROPE ET DE LA TOISON D'OR», ЩО ЗБЕРІГАЄТЬСЯ А БІБЛІОТЕЦІ АРСЕНАЛУ В ПАРИЖІ, ПОДАНИЙ БЕЗ КОРОНИ. XVI СТ.
BnF

ГЕРБ ІЗ РУСЬКИМ ЛЕВОМ БЕЗ КОРОНИ, УВІНЧАНИЙ ШОЛОМОМ І НАМЕТОМ,
ІЗ ФРАНЦУЗЬКОГО РУКОПИСНОГО ГЕРБОВНИКА НІКОЛЯ ДЕ ЛЮТЦЕЛЬБУРҐА 1547
BmN

ГЕРБ ІЗ ЗОЛОТИМ ЛЕВОМ У СИНЬОМУ ПОЛІ В «ARMORIAL UNIVERSEL, AVEC BLASONS PEINTS» – ФРАНЦУЗЬКОМУ РУКОПИСНОМУ ГЕРБОВНИКУ XVI СТ. – ПОДАНО ДВІЧІ.
ПЕРШОГО РАЗУ ЙОГО ПІДПИСАНО «LEOPOLIEN TERRA», ДРУГОГО – «TERRA LEOPOLIEN»: ЛЬВІВСЬКА ЗЕМЛЯ. НА ОБОХ ГЕРБАХ ЛЕВ СПИНАЄТЬСЯ НА СКЕЛЮ. НА ОДНОМУ – БЕЗ КОРОНИ, НА ДРУГОМУ – КОРОНОВАНИЙ
BnF

РУСЬКИЙ ЛЕВ, ЩО СПИНАЄТЬСЯ НА СКЕЛЮ, СЕРЕД ЗЕМЕЛЬНИХ ГЕРБІВ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО В РУКОПИСНОМУ ГЕРБОВНИКУ «CODEX BERGSHAMMAR»
1440-ві
ПЕРГАМЕНТ, 135x213 мм
RA

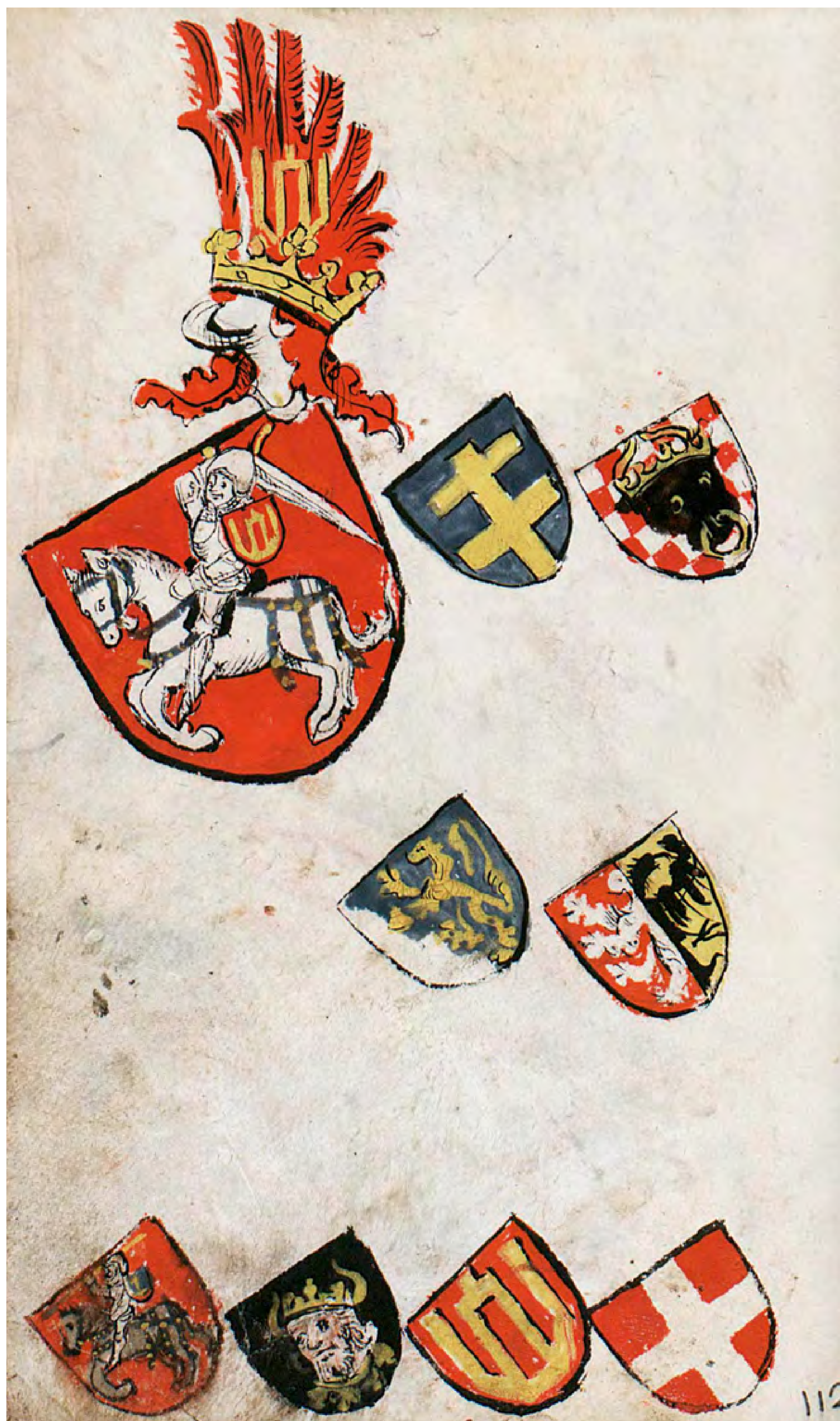

РУСЬКОГО ЛЕВА, ЩО СПИНАЄТЬСЯ НА СКЕЛЮ, У РУКОПИСНОМУ ГЕРБОВНИКУ «CODEX BERGSHAMMAR» (1440-ві) **ПОДАНО ТАКОЖ І СЕРЕД ЗЕМЕЛЬНИХ ГЕРБІВ ПОЛЬСЬКОГО КОРОЛІВСТВА.**
ТУТ ВІН ПІДПИСАНИЙ ЯК СИМВОЛ «D'LANT VA [N] LANBORCH» – ЛЬВІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ. ТУТ ЖЕ ПОДАНО Й ЛЕВА БЕЗ СКЕЛІ З ПІДПИСОМ «LANBORCH»
ПЕРГАМЕНТ, 135x213 мм
RA

Das alt Polland

Der könig von Poland

Wittold schwidergail

das lannd vō Rüsen

Dye haubtstat zw Polland yst gehayssen Craca

РУСЬКИЙ ЛЕВ ПОРУЧ ІЗ ПОЛЬСЬКИМ БІЛИМ ОРЛОМ І ЛИТОВСЬКОЮ «ПОГОНЕЮ»
В ГЕРБОВНИКУ КОНРАДА ҐРЮНЕНБЕРҐА, КІН. XV СТ.
BSb

ГЕРБ ЛЬВІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ
З РУКОПИСНОГО ГЕРБОВНИКА «STEMMATA POLONICA», 1570-ті
BnF

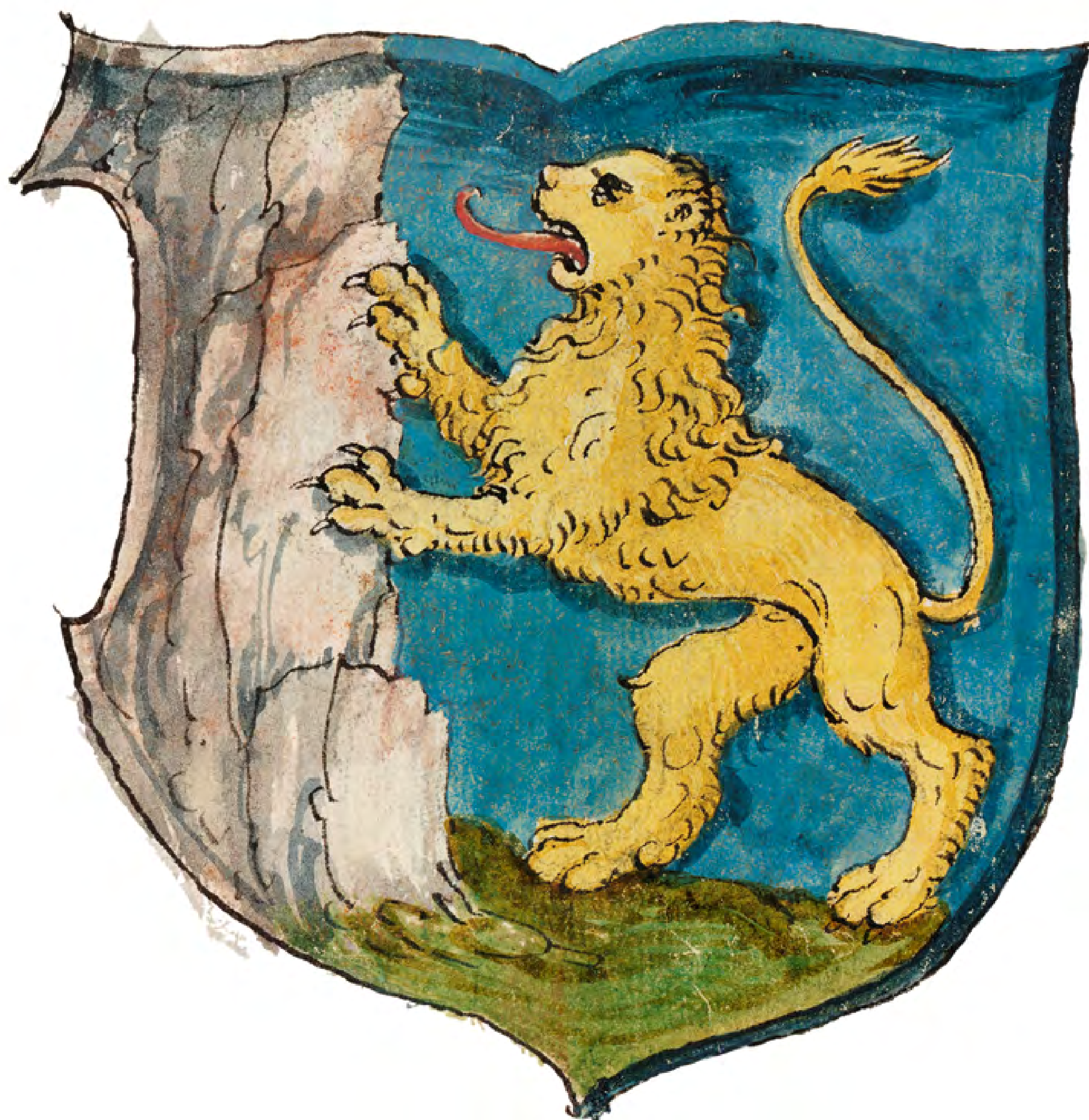

У гербовнику Конрада Ґрюненберґа (біля 1490 року)[26] є цікава композиція з трьох символів: Польщі, Литви та Русі, де остання представлена золотим левом у чорному полі, а по периметру щита йде срібна облямівка[27]. Такі ж герби подані у рукописному гербовнику Ніколауса Бертші, де малюнок лише графічний, однак літерами вказано колористику: лев золотий, а поле – синє[28].
Рукописний гербовник «Stemmata Polonica», датований другою половиною XVI ст., також опертий на праці Длуґоша, але доповнений новими гербами й теж містить їх кольорові зображення. «Львівську землю <...> представляє лев без корони, який спинається на скелю, на блакитному полі, фіґура, що відображає область і місто Львів, який було засновано за Лева-князя», – подано латиною[29]. Лев зображений тут без корони.

26 BSb. – Hss Cgm 145: Das Wappenbuch Conrads von Grünenberg, Ritters und Bürgers zu Constanz (um 1480). – P. 96, 99, 111; von Stillfried-Alcantara R., Hildebrandt M. Des Conrad Grünenberg, Ritters und Burgers zu Constenz, Wappenbuch. – Görlitz 1875. – S. LVIII, LIX, LXXXII.
27 BSb. – Hss Cgm 145. – P. 46; von Stillfried-Alcantara R., Hildebrandt M. Des Conrad Grünenberg… – S. LXXIX.
28 BSb. – Cod. icon. 308: Bertschi, Nikolaus: Wappenbuch besonders deutscher Geschlechter (Augsburg 1515–1650). – P. 30 v.
29 BnF. – Bibliothèque de l'Arsenal. – Ms-1114; Polaczkówna H. Stemmata Polonica. – Lwów, 1926. – S. 30.

ГЕРБ ЛЬВІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ
З ГЕРБОВНИКА МАРКА АМБРОЗІЯ З НИСИ «ARMA REGNI POLONIAE» АНТВЕРПЕН, 1562
BN

Однією з пізніх копій «Клейнодів» Длуґоша в історіографії часто вважають іще один рукописний гербовник 1575 року – «Книга гербів земель, а також клейнодів Королівства польського»[30]. Текстова частина справді базується на «Клейнодах», проте описи тут супроводжені вклеєними кольорованими мідьоритами, виконаними гравером і золотарем Еразмом Камином. Тому цей твір також називають «Кодексом Камина» чи «Книгою гербів Камина»[31]. Її він виконав 1575 року для Ради міста Познані, де в той час жив і працював. Перша частина книги містить 31 територіальний герб у декоративних картушах. Цей блок відображає територіальні здобутки Польсько-Литовської держави станом на другу половину XVI ст. і містить герби низки нових земель. Поданий Камином герб Львівської землі – золотий коронований лев, який спинається на скелю, в синьому полі, – вкотре підтверджує його точну колористику.

30 НБ ЛНУ. Відділ рукописів і рідкісних видань. – Од. зб. 995 III: Liber insignorum Regionum atque clenodiorum Regni Poloniae summa cum diligentia elaboratus, 1575
31 *Див.:* Szulc S. Księga herbów Erazma Kamyna // Kronika miasta Poznania. – 1959. – T. XXVII. – Nr. 4. – S. 73–77; Гречило А. Становлення символів Руського королівства (друга половина XIII – початок XIV ст.): версії, міфи й традиція // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. – Львів, 2008. – С. 260–276 та ін.

РУСЬКИЙ ЛЕВ ІЗ РУКОПИСНОГО ГЕРБОВНИКА ЕРАЗМА КАМИНА
«LIBER INSIGNORUM REGIONUM ATQUE CLENODIORUM REGNI POLONIAE», 1575
НБ ЛНУ

ГЕРБ РУСЬКОГО ВОЄВОДСТВА З КНИГИ БАРТОША ПАПРОЦЬКОГО «GNIAZDO CNOTY». КРАКІВ, 1578
«ВОЄВОДСТВО РУСЬКЕ НОСИТЬ ЛЕВА В ЗОЛОТІЙ КОРОНІ У БЛАКИТНОМУ ПОЛІ», – ЗАЗНАЧЕНО БІЛЯ ЗОБРАЖЕННЯ
ВСД НБУВ

НА СТОР. 53:
«ХОРУГВА ЛЬВІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ: ЖОВТИЙ ЛЕВ У ЗОЛОТІЙ КОРОНІ НА СКЕЛЮ ВИДИРАЄТЬСЯ, У ЛАЗУРОВОМУ ПОЛІ», – ПИШЕ АЛЕКСАНДР ҐВАНЬЇНІ У «SARMATIAE EUROPAE DESCRIPTIO», 1578
ВСД НБУВ

Із другої половини XVI ст. з'являються й перші друковані гербовники, де, зокрема, подано й символ Львівської землі – золотого лева на синьому тлі. Найважливіші серед них – праці Бартоша Папроцького: «Гніздо чесноти» та «Герби польського рицарства»[32]. В опертому на праці Длуґоша гербовнику «Arma Regni Poloniae» Марка Амброзія з Ниси[33] герб Львівської землі подано без опису. Александр Ґваньїні у своїй «Хроніці Європейської Сарматії» коронованого лева зі скелею в «лазуровому» полі вказує як герб Львівської землі[34]. Натомість у перевиданні «Хроніки» Мартина Бєльського 1597 року зазначено, що золотого коронованого лева в синьому полі використовують і Руське воєводство, і Львівська земля[35].

32 Paprocki B. Gniazdo Cnoty. – Kraków, 1578; Ejusd. Herby rycerstwa polskiego. – Kraków, 1584.
33 [Ambrosius M.] Arma Regni Poloniae. – Antverpiae, 1562; 2-е вид.: б. м., б. д. (до 1573). Див. про це: Wdowiszewski Z. Marek Amroży z Nysy i jego «Arma Regni Poloniae» z 1562 r. // Miesięcznik Heraldyczny. – 1934. – Nr. 11. – S. 166–170; – Nr. 12. – S. 177–186.
34 Gwagnini A. Sarmatiae Europae descriptio. – Cracoviae, 1578; Gwagnin A. Kronika Sarmacyey Europskiey. – Kraków, 1611.
35 Kronika Polska Marcina Bielskiego nowo przez Joachima Bielskiego syna jego wydana. – Kraków, 1597. – S. 7.

КОРОЛЬ АЛЕКСАНДР ЯГЕЛЛОНЧИК
ПІД ЧАС ЗАСІДАННЯ СЕНАТУ –
РОЗФАРБОВАНА ГРАВЮРА
З Т. ЗВ. СТАТУТУ ЯНА ЛАСЬКОГО
КРАКІВ, 1506
СЕРЕД ЗЕМЕЛЬНИХ ГЕРБІВ
ДОВКОЛА – ЗОЛОТИЙ РУСЬКИЙ ЛЕВ
У КОРОНІ В СИНЬОМУ ПОЛІ
BN

ГЕРБ РУСІ – ЗОЛОТИЙ НЕКОРОНОВАНИЙ ЛЕВ СПИНАЄТЬСЯ НА СКЕЛЮ – В ОДНОМУ З ПОЛІВ ГЕРБА ЯГЕЛЛОНІВ З РУКОПИСНОГО «СЛУЖЕБНИКА» КОРОЛЯ ЯНА ОЛЬБРАХТА, 1505–1510
ЗБЕРІГАЄТЬСЯ В МОНАСТИРІВ ЧЕНЦІВ-ПАУЛІНІВ НА ЯСНІЙ ҐУРІ В ЧЕНСТОХОВІ, ПОЛЬЩА

Statuta
Regni Poloniae, in ordinem Alphabeti digesta.
A Joanne Herborto, Castellano Lubaczouiensi, Succamerario Premisliensi, et Sacrae Maiestatis Regiae Secretario.

Cum Gratia et Priuilegio Regiae Maiestatis,
Lazarus Andreae excudebat Crac. Anno Do.
M. D. LXIII.

КОРОНОВАНИЙ РУСЬКИЙ ЛЕВ СЕРЕД ЗЕМЕЛЬНИХ ГЕРБІВ НА ТИТУЛЬНІЙ СТОРІНЦІ «СТАТУТІВ» ЯНА ГЕРБУРТА
КРАКІВ, 1563
BN

Герби держав і земель у XVI–XVII ст. часто зображували на рамках і віньєтках чи алегоричних композиціях, якими оздоблювали портрети монархів. Геральдичними символами оздоблювали також фронтисписи та титульні сторінки книг. Герб Русі – золотий некоронований лев спинається на скелю, – приміром, розміщено в одному з полів кольорового герба, що прикрашає рукописний «Служебник Ягеллонів», фундований королем Яном Ольбрахтом між 1505-1510 роками[36]. У т. зв. Статуті Яна Ласького[37] – збірнику найважливіших ухвалених сеймових актів, виданому 1506 року в Кракові, один із дереворитів представляє короля Александра Яґеллончика та шляхту під час сейму, а довкола – зображення 25 земельних гербів, у т. ч. й руського лева в короні, але без скелі. За панування Сигізмунда I герб Русі потрапив і на карбовані тоді монети – срібні шостаки (1528–1529), талери (1533, 1540) та золоті дукати (1528–1547).

36 Archiwum jasnogórskie (Archiwum Ojców Paulinów na Jasnej Górze). – Sygn. III-3, olim. R. 589. Фототипне видання: Mszał Jagiellonów z Jasnej Góry: wydanie fototypiczne / pod red. R. Pośpiecha. – Opole, 2013.
37 Łojko J. Średniowieczne herby polskie. – Poznań, 1985. – S. 63.

НОБІЛІТАЦІЙНИЙ ДИПЛОМ, НАДАНИЙ ЯНОВІ ЯНУШОВСЬКОМУ ЛАЗАРІДЕСУ КОРОЛЕМ СИГІЗМУНДОМ III ВАЗОЮ. КРАКІВ, 1588
НА СТОР. 57 – ЗБІЛЬШЕНИЙ ФРАГМЕНТ ІЗ ГЕРБОМ РУСЬКОГО ВОЄВОДСТВА: КОРОНОВАНИЙ ЛЕВ, ЩО СПИНАЄТЬСЯ НА СКЕЛЮ, В СИНЬОМУ ПОЛІ
ПЕРГАМЕНТ; ЯЄЧНА ТЕМПЕРА, ЗОЛОЧЕННЯ
575x810 мм
MNW

ЗОЛОТИЙ ДУКАТ, КАРБОВАНИЙ У КРАКОВІ ЗА ПАНУВАННЯ СИГІЗМУНДА I, 1535
НА РЕВЕРСІ СИМВОЛ РУСІ – КОРОНОВАНОГО ЛЕВА – ПОДАНО В ОДНОМУ З ПОЛІВ ГЕРБА ПОРУЧ ІЗ ПОЛЬСЬКИМ БІЛИМ ОРЛОМ, ЛИТОВСЬКОЮ «ПОГОНЕЮ» ТА ПРУССЬКИМ ЧОРНИМ ОРЛОМ
22 мм, 3,54 г, 986º
MNW

На рамці з підписаними 25 гербами довкола портрета Сигізмунда II Августа у книзі Станіслава Гозія 1560 року на гербі Руського воєводства коронований лев стоїть на чотирьох лапах[38]. Лев у короні фігурує й серед понад двох десятків гербів на титульній сторінці «Статутів» Яна Гербурта 1563 року[39]. У «Хроніці світу» Мартина Бєльського 1564 року на декоративній рамці з гербами земель навколо портретів Сигізмунда I та Сигізмунда II Августа руський лев у короні зображено в одному ряду з польським орлом і литовською «Погонею»[40].

Символи земель Речі Посполитої оздоблювали й королівські грамоти, що були мальовані вручну. Наприклад, на декорі нобілітаційного диплому Яна Янушовського Лазарідеса, наданому Сигізмундом III Вазою 1588 року, зображено й герб Руського воєводства із коронованим левом, що спинається на скелю, в синьому полі[41]. Фігурує він і на гравюрі, що представляє панораму Львова, виконаній 1617 року Абрагамом Гоґенберґом за малюнком Авреліо Пассаротті.

Земельні герби гравіювали й на мапах. Приміром, на карті «Польського королівства, сусідніх країв, що їх найсвітліший король Швеції Карл Ґустав разом зі своїми військами пройшов від початку й до кінця війни», надрукованій 1696 року в Нюрнберзі, герб Руського воєводства (Russia Rubra – Червона Русь) – некоронований лев, який спинається на скелю, – поданий під княжою короною над щитом, як і герби Великого князівства Литовського, Пруссії та Бранденбургу.

Доволі несподівані символи зображені на полях карти Польського королівства та його меж, виконаної Данієлем де ля Феєм й виданої в Амстердамі 1650 року, а потім іще 1700-го. Серед 12 гербів, колористика яких відображена тинктурами, а в другому виданні перекрита ще й фарбою, подано й герб з підписом «Ukrine» – срібний некоронований лев у червоному полі. На карті напис французькою «Ukraine ou Pays des Cosaques» – «Україна, або Країна козаків» – покриває обидві сторони Дніпра й охоплює значно більшу територію, ніж на картах Боплана. Руське воєводство тут позначене як «Russie Noire» (Чорна Русь), однак на полях окремим символом не представлене. Очевидно, що гербом України автор подав видозмінений у колористиці знак Руського воєводства.

У своїй книзі «Царство слов'ян», що вийшла 1601 року й мала значний вплив на розвиток ідеї єдності слов'янських народів, хорватський чернець-бенедиктинець Мавро Орбіні з Далмації подав і кілька земельних гербів, почерпнутих із південнослов'янських гербовників[42]. На підставі цих та інших матеріалів хорватський історик і письменник Павло Ріттер Вітезович уклав гербовник, який видав 1701-го у Відні, а невдовзі – в Загребі[43]. Видання містило 56 гербів слов'янських та інших земель, як реальних, так і вигаданих, у супроводі латиномовних віршів. Через 40 років поет і гравер Христофор Жефарович із Македонії видає кирилицею працю «Стемматографія», що фактично була перекладом Вітезовича – навіть порядок розміщення гербів на сторінках залишився за латинською абеткою, а виконані в техніці мідьориту малюнки зберегли характер попереднього видання[44].

Вітезович і Жефарович розрізняють три землі з окремими гербами: «Москва», «Рассїа» та «Рwссїа». Перша означає Російську імперію, друга – сербську землю Рашку, а третя – тогочасне Руське воєводство, чи й інші українські території, що тоді входили до Речі Посполитої. Для останнього подано вживаний від давніх часів місцевий символ: у синьому полі золотий некоронований лев спинається на скелю.

У виданому 1728 року у Львові першому томі гербовника Каспера Несецького «Корона польська»[45] символ Руського воєводства представляє герб із коронованим левом і скелею в синьому полі. «Обширне те воєводство, і багато міст передніх в собі містить, як-от: Львів, Перемишль, Сянок, Кросно, Галич, Теребовля, Холм, Красностав», – пише Несецький.

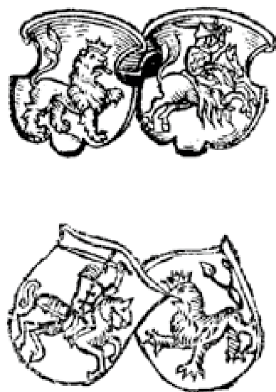

КОРОНОВАНИЙ РУСЬКИЙ ЛЕВ У ПАРІ З ЛИТОВСЬКОЮ «ПОГОНЕЮ»
ВГОРІ: З ДЕКОРАТИВНОЇ РАМКИ ДОВКОЛА ПОРТРЕТА КОРОЛЯ СИГІЗМУНДА II АВГУСТА У КНИЗІ «KRONIKA THO IEST HISTORIA ŚWIATA» МАРТИНА БЄЛЬСЬКОГО, 1564
BN

НИЖЧЕ: ІЗ ГЕРАЛЬДИЧНОЇ КОМПОЗИЦІЇ В КНИЖЦІ АДРІАНА КАЗІМЕЖА КРОБСЬКОГО «EPITHALAMIA REGIA AVGVSTISIMO HYMENAEO SERENISSIMORVM CONIVGVM…», 1670
BN

38 Hosius S. [Hozjusz S.] Confessio Catholicae fidei Christiana, vel potius, Explicatio quaedam confessionis, in synodo Petricoviensi à patribus provinciarum Gnesnensis, & Leopoliensis in regno Poloniae factae. – Viennae, 1560.
39 Herbortus I. [Herburt J.] Statuta Regni Poloniae. – Cracoviae, 1563.
40 Bielski M. Kronika tho iest historia świata. – Kraków, 1564. – L. 404 v, 421.
41 Muzeum Narodowe w Warszawie. – Zbiory ikonograficzne i fotograficzne, rkps 1793.
42 Orbini M. Il regno degli Slavi hoggi corrotamente detti Schiavoni. – Pesaro, 1601.
43 Ritter Vitezović P. Stemmatographia sive armorum Illyricorum delineatio, descriptio et restitutio. – Vindobonae, 1701 (повторне видання як: Stemmatographiae Illyricanae liber primus. – Zagrabiae, 1702).
44 Жефаровичъ Х. Стемматографїа. – Вѣнна, 1741.
45 Niesiecki K. Korona Polska. – Lwów, 1728–1743. – 4 t. Перевид. в 10 т.: Nisiecki K. Herbarz polski / Wyd. J. N. Bobrowicz. – Lipsk, 1839–1846. – 10 t.

ГЕРБ РУСЬКОГО ВОЄВОДСТВА З ПАНОРАМИ ЛЬВОВА,
ВИКОНАНОЇ АБРАГАМОМ ҐОҐЕНБЕРҐОМ
ЗА МАЛЮНКОМ
АВРЕЛІО ПАССАРОТТІ
1617

ГЕРБ РУСЬКОГО ВОЄВОДСТВА
З ГЕРБОВНИКА КАСПЕРА НЕСЕЦЬКОГО. ЛЬВІВ, 1728

ПРАВОРУЧ: **ГЕРБ РУСІ**
ЗІ «СТЕММАТОГРАФІЇ» ХРИСТОФОРА ЖЕФАРОВИЧА ВІДЕНЬ, 1741

Лев на скелі у синьому щиті прикрашає склепіння т. зв. Вежі Фальконе в замку в Баранові Сандомирському, декорованої у першій половині XVII ст. При розписі Сенаторської зали 1720 року в Королівському замку в Варшаві герб Руського воєводства представляв коронованого лева, який спинався чомусь не на скелю, а впирався передніми лапами в зачинені ворота муру[46]. Хоча згодом у розписах фасадів та оздобленні інтер'єрів й екстер'єрів виступає лев із уже традиційною скелею. Як наприклад, на щиті, який тримає алегорична фігура, що персоніфікує Русь, у Королівському палаці у Вілянові (нині – частина Варшави). Три інші фігури в нішах садової галереї палацового комплексу, зведеного за панування Яна III Собеського, символізують Польщу – із Білим орлом, Литву – з Погонею – та Прусію – з чорним орлом.
Якщо колористика герба з «руським левом» у джерелах XV–XVIII ст. однакова – поле щита завжди синє, а лев і скеля – золоті, то іконографія має відмінності: лев буває зі скелею і без неї, увінчаний короною або ні. Він може бути обернений то вліво, то вправо – в польсько-литовській геральдиці тоді цьому не надавали особливого значення. Хоча в західноєвропейській геральдичній системі – як тогочасній, так і сучасній – нормативним є подавати у щиті фігури людей, реальних чи міфічних істот із поворотом у свій правий бік – тобто, ліворуч для глядача.

46 Hauptstaatsarchiv Dresden. – Fach 89, Nr. 2, Bl. 20.

АЛЕГОРИЧНА ФІГУРА РУСІ З ЇЇ ГЕРБОМ НА ЩИТІ
ПАЛАЦ КОРОЛЯ ЯНА III СОБЕСЬКОГО У ВІЛЯНОВІ, ВАРШАВА
КІН. XVII – ПОЧ. XVIII СТ.
MW / ФОТО: ВОЙЦЕХ ГОЛЬНІЦКІ

ПІД ТРЬОМА КОРОНАМИ, БЕЗ «РУСЬКОГО ЛЕВА»

У РЕЗУЛЬТАТІ ПЕРШОГО ПОДІЛУ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ 1772 РОКУ ЧАСТИНУ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ПРИЄДНАНО ДО АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ. Підставою слугували давні претензії угорських монархів на Галицьку Русь, які вживали у своєму титулі «король Ґаліції і Лодомерії» (тобто, Волині; латинізована форма назви «Володимирія» від міста Володимира – столиці краю). А позаяк імператриця Марія-Терезія була також королевою Угорщини, то захоплення цих територій австрійська дипломатія намагалася обґрунтувати у брошурі-маніфесті, виданій у Відні латинською, німецькою, французькою та польською мовами. Окрім маніпулювання фактами, вибраними з різних хронік та архівних документів, як важливий аргумент вказувалося, зокрема, що угорські монархи ніколи не відмовлялися від «Ґаліції і Лодомерії», а на своїх печатках поміщали їх герби[47]. В універсалі Марії-Терезії від 11 вересня 1772 року визначено межі цих її «здавна належних провінцій»[48].

Угорські претензії на Галицьку землю намагалися виводити з часів, коли Бела III, скориставшись князівськими міжусобицями, ув'язнив князя Володимира Ярославича, посадив у Галичі свого молодшого сина Андрія та близько 1190 року присвоїв собі титул короля «Galliciae»[49]. Галичани невдовзі вигнали сина Бели, однак зійшовши 1205 року на угорський трон як Андрій II, він у документах починає вживати титул «Dei gratia, Hungariae, Dalmatiae Croatiae, Ramae, Seruiae, Galliciae, Lodomeriaeque rex» – «Божою милістю король Угорщини, Далматії, Хорватії, Рами та Сербії, Галичини та Володимирії».

КОРОНОВАНА ГАЛКА – ГЕРБ ГАЛИЦЬКОЇ ЗЕМЛІ – З ПОЛЬСЬКОМОВНОГО ВИДАННЯ «ХРОНІКИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ САРАМАТІЇ» АЛЕКСАНДРА ҐВАНІНЬЇ. КРАКІВ, 1611

НИЖЧЕ: **ПРЕТЕНЗІЙНИЙ ГЕРБ ГАЛИЧИНИ З ТРЬОМА КОРОНАМИ** З ГРАВЮРИ ЯКОБА ФРАНКВАРТА, ЩО ПРЕДСТАВЛЯЄ ПОХОВАЛЬНУ ПРОЦЕСІЮ АЛЬБРЕХТА ГАБСБУРҐА. БРЮССЕЛЬ, 1623

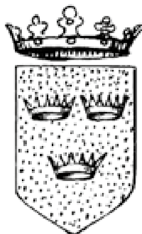

1214 року йому вдається посадити в Галичі й коронувати тут свого малолітнього сина Коломана. Після розгрому угорців під Галичем 1221 року той втратив реальну владу в місті. Однак угорські монархи й надалі вживали в документах титул «королів Галичини».

На печатках короля Матяша Гуньяді в 1470-х роках уперше з'являється і претензійний герб цього краю: у щиті корона[50]. А в праці Яноша Туроці «Chronica Hungarorum» (1488) символ, що мав представляти Галичину, вже виглядає так: у синьому щиті одна над одною дві золоті корони[51]. Такий же «галицький» герб подано й на маєстатовій печатці короля Владислава II 1490 року[52].

Цей же претензійний символ використовують згодом і Габсбурґи – імператори Священної Римської імперії, які з XVI ст. правили землями угорської корони. Із XVII ст. претензійний герб Галичини відомий уже з трьома золотими коронами – дві над однією – в синьому полі. Зокрема, саме такий символ Галичини (Halitia) фігурує на гравюрі Якоба Франкварта, що представляє поховальну процесію Альбрехта Габсбурґа 1621 року[53].

Більшість приєднаних до Австрійської монархії західноукраїнських земель перед тим впродовж понад трьох століть входила до Руського воєводства, гербом якого залишався історичний символ Королівства Русі XIII–XIV ст. – золотий лев у синьому полі (з короною на голові чи без, спинаючись на скелю або без неї). Проте цей герб не відповідав політичній декларації Відня про «повернення

47 Jurium Hungariae in Russiam Minorem et Podoliam, Bohemiaeque in Oswicensem et Zatoriensem ducatis praevia explicato. – Vindobonae, 1772 – P. 6, 32, 43.
48 Edicta et mandata universalia regnis Galiciae & Lodomeiae a die 11. septembr. 1772. initiae possessionis promulgata / Rozkazy i ustawy powszechne krolestwom Galicyi i Lodomeryi od dnia 11. września 1772. obicia possessyi ogłoszone. – Leopoli, 1772. – P. 1–3.
49 Див. хоча б: Palma F. C. Heraldicae Regni Hungariae Specimen. – Vindobonae, 1766. – P. 68.
50 Bárczay O. A heraldika kézikönyve. – Budapest, 1897. – 32. o. – 85. ábra.
51 Бібліотека Гайдельберзького університету (Universitätsbibliotek Heidelberg). – Cod. Pal. germ. 156: Johannes de Thurocz, Chronica Hungarorum. – [deutsch Bayern, nach 1490].
52 Ströhl H. G. Oesterreichisch-Ungarische Wappenrolle nach Seiner Kaiserlichen und Königlichen Apostolischen Majestät grossem Titel. – Wien:, 1890. – S. XIV.
53 Francquart J., Puteanus E. Pompa fvnebris optimi potentissimiq [ue] principis Alberti pii, Archiducis Austriae, ducis Burg [undiae], Bra [bantiae] etc. – Brvxelliae, 1623. – No. XLVII.

ГУҐО ҐЕРАРД ШТРЕЛЬ. ГЕРБ КОРОЛІВСТВА ГАЛИЧИНИ. «OESTERREICHISCH-UNGARISCHE WAPPENROLLE». 2-е ВИДАННЯ. ВІДЕНЬ, 1900

ГЕОРГІЙ НАРБУТ. ГЕРБ ГАЛИЧИНИ. АЛЕГОРИЧНИЙ МАЛЮНОК НА ЗДОБУТТЯ КРАЮ РОСІЙСЬКИМИ ВІЙСЬКАМИ. ОБКЛАДИНКА ЖУРНАЛУ «ЛУКОМОРЬЕ». САНКТ-ПЕТЕРБУРГ, 1914, № 24

давніх угорських провінцій». Тож його скасовано, анатомість для «Королівства Галичини і Лодомерії», як тепер офіційно названо край, «збережено» претензійний герб із трьома золотими коронами в синьому полі. Зрештою, він уже й так фігурував на виготовленій 1769-го коронній угорській печатці імператриці Марії-Терезії[54] – ще за 3 роки до приєднання Галичини до її володінь.

Офіційним для краю цей символ був до 1804-го, коли за наказом цісаря Франца II впроваджено новий герб Галичини, що проіснував понад 100 років, до кінця австрійського панування: у синьому полі червона балка, над нею чорна галка (eine schwarze Dohle), а внизу – три золоті корони, дві над однією[55].

Галка за польських часів упродовж століть була символом Галицької землі Руського воєводства. На печатках же галицько-волинських бояр вона відома ще з XIV ст. У першій половині XVIII ст. поєднання галки та трьох корон з'являється й у деяких австрійських публікаціях як варіант претензійного герба Галичини. Тепер його узаконено. Разом із трьома коронами.
Замінений новим австрійським символом, давній герб із «руським левом» досить швидко вийшов із ужитку та зник на понад сім десятиліть. Хоча надумана емблема краю, на основі витворених угорцями на зламі XV–XVI ст. претензійних гербів, усе ж не була надто популярною. Особливо після революції 1848 року.

54 Див.: Ströhl H. G. Oesterreichisch-Ungarische Wappenrolle… – S. XIV; Jurium Hungariae… – P. 32
55 Gall F. Österreichische Wappenkunde. – Wien, Köln, Weimar, 1992. – S. 70–71; Taf. 11.

«ВЕСНА НАРОДІВ». ПОВЕРНЕННЯ «РУСЬКОГО ЛЕВА»

ВІДРОДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОГО СИМВОЛУ РУСЬКОГО КОРОЛІВСТВА XIII–XIV СТ. відбулося після «Весни народів» 1848 року. Ці революційні зміни сприяли утрадиційненню українських національних кольорів у Галичині, що на початку XX ст. набули всеукраїнського характеру. Проте питання, який герб уважати українським національним, на початку 1848 року ще не було з'ясованим. На відміну, скажімо, від поляків, у яких завдяки не так давно перерваним державницьким традиціям, такої проблеми не було, чи чехів, територіальний знак яких офіційно функціонував в Австрійській монархії.

Для обстоювання прав українського населення краю на хвилі революції місцеві інтелігенція та греко-католицьке духовенство створюють 2 травня 1848 року національний представницький орган – Головну Руську Раду. Проблему національних символів вона порушила щойно на таємній раді сьомого засідання, 16 травня. Тоді було зачитано послання від священика Григорія Шашкевича, де він повідомляв про намір заснувати Руську раду в Станіславові й запитував, якими є «руські кольори, кокарди та герб». Сформовано комісію із трьох осіб – Йосиф Кульчицький, Лев Мохнацький і Йосиф Царевич – і вже на таємній раді 18 травня вирішено: «Оураджено послати до Станиславова отписъ съ инструкцією скорося напечатае и сказати, що знамя земли рускои тутейшои єсть левъ, а цвѣты руски жовтый и синій»[56].

Хоч малюнок самого герба (взятий із першого тому гербовника Каспера Несецького, перевиданого 1846 року в Ляйпцігу) та опис його кольорів опубліковано в «Зорі Галицькій» щойно 27 червня[57], священик Йосафат Кобринський ще 8 червня писав із Коломиї до Якова Головацького: «… Льва в синѣм поле по шапках и капелухах даже селяне носятъ… В Коломыи зроблена хоругва Левъ в синим поли: и хороша робота коштує и хороши грош…»[58].

Цей національний символ дуже швидко набув великого поширення серед русинів-українців і майже відразу викликав агресію з боку місцевих поляків. Так, 2 червня на засіданні Головної Руської Ради один із львівських міщан «донѣсъ, що го за кокарду руску и за льва нашого по мѣстѣ напастували»[59]. Українці у відповідь вимагали заборонити в Галичині використання польського орла[60]. А «Зоря Галицька» навіть опублікувала глузливого вірша:

Где єсть теперь така сила, / Щобъ Русина повалила?
Левъ ся орла не боитъ. / Якъ Левъ рикне, птахъ злетитъ…[61]

На Слов'янському з'їзді у Празі 2–16 червня того ж року однією з проблем українсько-польського порозуміння було питання атрибутів загонів Національної гвардії в Галичині. Бо ж відповідно до «Оуставу для учрежденія Гвардиі народовой (Стражи народовой) въ кесарствѣ Аустріяцкомъ», було предбачено, що «каждий баталіонъ маетъ корогву (хоронгевъ), а каждій швадронъ штандаръ оздобленій колорами краю»[62]. Тогочасні офіційні австрійські символи краю не влаштовували ні місцевих українців, ані поляків, тож 5 червня запропоновано, щоб гвардія на території Галичини мала спільні відзнаки – орла та лева[63].

56 Головна Руська Рада (1848–1851): протоколи засідань і книга кореспонденції. – Львів, 2002. – С. 26, 27.
57 Зоря Галицка (Львів). – 1948. – Ч. 7 (27 червця). – С. 30.
58 Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835-49 / Вид. К. Студинський. – Львів, 1909. – С. 260.
59 Головна Руська Рада… – С. 30.
60 Гречило А. Відродження українських національних символів у Галичині в 1848 р. // Знак. – 1998. – Ч. 16 (червень). – С. 1–2.
61 Зоря Галицка. – 1848. – Ч. 9 (11 липця). – С. 38.
62 Кревецький І. Проби організовання руських національних гвардій у Галичині 1848–1849 р. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1913. – Т. CXIII. – С. 131.
63 Wisłocki W. T. Kongres słowiański w roku 1848 i sprawa polska // Rocznik zakładu Narodowego imienia Ossolińskich. – Lwów, 1928. – T. I–II. – S. 607

ГЕРБЪ, ИЛИ ЗНАМѦ ГАЛИЦКОИ РѸСИ; Є ТО ЗОЛОТЫЙ ЛЕВЪ ВЪ СИНОМЪ ПОЛИ ВСПИНАЮЧЫЙ СѦ НА СКАЛѸ.

ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО СИМВОЛ ГАЛИЦЬКОЇ РУСІ
У ЧАСОПИСІ «ЗОРЯ ГАЛИЦКА», 27 ЧЕРВНЯ 1848
МАЛЮНОК ГЕРБА ВЗЯТО З ПЕРЕВИДАНОГО
ДВА РОКИ ПЕРЕД ТИМ У ЛЯЙПЦІГУ ГЕРБОВНИКА
КАСПЕРА НЕСЕЦЬКОГО

Типомъ Інститѹтѹ Ставропїгїѧнского.

ХОРУГВА НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ З ЯВОРОВА НА ЛЬВІВЩИНІ, 1848
ШОВК, ОЛІЯ, ЗОЛОЧЕННЯ
1050х1060 мм
НМЛ

Попри досягнуті у Празі домовленості, у краї почалося активне створення загонів національної гвардії під польською атрибутикою. У селах, зокрема, через те, що їх організацією там займалися здебільшого пропольськи налаштовані мандатори. Від сотень громад почали надходити листи-протестації. Так, селяни Нового Милятина (нині Буського р-ну на Львівщині) відмовилися вступати до гвардії «під знаком орла єдиноглавного» й вимагали організувати «Руську гвардію»[64]. Почалося стихійне формування таких загонів. Наприклад, у Дрогобичі. У липні 1848-го там освячено синій прапор із жовтим левом[65]. 3 серпня у Стрию посвячено прапор гвардії «в національних руських красках, на одній її стороні був представлений золотий лев, який спинав ся на скалу, на другій – надія в постати дівчини»[66]. А 20 вересня Головна Руська Рада видала відозву у справі організації національних гвардій[67]. Також рекомендовано, що на синьому полотнищі прапорів таких загонів з одного боку мав бути жовтий (золотий) лев, що спинається на скелю такої ж барви, а на зворотному – патрон місцевої церкви.

64 ЦДІАЛ. – Ф. 180. – Оп.1. – Спр. 6. – Арк. 64–65.
65 Желеховский Ю. Освященіе хоругви для Гвардіи русской въ Дрогобычѣ // Вѣстник «Народного дома». – 1910. – Ч. 1. – С. 1–12.
66 Кревецький І. Проби… – С. 104.
67 Зоря Галицка. – 1848. – Ч. 20 (3 жовтня). Див. також: Андрусяк М. Проби організування галицько-українського народнього війська в 1848–1849 рр. // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1932. – Ч. 3. – С. 9.

ПЕЧАТКА ГРОМАДИ СЕЛА ЧЕРЕМХА З КОРОНОВАНИМ РУСЬКИМ ЛЕВОМ, ЩО СПИНАЄТЬСЯ НА СКЕЛЮ. 1908
ЦДІАЛ

Наймолодшій путникъ Нусьо Дорожиньскій зъ паломн. прапоромъ.

СИНЬО-ЖОВТИЙ ПРАПОР ІЗ РУСЬКИМ ЛЕВОМ, ЯКИЙ ДЕКІЛЬКА СОТЕНЬ ГАЛИЦЬКИХ УКРАЇНЦІВ УЗЯЛИ З СОБОЮ У ПАЛОМНИЦТВО ДО СВЯТОЇ ЗЕМЛІ, ОРГАНІЗОВАНЕ МИТРОПОЛИТОМ АНДРЕЄМ ШЕПТИЦЬКИМ 1906 РОКУ
РЕПРОД. ЗА: ЯКЪ ТО РУСЬ ХОДИЛА СЛѢДАМИ ДАНИЛА: ПРОПАМЯТНА КНИГА ПЕРШОГО РУСКО-НАРОДНОГО ПАЛОМНИЦТВА ВЪ СВЯТУ ЗЕМЛЮ. ЖОВКВА, 1907

Досить швидко загони національної гвардії були створені в інших містах краю. У Яворові гвардійці «як відзнаку носили бляшані левки на козацьких шапках або на кашкетах і синьо-жовті випустки на них», а також справили собі хоругву: «на її темно-синій шовковій паволоці зображений золотий лев, як[ий] спиняєся на скалу»[68]. 16 жовтня посвячено темно-синій прапор із жовтим левом у Бережанах[69]. У Тернополі хоругву для гвардії замовили зі Львова й освятили 5 грудня: «На ній видніє ся на одній стороні креститель Руси, князь св. Володимир, а на другій герб княжества галицького, т. є. лев спинаючий ся на скалу»[70].

До Головної Руської Ради зверталося багато сільських громад із проханням допомогти «штандар руский зо Львова спровадити», бо на місці виготовити його складно[71]. Тому стали поширюватися простіші у виготовленні прапори «у руських барвах» – з двох рівновеликих горизонтальних смуг, синьої та жовтої. Синій колір – «якъ чисте небо южнои Руси» – мав уособлювати мир і спокій, жовтий – «якъ тіи зорницѣ на ясномъ небѣ» – прагнення народу до просвіти, а «левъ спинающийся на скалу означавъ силу, крѣпость народну и тоє самоувѣреніє, що помимо перепонъ досягнути хоче своєй цѣли»[72].
«Руський лев» стає національним символом українців Галичини. Навіть тих, що у другій половині XIX – на початку XX ст. дотримувалися москвофільської орієнтації. Цей знак з'являється на печатках багатьох сільських громад[73]. Лева зображують у друкованих виданнях, на різдвяно-новорічних і великодніх картках, а також патріотичних поштівках.

68 Руська гвардія в Яворові // Діло. – 1885. – Ч. 127 (16 (28) падолиста). – С. 1.
69 Андрусяк М. Проби організування… – С. 11.
70 Білинський П. Тернопіль і його околиця // II Rocznik kółka naukowego Tarnopolskiego za rok 1893. – Tarnopol, 1894. – S. 120.
71 ЦДІАЛ. – Ф. 180. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 66.
72 Головацкий Я. Историческій очеркъ основанія Галицко-рускои Матицѣ и справозданье первого собору ученыхъ и любителей народного просвещенія. – Львов, 1850. – С. XXXVII–XXXIX.
73 Сварник І. Головна Руська Рада і українська символіка // Знак. – 1998. – Ч. 16 (червень). – С. 3.

ГЕРБЪ ГАЛИЦКОИ РУСИ.

ГЕРБ ІЗ РУСЬКИМ ЛЕВОМ НАПРИКІНЦІ XIX СТ. ЧАСТО УВІНЧУЮТЬ КНЯЖОЮ КОРОНОЮ Й НАДАЮТЬ ЙОМУ БАГАТОГО ОЗДОБЛЕННЯ, ЯК-ОТ В «ІЛЮСТРОВАНІЙ ІСТОРІЇ РУСИ» ОЛЕКСАНДРА БАРВІНСЬКОГО. ЛЬВІВ, 1890
ЛННБС

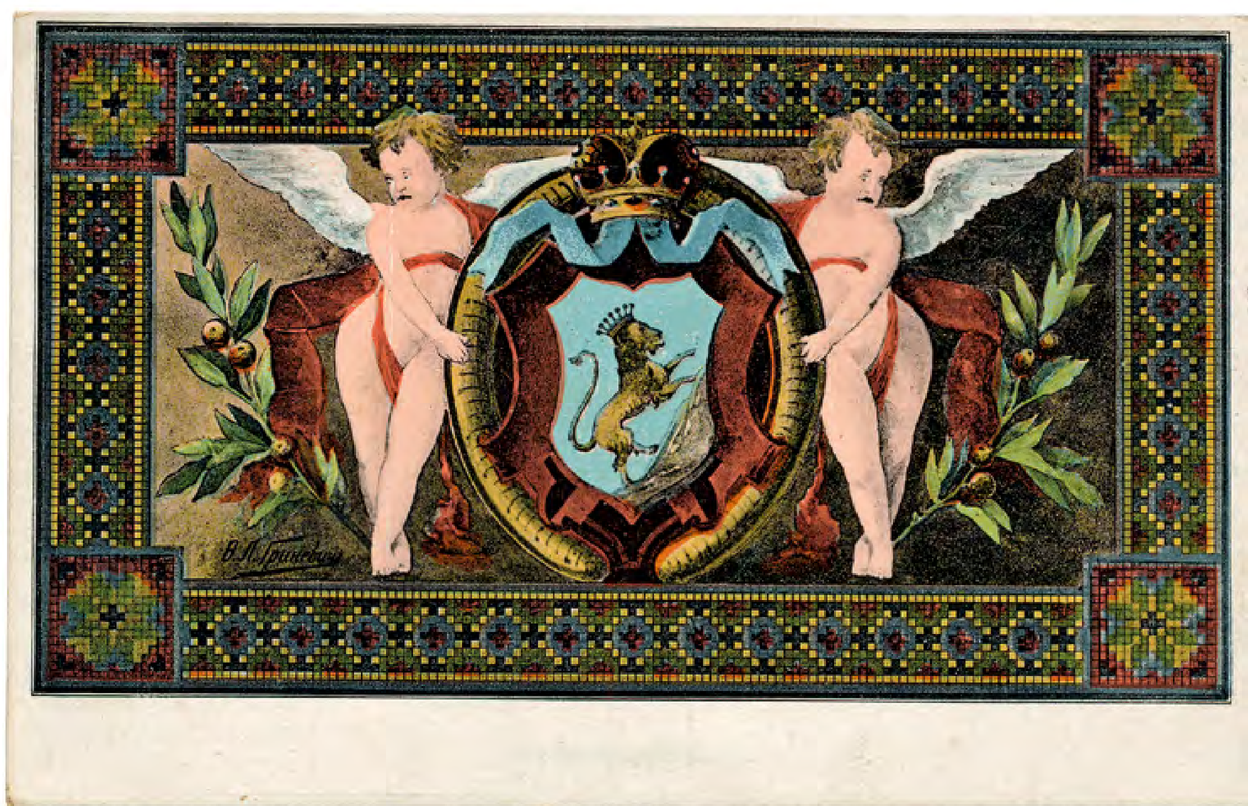

ПОШТІВКИ ІЗ ЗОБРАЖЕННЯМ РУСЬКОГО ЛЕВА, ЯКИЙ ОСТАТОЧНО УТВЕРДИВСЯ ЯК НАЦІОНАЛЬНИЙ СИМВОЛ УКРАЇНЦІВ ГАЛИЧИНИ, СТАЮТЬ ДОВОЛІ ПОПУЛЯРНИМИ НА ПОЧАТКУ XX СТ.
ЗБ. ВК

ВЕЛИКОДНЯ ПОШТІВКА
З НАЦІОНАЛЬНИМ СИМВОЛОМ
ГАЛИЦЬКИХ УКРАЇНЦІВ
ПОЧ. XX СТ.
БОО

ПРАВОРУЧ: **ГЕРБ РУСІ (ДЛЯ ВИШИВКИ НА КАНВІ)**
ЛИСТІВКА ВИДАВНИЦТВА
«РУСАЛКА» . ЛЬВІВ, 1912
ПР. 3Б.

Чи не найяскравішу з тодішніх патріотичних карток видано 1902 року у Бродах: герб із левом, із синьо-жовтими прапорами по боках і першими рядками гімну «Ще не вмерла Україна» внизу. Символіку з левом на своїх таблицях і жетонах використовує й Товариство взаємних обезпечень «Дністер» – перша українська страхова компанія, заснована у Львові 1892 року. Герб із руським левом з'являється на фасадах будівель Народних домів у Львові (будівництво завершене 1864 року), Стрию (1901), Коломиї (1902). Також цей герб прикрасив інтер'єр Преображенської церкви у Львові, освяченої 1906-го.

ПОШТІВКА З НАЦІОНАЛЬНИМИ СИМВОЛАМИ. БРОДИ, 1902
ГЕРБ ІЗ РУСЬКИМ ЛЕВОМ
УВІНЧАНО КНЯЖОЮ КОРОНОЮ
ПР. 3Б.

Душу тіло ми положим за нашу свободу
І покажем, що ми братя козацького роду.

ДНІСТЕР

БОГДАНОВІЧ — КРАКІВ

ТАБЛИЦЯ ТОВАРИСТВА ВЗАЄМНИХ ОБЕЗПЕЧЕНЬ «ДНІСТЕР», ПОЧ. ХХ СТ.
КРІПИЛАСЯ ДО СТІНИ БУДИНКУ, ЗАСТРАХОВАНОГО В ЦЬОМУ ТОВАРИСТВІ
ФОТО: ОРЕСТ КРУКОВСЬКИЙ
ПР. ЗБ.

ЖЕТОН ТОВАРИСТВА «ДНІСТЕР», 1912
СЛУГУВАВ ПЕРЕПУСТКОЮ ДЛЯ ХАРЧУВАННЯ НАЙБІДНІШИХ
МЕТАЛ; КАРБУВАННЯ. 20 мм
ЛІМ

ГЕРБ ІЗ РУСЬКИМ ЛЕВОМ В ОЗДОБЛЕННІ ІНТЕР'ЄРУ ПРЕОБРАЖЕНСЬКОЇ ЦЕРКВИ У ЛЬВОВІ (1906) **ТА ФАСАДУ НАРОДНОГО ДОМУ В СТРИЮ** (1901)
ФОТО: ТАРАС ЗАВАДОВСЬКИЙ

До особливої популяризації лева, що спинається на скелю, як національного символу спричинилися на зламі XIX–XX ст. тодішні українські громадські організації в Галичині. Передусім – товариство «Сокіл», створене задля патріотичного виховання та спортивно-оздоровчої роботи серед шкільної та гімназійної молоді. У §34 його статуту, затвердженого 1893 року, зазначалося: «Знамя товариства є руский лев, поклик "бодрім ся"»[74].

Відзнаки для членів товариства, як і «сокільський» однострій, затверджено на перших Надзвичайних зборах у березні 1894 року. На синьо-жовтій кокарді кріпилася металева відзнака з левом[75], в яку вставляли орлине або соколине перо. Використовували її також як шпильку для краваток.

Великих зусиль для розбудови «Сокола» доклав професор львівської Першої академічній гімназії Іван Боберський, який від 1908 року був його головою[76].

74 ЦДІАЛ. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 7; Ф. 146. – Оп. 25. – Спр. 222. – Арк. 5.
75 Круковський О., Пахолко С. Українська фалеристика: Із фондів Львівського історичного музею. – Львів, 2011. – С. 15–17; Вони ж. Фалеристичні пам'ятки пожежно-гімнастичного товариства «Сокіл» 1894–1914 рр. // Нумізматика і фалеристика. – 2008. – № 4. – С. 23.
76 Сова А., Тимчак Я. Іван Боберський – основоположник української тіловиховної і спортової традиції. – Львів, 2017. – С. 106.

ХОРУГВА ПОЖЕЖНО-ГІМНАСТИЧНОГО ТОВАРИСТВА «СОКІЛ», ПОЧ. ХХ СТ.
ШОВК, АПЛІКАЦІЯ, ВИШИВКА
1000x1230 мм
ЛІМ

ІВАН БОБЕРСЬКИЙ – ГІМНАЗІЙНИЙ ВИКЛАДАЧ, ОРГАНІЗАТОР СОКІЛЬСЬКОГО РУХУ В ГАЛИЧИНІ, ГОЛОВА ТОВАРИСТВА «СОКІЛ-БАТЬКО»
в 1908–1914-му
ЦМІ/АСГ

ВІДЗНАКА-ЗАПОНКА ЧЛЕНІВ ТОВАРИСТВА «СОКІЛ», 1906
ЖОВТИЙ МЕТАЛ; КАРБУВАННЯ. 27 мм
ЛІМ

КОКАРДА ЧЛЕНІВ ТОВАРИСТВА «СОКІЛ», 1912
КРІПИЛАСЯ ДО ГОЛОВНОГО УБОРУ СОКІЛЬСЬКОГО ОДНОСТРОЮ
ЖОВТИЙ МЕТАЛ, 33x39 мм
ЛІМ

НАВЕРШЯ ПРАПОРІВ РЕМІСНИЧОГО ТОВАРИСТВА «ЗОРЯ» (ЛІВОРУЧ)
ТА ПОЖЕЖНО-ГІМНАСТИЧНОГО ТОВАРИСТВА «СОКІЛ»
ПОЧ. XX СТ.
ЛІМ, ЗБ. ОМ

ШКІРЯНИЙ ПОЖЕЖНИЙ ШОЛОМ ІЗ ГАЛИЦЬКИМ ЛЕВОМ З ОДНОСТРОЮ ТОВАРИСТВА «СОКІЛ»
ПОЧ. ХХ СТ.
ЛІМ

ШОЛОМ З ОДНОСТРОЮ ПОЖЕЖНОЇ ДРУЖИНИ ТОВАРИСТВА «СОКІЛ»
ПОЧ. ХХ СТ.
ФОТО: ОРЕСТ КРУКОВСЬКИЙ
ПР. ЗБ.

ЛОТЕРЕЙНА ЛИСТІВКА ТОВАРИСТВА «СОКІЛ»
1905
МІФЛ

ВІДЗНАКА З РУСЬКИМ ЛЕВОМ, ЯКУ ВИКОРИСТОВУВАЛИ МОСКВОФІЛЬСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ В ГАЛИЧИНІ
ПОЧ. XX СТ.
ПР. ЗБ.

ВІДЗНАКА, ВИГОТОВЛЕНА В ПЕТРОГРАДІ ДЛЯ ЧЛЕНІВ ЛЕГІОНУ З МОСКВОФІЛІВ – УТІКАЧІВ ІЗ «КАРПАТСЬКОЇ РУСІ», 1917
ПР. ЗБ.

ВІДЗНАКА РУСЬКОГО НАРОДНОГО СОЮЗУ В США (RUTHENIAN NATIONAL UNION)
ПОЧ. XX СТ.
ІЗ 1914-го ОРГАНІЗАЦІЯ ЗМІНИЛА НАЗВУ НА УКРАЇНСЬКИЙ НАРОДНИЙ СОЮЗ (UKRAINIAN NATIONAL ASSOCIATION)
ПР. ЗБ.

До Першого краєвого здвигу у Львові 1911-го випущено «сокільську» поштівку та плакат із левом. Кожен осередок товариства у краї прагнув мати свій прапор, де в центрі зазвичай було зображення лева. За звітом організаційної секції «Сокола-Батька», у 1912-1913 роках у Східній Галичині нараховувалося 128 «сокільських» прапорів[77]. Зі своїм знаменом делегація «Сокола-Батька» прибула на Всеслов'янський сокільський здвиг у Празі в червні 1912-го.

Синьо-жовті стрічки й лева використовувало на своїх відзнаках і пожежно-гімнастичне товариство «Січ». Перший його осередок 1900-го заснував адвокат Кирило Трильовський в селі Завалля (нині Снятинський р-н на Івано-Франківщині). 1904 року опубліковано опис січової хоругви (прапора): розмір мав становити 120х200 см; із лицевого боку на малиновому тлі було або зображення когось із видатних українських діячів, або «руський лев»[78]. На зворотному боці – січовий знак у формі восьмипроменевої зірки. Із 1910-го повітові «Січі» використовували синьо-жовті прапори з малиновими стрічками.

Герб із левом і синьо-жовтий прапор помандрували разом з українськими емігрантами й за океан – до США та Канади. Ці національні символи використовують там у своїй атрибутиці українські братства, товариства й інші організації.

77 Сова А. До історії прапора товариства «Сокіл-Батько» у Львові // Знак. – 2003. – Ч. 29 (червень). – С. 8.
78 Сова А. Символіка товариства «Січ» // Військово-історичний альманах. – 2004. – Ч. 2 (9). – С. 117.

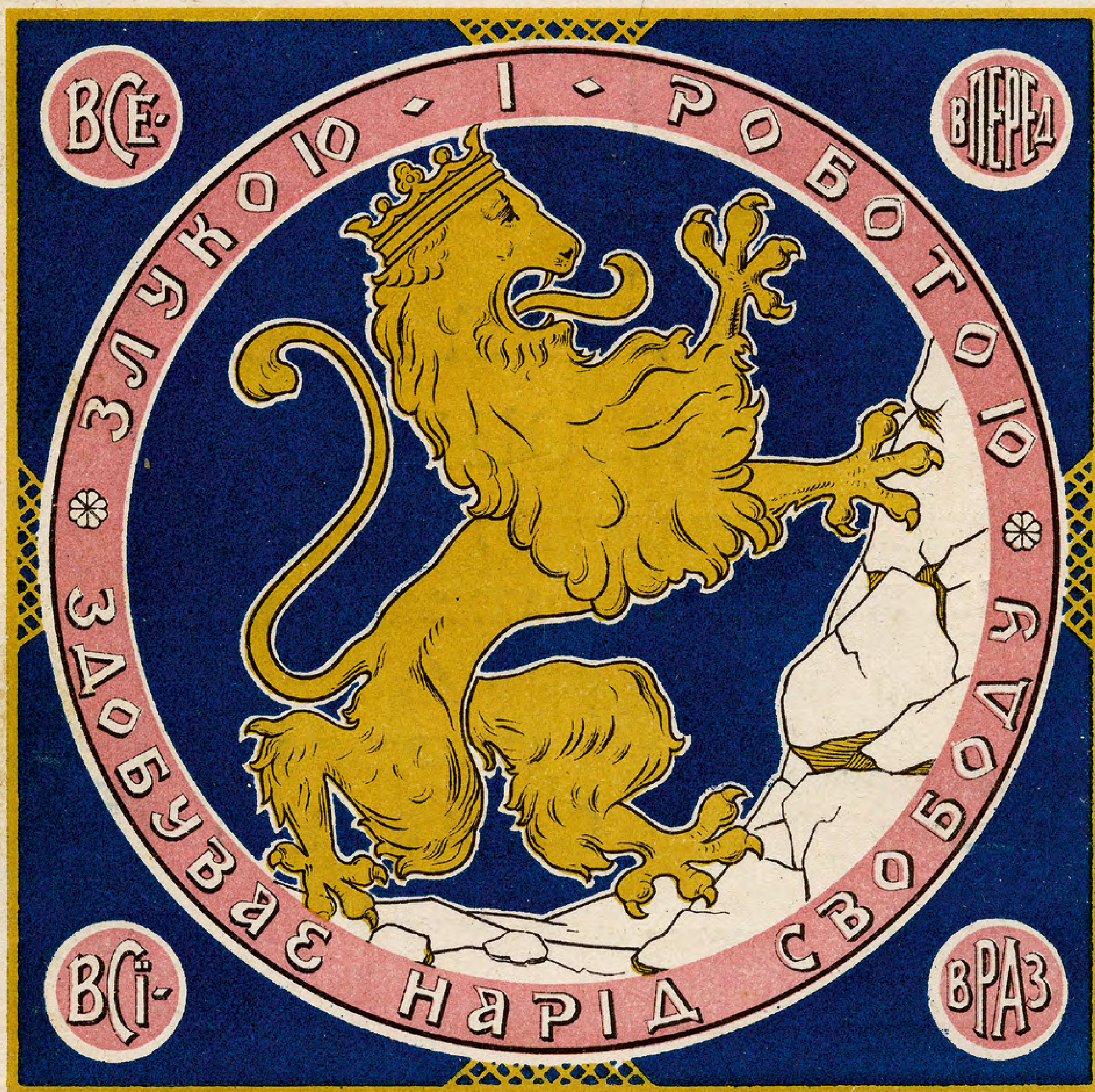

ЛИСТІВКА, ВИПУЩЕНА ДО ПЕРШОГО КРАЙОВОГО ЗДВИГУ ТОВАРИСТВА «СОКІЛ» У ЛЬВОВІ, 1911
ЦМІ/АСГ

ДЕЛЕГАЦІЯ «СОКОЛА-БАТЬКА» ЗІ СВОЇМ ЗНАМЕНОМ НА ВСЕСЛОВ'ЯНСЬКОМУ СОКІЛЬСЬКОМУ ЗДВИГУ У ПРАЗІ, ЧЕРВЕНЬ 1912
У ЦЕНТРІ СИДИТЬ МИКОЛА МІХНОВСЬКИЙ – АДВОКАТ ІЗ ХАРКОВА, АВТОР БРОШУРИ-МАНІФЕСТУ «САМОСТІЙНА УКРАЇНА» (1900), ЧЛЕН ТАЄМНОГО «БРАТСТВА САМОСТІЙНИКІВ» (1912)
ЦМІ/АСГ

ЧЛЕН «СОКОЛА» ІЗ ПРАПОРОМ ОСЕРЕДКУ ТОВАРИСТВА В ВІБРЦІ, СУЧАСНА ЛЬВІВЩИНА, 1912
ЦМІ/АСГ

ПРАПОР ОСЕРЕДКУ («ГНІЗДА») ТОВАРИСТВА «СОКІЛ» У РОЗДОЛІ, СУЧАСНА ЛЬВІВЩИНА, 1910-ті
ЦМІ/АСГ

ГІМНАСТИЧНІ ВПРАВИ НА СВЯТКОВОМУ ВЕЧОРІ «СОКОЛА-БАТЬКА» З НАГОДИ 40-ЛІТТЯ ТВОРЧОЇ ПРАЦІ ІВАНА ФРАНКА. ЛЬВІВ, 1913
ЦМІ/АСГ

КОЛОНА «СОКОЛА-БАТЬКА» ЗІ СВОЇМ ЗНАМЕНОМ В УРОЧИСТІЙ ХОДІ ПІД ЧАС «ШЕВЧЕНКІВСЬКОГО ЗДВИГУ» У ЛЬВОВІ 28 ЧЕРВНЯ 1914
ЦМІ/АСГ

НАШ ЛЕВ У «ВЕЛИКІЙ ВІЙНІ»

ІЗ ВИБУХОМ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ – «ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ», ЯК ЇЇ СПОЧАТКУ НАЗВУТЬ ІСТОРИКИ, – У ЛЬВОВІ В СЕРПНІ 1914 РОКУ ПРЕДСТАВНИКИ КЛЮЧОВИХ ПАРТІЙ УТВОРИЛИ ГОЛОВНУ УКРАЇНСЬКУ РАДУ (ГУР). Основною політичною метою цієї міжпартійної організації було досягнення державної самостійності України. Того ж місяця у Львові утворено Союз Визволення України, який складався передусім із емігрантів-наддніпрянців і також своєю метою ставив об'єднання українських земель і здобуття самостійної України. СВУ розгорнув активну інформаційну та дипломатичну роботу в багатьох країнах Європи.

ГУР у вересні 1914-го перебазувалася до Відня, а в травні наступного року була перетворена на Загальну Українську Раду (ЗУР), до якої ввійшли і представники СВУ. Саме ці середовища з початком війни виступили з ідеєю створення окремої української формації у складі австро-угорської армії – Легіону Українських Січових Стрільців. Іван Боберський, який теж увійшов до Головної Української Ради, а згодом і ЗУР, закликав вступати до легіону членів «Сокола».

Організацією і поповненням легіону, а також виданням різноманітних брошур і листівок займалася Бойова управа УСС, яку із серпня 1914-го очолив Кирило Трильовський. Першою національною відзнакою стрільців стала синьо-жовта кокарда-розетка на австрійському армійському головному уборі. Виготовленням цих кокард займався Український жіночий комітет. Його накладом у Відні видруковано поштівку з малюнком Олекси Новаківського: у синьому полі щита лев спинається на скелю, а на декоративних елементах містилися кетяги червоної калини та написи «УСС» і «1914»[79]. Загальна Українська Рада в листопаді 1915-го випустила відзнаки з гарно промальованим гербом із левом на скелі та абревіатурою «З.У.Р.» Наступного року, теж у Відні, виходять друком картки польової пошти з цим зображенням герба та гаслом «До побіди!», а також кольорові поштівки й наклейки з написом «На скарб Українських Січових Стрільців. 10.IX.1914»[80].

ВІДБИТКИ ПЕЧАТОК ЗАГАЛЬНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ РАДИ ТА БОЙОВОЇ УПРАВИ ЛЕГІОНУ УКРАЇНСЬКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ
1915
ЦДІАЛ

БОЙОВА УПРАВА ЛЕГІОНУ УСС У СВОЇХ ДОКУМЕНТАХ І ВИДАННЯХ ВИКОРИСТОВУВАЛА ГЕРБ ІЗ КОРОНОВАНИМ ЛЕВОМ, ЩО СПИНАЄТЬСЯ НА СКЕЛЮ (ЛІВОРУЧ), **НАТОМІСТЬ СОЮЗ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ** (ПРАВОРУЧ) **– ІЗ ЛЕВОМ БЕЗ КОРОНИ**
ЦДІАЛ

79 ЦДІАЛ. – Ф. 353. – Оп. 1. – Спр. 220. – Арк. 5.
80 Там само. – Арк. 7, 8, 10, 11; Круковський О., Пахолко С. Українська фалеристика. – С. 84.

ОЛЕКСА НОВАКІВСЬКИЙ
ВІДЗНАКА УКРАЇНСЬКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ
ЛИСТІВКА. ВІДЕНЬ, 1916
ЦДІАЛ

9. Ор. 9.XI.916
У.С.С.

ЧЕТАР ІВАН ІВАНЕЦЬ – КЕРІВНИК «ПРЕСОВОЇ КВАТИРИ» УСС НА ФРОНТІ, ФОТОГРАФ І ХУДОЖНИК, АВТОР ПРОЕКТУ БОЙОВОГО ПРАПОРА ЛЕГІОНУ
9 ЛИСТОПАДА 1916
ФОТО ЗРОБЛЕНЕ В ПЕРІОД, КОЛИ ВЖЕ БУЛО ЗАПРОВАДЖЕНО СТРІЛЕЦЬКУ ШАПКУ-«МАЗЕПИНКУ». В ІВАНЦЯ ДО НЕЇ ПРИКРІПЛЕНА ЩЕ НЕ КОКАРДА З ЛЕВОМ, А СИНЬО-ЖОВТА РОЗЕТКА
БІКМ

КОРОНОВАНИЙ ЛЕВ, ЩО СПИНАЄТЬСЯ НА СКЕЛЮ, НА КОКАРДАХ УКРАЇНСЬКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ З'ЯВИВСЯ 1916-го
ПОДАНО В НАТУРАЛЬНУ ВЕЛИЧИНУ
ЗБ. ОМ

У січні 1916 року одностроєва комісія легіону ухвалила нову стрілецьку шапку-«мазепинку», проект якої виконав Левко Лепкий. На ній кріпилася кокарда з левом, що спинається на скелю, повернутим «в сторону правої руки видця», та написом «У.С.С. 1914»[81]. 19 січня 1917 року австрійське військове командування офіційно затвердило вигляд «мазепинки» та розетки на ній, яка «містить національну емблему (українського лева)»[82]. Відомо кілька варіантів стрілецьких кокард із левом, де він обернений то в свій лівий, то правий бік[83].

Серед січових стрільців популярними були котильйони – відзнаки-обереги з бісеру, які носили на одностроях[84]. Дуже часто на цих котильйонах були геральдичні мотиви з левом, що спинається на скелю.

81 Круковський О., Пахолко С. Українська фалеристика. – С. 78. Див також: Konyago V. L., Ladyzhynsky O. V. The Legion of Ukrainian Sich Riflemen: Badges, Medals, and Other Items. – Toronto, 2006. – P. 22–26.
82 «Die Kappenrosette trägt das nationale Emblem (den ukrainischen Löwen) und als Umschrift die Buchstaben "У.С.С. 1914"»: Zirkularverordnung vom 19. Jänner 1917. Abt. II. Nr. 6420 // Verordungsblatt für die k. k. Landwehr. – 1917. – 6. Stück (10. Februar). – S. 24.
83 Круковський О., Пахолко С. Українська фалеристика. – С. 78–80.
84 Пахолко С., Мартин О. Котильйон – відзнака-оберіг українських вояків (1916–1950-ті рр.) // Військово-історичний альманах. – 2006. – Ч. 2 (13). – С. 155–159.

ПРЯЖКА ЛЕГІОНУ УКРАЇНСЬКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ
ЗБІЛЬШЕНО В ПІВТОРА РАЗУ
ЗБ. ОМ

НАВЕРШЯ ПРАПОРА УСС
ВМ УНР

КОТИЛЬЙОН ІЗ ГАЛИЦЬКИМ ЛЕВОМ, ПОЧ. ХХ СТ.
41х145 мм
ТАКІ ВІДЗНАКИ-ОБЕРЕГИ З БІСЕРУ В УСС КРІПИЛИ ДО ҐУДЗИКА ВЕРХНЬОЇ КИШЕНІ ОДНОСТРОЮ
НАДАВ АНДРІЙ ГРЕЧИЛО

ГЕРБ ГАЛИЦЬКОЇ УКРАЇНИ.
ЛИСТІВКА ЧАСОПИСУ «ВІСТИ З ЗАПОРОЖА». ЛЬВІВ, 1916
ПР. ЗБ.

ПОШТІВКА З ГАЛИЦЬКИМ ЛЕВОМ,
ВИДАНА УКРАЇНСЬКИМ ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІМ ТОВАРИСТВОМ У ПЕТРОГРАДІ, ЛІТО 1917
ХУД. ОЛЕКСАНДР ЛИТВИНЕНКО
ЗБ. ВК

На початку XX ст., й особливо після Лютневої революції 1917 року в Росії, на Наддніпрянщину поширюється не лише поєднання синього й жовтого як національних барв, що стає загальноукраїнським, але й герб із левом. Приміром, влітку того року Українське літературно-художнє товариство в Петрограді видає виконану Олександром Литвиненком листівку з цим гербом і рядками Івана Франка, що закінчувалися словами «Вкраїна воскресне!».
Однак, золотого лева, що спинається на скелю, у тогочасній дискусії про український загальнонаціональний символ обстоювали здебільшого галичани.

КОЗАК ІЗ МУШКЕТОМ: ГЕРБ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО

ЛЕГЕНДА ПРО ДАРУНОК СТЕФАНА БАТОРІЯ

ГЕРБ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО – КОЗАК ІЗ МУШКЕТОМ – з'явився первісно як організаційний знак. «Унікальність цього символу полягає в його функціональному призначенні за період XVI–XVII ст. З одного боку – його можна вважати корпоративним знаком, трактуючи Військо Запорозьке як мілітарну організацію, щось на зразок лицарського ордену. З іншого боку – від середини XVII ст. він поступово стає територіальним гербом для земель, підконтрольних Війську Запорозькому. Хоча аналогія з лицарським орденом тут дійсно оправдана – достатньо нагадати практику утвердження символів Тевтонського ордену чи Ордену Йоанитів для підвладних їм земель»[1].

За літописом гадяцького полковника Григорія Граб'янки, створеному на початку XVIII ст., клейноди Війську Запорозькому вперше надав 1576 року польський король Стефан Баторій: «…Постави имъ Гетмана, присла имъ короговъ, бунчукъ и булаву, и на печати гербъ, рицарь зъ самопаломъ и на головѣ колпакъ перекривленній…»[2]. Схожу інформацію подано й у т. зв. «книзі Забіл»[3], деякі малюнки в якій виконані 1745 року. Цілком можливо, що її джерелом слугував літопис Граб'янки. У всякому разі міф про дарунок Баторія Війську Запорозькому в той час уже міцно укріпився серед козацької старшини.

В «Історії Русів», доведеній до 1769 року, Баторієві приписано надання козакам привілею 19 квітня 1579 року й дарування їхньому гетьманові бунчука «на знакъ звитяжства его зъ войскомъ своимъ надъ народомъ Азіятичнымъ, одъ якого и клейнодъ сей добутъ працею Гетманскою и кровію Козацкою», але про печатку мови немає. Відомою, однак, є лише королівська постанова з 1578-го в цій справі[4]. У листопаді того ж року козаки отримали велику королівську корогву. На ній, на думку Михайла Грушевського, був зображений польський орел, а козаки могли отримати «може й ще щось, що пізніше входило в понятє військових клейнодів, як бубни, труби і т. и.»[5].
Зрештою, герб Війська Запорозького не фігурує в жодному тогочасному польському гербовнику – що було б дивним, якби він насправді був наданий королем. Та й П'єр Шевальє у своїй «Історії війни козаків проти Польщі» (1663), повідомляючи про привілеї Стефана Баторія козакам, також не згадує нічого про надані ним печатку чи герб[6]. Тим не менш, Дмитро Яворницький і деякі інші історики не ставили під сумнів цієї легенди. Інші ж натомість уважають роль Баторія як «організатора» козацького війська значно перебільшеною. Володимир Антонович, приміром, писав, що «ця реформа не була нічим незвичайним, епохальним; це була одна із багатьох спроб польського правління налагодити козацьку справу»[7].
Найдавнішою відомою печаткою із зображенням козака з мушкетом на плечі та шаблею при боці ще донедавна вважали відбиток на універсалі гетьмана Григорія Лободи 1595 року[8].

1 Гречило А. Українська територіальна геральдика. – Львів, 2010. – С. 65.
2 Лѣтопись Григорія Грабянки: Дѣйствія презѣльной и отъ начала поляковъ крвавшой небывалой брани Богдана Хмелницкого, гетмана запорожского, съ поляки. – К., 1854. – С. 21.
3 Ситий І. Герб України XVIII ст. // Знак. – 2006. – Ч. 38 (травень). – С. 2. Книга зберігається у: ЧОІМ – Інв. № АЛ 14.
4 Исторія Русовъ или Малой России / Изд. О. Бодянский. – Москва, 1846. – С. 29; Akta historyczne do panowania Stefana Batorego króla polskiego / Wyd. J. Janicki. – Warszawa, 1881. – S. 336–338 (Nr. 160).
5 Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VII. – С. 155.
6 Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. – К., 1993. – С. 24–25.
7 Антонович В. Коротка історія козаччини. – К., 1991. – С. 27.
8 Грабовецький В., Гавриленко В. Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка гетьмана Григорія Лободи з 1595 р. // Середні віки на Україні. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 204–208.

УНІВЕРСАЛ ГЕТЬМАНА ГРИГОРІЯ ЛОБОДИ, ВИДАНИЙ У КОРСУНІ 31 СЕРПНЯ 1595 РОКУ, – ОДНА З НАЙДАВНІШИХ ПАМ'ЯТОК, ДЕ НА ПЕЧАТЦІ ФІГУРУЄ ГЕРБ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО
НИЖЧЕ – ПРОРИСОВКА ПЕЧАТКИ З КОЗАКОМ ІЗ МУШКЕТОМ
ЛННБС

На Гербъ Силного Войска Е҆ К: М: Запорозкого.

Кгды щенѕства Запорозцы ѿ Кроле себе дозна́ли,
Теды за Гербъ такого и̂мъ рыцера да́ли.
Который ѿто готовъ Ѻтчизне служи́ти,
За во́лность е̂й и̂ сво́й живо́тъ положи́ти.
И тежъ треба землею а̂лбо тыжъ водо́ю:
Вшеляко ѻ̂нъ способный и̂ прудкій до бою.

Проте недавно опубліковано універсал гетьмана Криштофа Косинського з 15 листопада 1592 року з тією ж самою печаткою[9]. Віталій Гавриленко вважає її «визначним твором українського різьбярства»: «Вміло побудована композиція пам'ятки. Постать, щит і напис заповнюють все поле печатки, майже не залишаючи порожніх місць. Постать козака, яка є центром композиції, майстерно поєднується зі щитом і написом за допомогою декоративних завитків картуша і розведених в боки рук. Вдало розрахований центр симетрії – розміщений точно під хрестиком, який відкриває напис печатки. Композиція завершується бездоганним шнурковим ободочком, вирізаним по краю печатки»[10]. Важливо, що символ на печатці поданий у геральдичному щиті. Тобто козак із мушкетом був не просто емблемою, а повноцінним гербом.

На печатці при листах гетьманів Гната Василевича, Самійла Кішки та Гаврила Крутневича за 1596–1603 роки щит уже відсутній[11]. Козак зображений у довгому жупані та круглій шапці, підтримує руками рушницю на плечі та шаблю в піхвах, запущену за спину. Художній рівень цієї печатки значно нижчий, ніж попередньої. Наступна відома печатка Війська Запорозького використовувалася у 1621–1638 роках і була вживана довлі тривалий період – від гетьманів Якова Бородавки та Петра Сагайдачного до Ілляша Караїмовича: козак із мушкетом на плечі та шаблею при боці крокує у свій лівий бік[12].

ВІДБИТОК ПЕЧАТКИ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО НА ЛИСТІ ГЕТЬМАНА АНДРІЯ ГАВРИЛОВИЧА ДО КОРОННОГО ПІДКАНЦЛЕРА ТОМАША ЗАМОЙСЬКОГО, 4 ВЕРЕСНЯ 1632
AGAD

Державними всі «печатки запорозького війська», з кінця XVI ст. починаючи, називав іще Іван Крип'якевич. Такої ж думки й більшість сучасних дослідників. Зокрема, Віталій Гавриленко зазначає, що «військові козацькі печатки за своїми функціями й зовнішніми ознаками повністю відповідають основним критеріям державних»[13]. Він вважає, що «по-перше, статус державної печатки їм належить за рангом тих документів, до яких вони прикладені; <…> по-друге, на всіх без винятку печатках Запорозького коша, гетьманів і Генеральної військової канцелярії наявний герб Війська Запорозького; <…> по-третє, хоч ініціатива виготовлення печаток здебільшого належала гетьманам і кожен з них намагався мати свій власний сфрагістичний клейнод, але відомі випадки використання печаток попередників; <…> по-четверте, на нашу гадку, традиція застосування печаток Запорозького Війська мала ще одну характерну ознаку державної сфрагістики, а саме – простежується притаманна й багатьом іншим країнам практика використання великої і малої печаток».
Петро Сас натомість уважає, що «до середини XVII ст. сформованої, політично легітимної Козацької держави в Україні не існувало», а тому «розглядати військові печатки Війська Запорозького наприкінці XVI – у перші десятиліття XVII ст. як державні є невиправданою модернізацією»[14]. Також він називав безпідставною гіпотезу про використання малої та великої печаток.
У всякому разі, унікальність козака з мушкетом за цей період полягає в його функціональному призначенні і трансформації з організаційного символа у територіальний. Однак і тогочасний статус Війська Запорозького, і визначення в документах «військова печатка» не дають підстав трактувати печатку і герб із козаком як державні.
Графічне зображення козака з самопалом і вірш «На герб силного Войска Є[го]. К[оролівскої]. М[илости]. Запорозкого» відкривають панегірик Касіяна Саковича «Вірші на жалосний погреб зацного Рицера Петра Конашевича Сагайдачного», що вийшов у Києві 1622 року. Тут також описано легенду, що цей герб надано козакам королями. Заголовок же й текст самого вірша не залишають сумнівів: Військо Запорозьке мало саме герб, а не емблему чи знак для печатки або хоругви.

ГЕРБ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО З ВІРШЕМ, ЩО ЙОГО ОСПІВУЄ, З ПАНЕГІРИКА КАСІЯНА САКОВИЧА «ВІРШІ НА ЖАЛОСНИЙ ПОГРЕБ ЗАЦНОГО РИЦЕРА ПЕТРА КОНАШЕВИЧА САГАЙДАЧНОГО» КИЇВ, 1622
НІБУ

9 Брехуненко В., Нагельський М. Дванадцять листів гетьманів Війська Запорозького XVI – першої половини XVII століття з польських рукописних зібрань // Український археографічний щорічник. – К., Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8/9. – С. 438–440. Фото документу: Сас П. М. Герб Війська Запорозького: із минулого у сучасне. – К., 2010. – С. 83.
10 Грабовецький В., Гавриленко В. Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка гетьмана Григорія Лободи з 1595 р. – С. 208.
11 Крип'якевич І. З козацької сфрагістики // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1917. – Т. CXXIII–CXXIV. – С. 4; Однороженко О. Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст. – Харків, 2009. – С. 187; Сас П. М. Герб Війська Запорозького: із минулого в сучасне. – С. 88–92; Ситий І. Козацька Україна: печатки, герби, знаки та емблеми кінця XVI–XVIII століть. – К., 2017. – С. 129.
12 Див. наприклад: AGAD. – Archiwum Zamojskich. – Rkps. № 306. – S. 13 (1632 р.).
13 Тут і далі: Гавриленко В. Сфрагістичні пам'ятки козацької державності: першооснова і генеза // Він же. Шлях до сфрагістики. – К.; Львів, 2014. – С. 232.
14 Сас П. М. Герб Війська Запорозького: із минулого в сучасне. – С. 80–81.

ГЕТЬМАНСЬКІ ПЕЧАТКИ: ВІД ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ДО СКОРОПАДСЬКОГО

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ЗА СВОГО ГЕТЬМАНУВАННЯ ВИКОРИСТОВУВАВ ТРИ ПЕЧАТКИ з козаком із мушкетом на плечі та шаблею при боці[15]. Першу – у 1648-1651 роках; її втрачено під Берестечком. Другу – з 1651-го по 1654-й. Третю – після переходу під московського царя.

Герб Війська Запорозького фігурує й на тогочасних портретах гетьмана. На гравюрі, виконаній у Гданську 1651 року голландцем Вільгельмом Гондіусом, козака із мушкетом подано у щиті, увінчаному п'ятьма прапорами, та з двома гарматами обабіч і колесом унизу. На іншому графічному портреті Хмельницького, що виконав фламандець Конрад Вауманс 1659-го, довкола герба розміщено ще й кириличну абревіатуру БХГВЄКМ: «Богдан Хмельницький, гетьман Війська єго королівської милості Запорозького». Схожий герб – із прапорами, гарматами, колесом та абревіатурою, де ще згадано «королівську милість», – вирізьблено й на водосвятній чаші Хмельницького, виготовленій у Ляйпцігу 1630 року.

Українське посольство на чолі з військовим суддею Самійлом Богдановичем та переяславським полковником Павлом Тетерею в березні 1654 року вирушило до Москви. Наскільки московська сторона приділяла значну увагу дипломатичним моментам, свідчать укази про використання нових гетьманських печаток із царським титулом. Уже 21 березня було доручено виготовити велику царську печатку з новими титулами, якою печатати грамоти Війську Запорозькому[16]. У царській грамоті Богданові Хмельницькому від 27 березня йшлося: «Да с теми же посланники вашими послали к тебе, гетману, и в Войско Запорожское нашу государскую печать с нашим государским имянованьем, потому что прежняя войсковая печать – с королевским имянованьем, и ныне тою прежнею печатью печатати не годитца»[17]. Відтак на печатках Війська Запорозького замість «єго королевскоє милости» з'являється «єго пресвітлого царского величества». Московським посланцям велено пильнувати, щоби листи від гетьмана тепер мали печатку «на государеве ім'я»[18].

16 Акты Юго-западной России. – Санкт-Петербург, 1878. – Т. X. – Ст. 487–490;
17 Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3 т. – Москва, 1954. – Т. III. – С. 567.
18 Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1997. – Т. 9. – Кн. 2. – С. 913.

BOHDAN CHMIEL- NICKY *Exercitus*
S.R.M^{tis} *Zaporohſc- enſis Præfectus*

Coenr. Waumans ſculp. *Ioan. Meyſsens exc. Antverpiæ.*

КОНРАД ВАУМАНС
«БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ, ВІЙСЬКА ЙОГО КОРОЛІВСЬКОЇ ВЕЛИЧНОСТІ ЗАПОРОЗЬКОГО ОЧІЛЬНИК», 1659
ОФОРТ. 185х135 мм
ПР. ЗБ.

У результаті національно-визвольної війни 1648–1657 років на Лівобережжі утвердилася козацька державність, яку прийнято називати Гетьманщиною, із адміністративним поділом на полки та сотні. Козак із мушкетом остаточно стає її гербом. Третю печатку Богдана Хмельницького – з «царским величеством» – використовували Іван Виговський, Юрій Хмельницький та Павло Тетеря до 1663 року. Хоч останній протягом 1663–1665-го вживав ще дві інші – з «королівською милістю». Натомість Яким Сомко в 1661–1663 роках мав печатку з царським титулом.

На всіх цих печатках, як і згодом за гетьманів Петра Дорошенка, Дем'яна Многогрішного, Івана Самойловича та їхніх наступників, немає щита; козак із шаблею при боці повернутий у свій лівий бік і тримає самопал на плечі. Процедуру вручення символів гетьманської влади московські правителі намагалися взяти під жорсткий контроль. Так, в угоді, укладеній Іваном Брюховецьким у Москві в жовтні 1665 року, один з пунктів був про те, що надалі кожен новообраний гетьман повинен прибути до царя для отримання клейнодів[19].

ПЕЧАТКА ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО ЧАСІВ ГЕТЬМАНУВАННЯ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
ВІДБИТОК ІЗ УНІВЕРСАЛУ 1656-го
ЦІЄЮ Ж ПЕЧАТКОЮ ПОСЛУГОВУВАЛИСЯ НАСТУПНІ ГЕТЬМАНИ – ІВАН ВИГОВСЬКИЙ, ЮРІЙ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І ПАВЛО ТЕТЕРЯ
ЧОІМ

Особливо високого художнього рівня були печатки часів гетьманування Івана Мазепи. Першу він уживав із 1687 по 1705 рік. Відтак було виготовлено другу, майже аналогічну, лише зі зміненим «их» на «его» в царському титулі в легенді довкола зображення козака з мушкетом. «Композиція малюнка не відрізняється від печатки Дем'яна Многогрішного, якою також користувався Іван Самойлович, – пише Ігор Ситий. – Сам малюнок набуває рис реалізму, на відміну від попередніх печаток. Уперше головний убір та ствол рушниці виходять за межі внутрішнього кільця. Шапка дещо зменшується в розмірах. Фігура козака у статичній позі, із сильним вигином – плечі відведені назад, живіт виступає наперед. На голові помітний оселедець, а на обличчі – довгі вуса. Риси обличчя віддзеркалюють поважний вік козака. На поясі висить порохівниця з рогу»[20].

1709 року, після переходу на бік шведського короля Карла XII, Іван Мазепа вживав уже іншої печатки – без царського титулу. Так само й гетьман-емігрант Пилип Орлик. На його печатці фігурує козак із мушкетом, як у Мазепи, Самойловича та Многогрішного, але біля ніг має арматуру: гармату, корогви, бунчук, булава, спис, пернач[21]. Наскільки важливою зовнішньою ознакою суверенності були титули та символи в тогочасному міжнародному праві, свідчить хоча б поданий Орликом один із пунктів українсько-шведського договору: «Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено щодо герба й титулу князя України. Й[ого]. К[оролівська]. В[исокість]. не могтиме ніколи присвоїти цей титул і герб»[22].

Для Івана Скоропадського першу печатку поспіхом привезли на вибори до Глухова в листопаді 1708 року. Уже через місяць він використовував іншу, а 1715-го отримав і третю, що дуже нагадувала Мазепину. Зображення козака з мушкетом на всіх трьох мали загалом лише незначні відмінності. Приміром, у печатці першого типу в козака немає порохівниці, у другому вона круглої форми, а в третьому – круглого загнутого ріжка.

19 Ситий І. Козацька Україна: печатки, герби, знаки та емблеми кінця XVI–XVIII століть. – С. 149.
20 Там само. – С. 144–145.
21 Прокопович В. «Печать малороссійская»: Сфрагістичні етюди // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Париж; Нью-Йорк, 1954. – Т. CLXIII. – С. 97–98.
22 Орлик П. Вивід прав України / Подав І. Борщак // Стара Україна. – Львів, 1925. – Ч. I–II. – С. 7.

ВОДОСВЯТНА ЧАША БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
ЗАХІДНА ЄВРОПА, 1630-ті
ГЕРБ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО З ІНІЦІАЛАМИ ГЕТЬМАНА ТА ЙОГО ТИТУЛУ НА ЧАШУ НАНЕСЕНО ПІЗНІШЕ
СРІБЛО, ЗОЛОЧЕННЯ; РІЗЬБЛЕННЯ, ЛИТТЯ, КАРБУВАННЯ. 100х290х201 мм, 540,5 г
ДІМ

УНІВЕРСАЛ ГЕТЬМАНА ЮРІЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ПРО ПІДТВЕРДЖЕННЯ ПРАВ УДОВИ КИЇВСЬКОГО ВІЙТА КАТЕРИНИ СОМКОВИЧ НА МАЄТКИ ЇЇ ЧОЛОВІКА В КИЄВІ
ЧИГИРИН, 8 ЛЮТОГО 1660
ЦДІАК

УНІВЕРСАЛ ГЕТЬМАНА ПАВЛА ТЕТЕРІ ПРО ЗАБОРОНУ ПРИЙМАТИ ДО КИЇВСЬКОГО ПОЛКУ ПІДДАНИХ КИЇВСЬКОГО ПУСТИННО-МИКІЛЬСЬКОГО МОНАСТИРЯ, 1664
ЦДІАК

165 –

№ 11.

Павел Тетеря Гетман з Войском
Его Королевской милости Запорожским

[illegible]

Павел Тетеря
рука власна

1664

ВІДБИТКИ ПЕЧАТОК ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО З ГЕТЬМАНСЬКИХ УНІВЕРСАЛІВ, 1660–1670-ті
ВЕРХНІЙ РЯД: **ЯКИМА СОМКА** (1663) **ТА ПЕТРА ДОРОШЕНКА** (1668)
НИЖНІЙ РЯД: **ДЕМ'ЯНА МНОГОГРІШНОГО** (1670) **ТА ІВАНА САМОЙЛОВИЧА** (1672)
ДАЧО, ЧОІМ, ДНІМ

УНІВЕРСАЛ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ ПРО ДОЗВІЛ ЧЕРНІГІВСЬКОМУ І НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОМУ АРХІЄПИСКОПОВІ ЛАЗАРЮ БАРАНОВИЧУ ПОБУДУВАТИ ДЛЯ ВЛАСНИХ ПОТРЕБ ГУТУ НА РІЧЦІ БІЛИЦІ НА КАФЕДРАЛЬНИХ ҐРУНТАХ У НОВГОРОДСЬКІЙ СОТНІ СТАРОДУБСЬКОГО ПОЛКУ
БАТУРИН, 12 ЛЮТОГО 1689
ЦДІАК

ВІДБИТОК ПЕЧАТКИ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО З УНІВЕРСАЛУ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ
ЧОРНОТИЦЬКОМУ СВЯЩЕНИКОВІ ЛАВРЕНТІЮ
НА МЛИН У МЕНСЬКІЙ СОТНІ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛКУ
29 ЛИСТОПАДА 1687
ЗБІЛЬШЕНО ВЧЕТВЕРО
ЧОІМ

ПЕЧАТКА ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО
ЧАСІВ ГЕТЬМАНУВАННЯ ІВАНА МАЗЕПИ, ПОЧ. 1700-х
АВЕРС ЗБІЛЬШЕНО ВЧЕТВЕРО
НЕДОРОГОЦІННИЙ МЕТАЛ, РІЗЬБЛЕННЯ. 48х7 мм
ДІМ

1398/с.

УНІВЕРСАЛ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ ДО ВЛАСТЕЙ МІСТА ГАДЯЧА Й МІСТЕЧКА ОПІШНІ, ЩОБИ З СЕМЕНА ЛЕОНТІЄВИЧА, «ЗНАЧНОГО ОБИВАТЕЛЯ ОПІШНЯНСЬКОГО», «НЕ СТЯГАЛИ ПОВИННОСТЕЙ І НАЙМЕНШИХ ЙОМУ КРИВД І УТИСКІВ НЕ ЧИНИЛИ»
БАТУРИН, 1 КВІТНЯ 1704
ЦНБ ХНУ

ВІДБИТОК ПЕЧАТКИ ІЗ ГЕРБОМ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО НА ЛИСТІ ГЕТЬМАНА ІВАНА СКОРОПАДСЬКОГО ДО ДРУЖИНИ ГЕНЕРАЛЬНОГО ОСАВУЛА СТЕПАНА БУТОВИЧА
8 БЕРЕЗНЯ 1711
ПЕЧАТКА: ПАПІР, ТИСНЕННЯ; 47 мм
НМЛ

ВІДБИТОК ПЕЧАТКИ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО, ЩО БУЛА В УЖИТКУ ЗА ГЕТЬМАНУВАННЯ ІВАНА СКОРОПАДСЬКОГО З 1715-го
ПАПІР, ВІСК; ТИСНЕННЯ. 47 мм
ЧОІМ

УНІВЕРСАЛ ГЕТЬМАНА ДАНИЛА АПОСТОЛА КОЗАКОВІ КРОПИВНЯНСЬКОЇ СОТНІ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ПОЛКУ ПЕТРОВІ ПЕТРАШУ ПРО ЗВІЛЬНЕННЯ ЙОГО ГОСПОДАРСТВА ВІД СТЯГНЕНЬ ПРОВІАНТУ ТА ВІЙСЬКОВИХ ПОСТОЇВ
ГЛУХІВ, 11 ТРАВНЯ 1729
ДНІМ

«ПЕЧАТЬ НАЦІОНАЛЬНАЯ»

АВТОР «ІСТОРІЇ РУСІВ», ОПИСУЮЧИ ОБРАННЯ ГЕТЬМАНІВ, зазначав, що 1708 року Іванові Скоропадському вручено «клейноды войсковые и національные, Гетманское достоинство значущіе, т. е., булава, бунчукъ и печать», Данилові Апостолу 1727-го – «клейноды войсковые,… т. е. булава, знамя, бунчукъ и печать національная», і нарешті 1751 року гетьманові Кирилу Розумовському – «клейноды войсковые и національные»[23].

Літопис же Григорія Граб'янки розпочинається цілим «Віршем на герб малоросійський»:
Войска Запорожского воинъ знаменитій / Вооруженъ бодрствуетъ отчизну хранити,
Аще и враговъ, коихъ не зрить предъ собою, / Обаче оружіе готово до бою.
Имать тѣмъ востающи супостати сильни, / Хотѣнія своего падоша омилни,
Ибо вѣсть сей завчасу предварати злому, / Да въ порабощеніи не будетъ нѣкому, –
Якоже дѣло бодра пастора суща / Воспятити къ стаду волка грядуща[24].

Гетьманові Данилу Апостолові після ліквідації Малоросійської колегії 1727 року повернули вживану раніше Іваном Скоропадським «печать національную». До смерті 1734-го він використовував іще два типи печаток із зображенням козака з мушкетом. Останню з них Генеральна військова канцелярія вживала до 1747-го, а тоді виготовила нову. Цими ж двома печатками, а також новими з козаком, скріпляв документи й обраний 1750 року гетьманом Кирило Розумовський.
Печатки в ті часи витискали на листах і грамотах у воску через паперову кустодію, яка захищала відбиток від нищення. Мабуть, козацькі канцеляристи XVIII ст. мали багато вільного часу й натхнення, бо зуміли таку просту річ перетворити на мистецтво. На складеному вдвоє чи вчетверо папірці вирізали симетричні рослинні чи геометричні орнаменти або й цілі геральдичні композиції, з хоругвами, гарматами, ядрами, списами, литаврами, трубами, булавами, перначами й іншими клейнодами, залишаючи в центрі місце на відбиток печатки.
Ці витинанки, виконані з високою майстерністю, додають колориту «печаті національній» – козакові з мушкетом.

23 Исторія руссовъ или Малой Россіи. – С. 211, 233, 246
24 Лѣтопись Григорія Грабянки. – К., 1854. – С. VII.

ГЕРБ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО З ЛІТОПИСУ ГАДЯЦЬКОГО ПОЛКОВНИКА ГРИГОРІЯ ГРАБ'ЯНКИ – РУКОПИСНОГО СПИСКУ, ЩО НАЛЕЖАВ БУНЧУКОВОМУ ТОВАРИШЕВІ МИХАЙЛОВІ МАРТОСУ, 1740-ві
ЛІТОПИС РОЗПОЧИНАЄТЬСЯ, ЗОКРЕМА, «ВІРШЕМ НА ГЕРБ МАЛОРОСІЙСЬКИЙ»
ІР НБУВ

АРКУШ ІЗ КНИГИ ЗАБІЛ – РУКОПИСНОЇ ПАМ'ЯТКИ СТАРШИНСЬКОГО ЛІТОПИСАННЯ, 1745
ЗОБРАЖЕННЯ КОЗАКА З МУШКЕТОМ ПІДПИСАНО «SIGILUM UCRAINIE» – ПЕЧАТКА УКРАЇНИ»
ЧОІМ

КУСТОДІЯ З ВІДБИТКОМ ПЕЧАТКИ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО З УНІВЕРСАЛУ МАЛОРОСІЙСЬКОЇ КОЛЕГІЇ ІВАНОВІ ЧАРНИШУ НА ЧИН БУНЧУКОВОГО ТОВАРИША
17 ГРУДНЯ 1735
ЧОІМ

КУСТОДІЯ З ВІДБИТКОМ ПЕЧАТКИ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО З УНІВЕРСАЛУ ГЕНЕРАЛЬНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ КАНЦЕЛЯРІЇ
БУНЧУКОВОМУ ТОВАРИШЕВІ ГРИГОРІЮ АЛЕКСАНДРОВИЧУ НА МАЄТНОСТІ В ПИРЯТИНСЬКІЙ СОТНІ ЛУБЕНСЬКОГО ПОЛКУ, 24 ЧЕРВНЯ 1748
ЧОІМ

КУСТОДІЯ З ВІДБИТКОМ ПЕЧАТКИ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО З УНІВЕРСАЛУ ГЕТЬМАНА КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО
ПРО НАДАННЯ СТАТСЬКОМУ РАДНИКОВІ ГРИГОРІЮ ТЕПЛОВУ ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ В БАТУРИНІ ПІД ЗАБУДОВУ, 3 ГРУДНЯ 1760
ЧОІМ

ОРДЕР ГЕТЬМАНА КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО

КОЗАКА З МУШКЕТОМ НА ПЛЕЧІ ПРИНАЙМНІ З XVIII СТ. ТРАКТОВАНО В ГЕТЬМАНЩИНІ ВЖЕ ЯК НАЦІОНАЛЬНИЙ ГЕРБ. Автор «Історії Русів» зазначає, що до обов'язків хорунжих входило зберігати «знамена или хоругвы повѣтовыя, подъ стражею товарискою, на коихъ гербы были, съ одной стороны повѣтовый, а съ другой національный»[25]. А тій же «книзі Забіл» під малюнком герба подано латиною: «sigilum Ucrainia»[26].

Гетьман Кирило Розумовський у березні 1755 року своїм ордером регламентує порядок розташування зображень на полкових і сотенних знаменах: із лицевого боку має бути національний герб – козак із мушкетом, а з другого – знак полку чи сотні[27]. Цей гетьманський ордер спонукав до розробки й виготовлення нових прапорів у більшості адміністративних одиниць Гетьманщини.

Лубенський полковник Іван Кулябка 1758-го в листі до гетьмана додавав навіть «абрис»-взірець зображень для сотенних знамен[28], оскільки полкова канцелярія отримала доручення виготовити нові, «положивъ гербъ зъ едной сторони націоналній, а зъ другой по усмотренію полковой канцеляріи». Тому, пише Кулябка Розумовському, «абрисъ при семъ, вашей ясневелможности къ благоусмотренію оная полковая канцелярія прилагаетъ. И будетъ ли оный аппробованъ или инако подѣлать приказано (будетъ), чтобъ мощно но томужъ и въ другихъ сотняхъ одинакіе знамена исправить»[29].

На збереженому досі тогочасному прапорі, який приписують Сенчанській сотні Лубенського полку, зображення «національного герба» фактично таке ж, як в «абрисі» полковника Кулябки[30]. Козака з мушкетом на плечі та шаблею при боці на блакитному полотнищі подано в пишно декорованому рокайлевому картуші стилю рококо, що лише був прийшов тоді в Україну. Обабіч виступають прапори, спис, булава, а під картушем – гармати, ядра, литаври, труби й інша арматура.

Подібний прапор – Домонтівської сотні Переяславського полку з 1762 року – зберігався в Чернігівському історичному музеї до Другої світової, під час якої був втрачений. Про вигляд цього знамена, як і зображення герба на ньому, можна судити лише з його доволі точної прорисовки кінця XIX ст.

25 Історія Русовъ… – С. 15.
26 Ситий І. Герб України XVIII ст. – С. 2.
27 Барсуков А. Правительственные печати в Малороссии от времен Стефана Батория до Екатерини II // Киевская старина. – 1887. – Т. 19. – Сент. – С. 91; Стафійчук В. Роль Генеральної військової канцелярії у забезпеченні прапорами полків, сотень і окремих військових частин Гетьманщини // Знак. – 1997. – Ч. 13 (серпень). – С. 6–7.
28 ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 1825. – Арк. 4–5. Див. також: Савчук Ю. Національний герб та формування прапорничої традиції в Україні-Гетьманщині (на матеріалах Лубенського полку XVIII ст.) // Україна крізь віки: Зб. наук. пр. на пошану академіка НАН України, професора Валерія Смолія. – К., 2010. – С. 1073–1091; та ін.
29 Заметка о козацкихъ знаменахъ // Кіевская старина. – 1890. – Т. 31. – Окт. – С. 154–155.
30 Савчук Ю. Козацьке знамено з «Національним гербом» із колекції НМІУ // Національному музею історії України – 110. – К., 2009. – Ч. 2. – С. 259–271.

АБРИС-ВЗІРЕЦЬ ЗОБРАЖЕННЯ «НАЦІОНАЛЬНОГО ГЕРБА» НА СОТЕННИХ ЗНАМЕНАХ ЛУБЕНСЬКОГО ПОЛКУ З ЛИСТА ПОЛКОВНИКА ІВАНА КУЛЯБКИ ДО ГЕТЬМАНА КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО, 1758
ЦДІАК

На свѣтло голубой поле с правой стороны позолотной земле на знамени
росписан будет и вытушован пристойними красками,
длиною же оное знамя имеет быти полтретя аршина
шириною два в двое пол. виховитии будет.

Полковникъ Лубенскый Іоанъ Кулябка

ОЗДОБЛЕННЯ ПЕЧАТКИ З ГЕРБОМ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО НА УНІВЕРСАЛІ ГЕТЬМАНА КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО
БУНЧУКОВОМУ ТОВАРИШЕВІ ЯКОВУ ТАРНОВСЬКОМУ НА СЕЛА ХАРИТОНІВКУ ТА ГАЛКУ, 29 ЛЮТОГО 1752
ЧОІМ

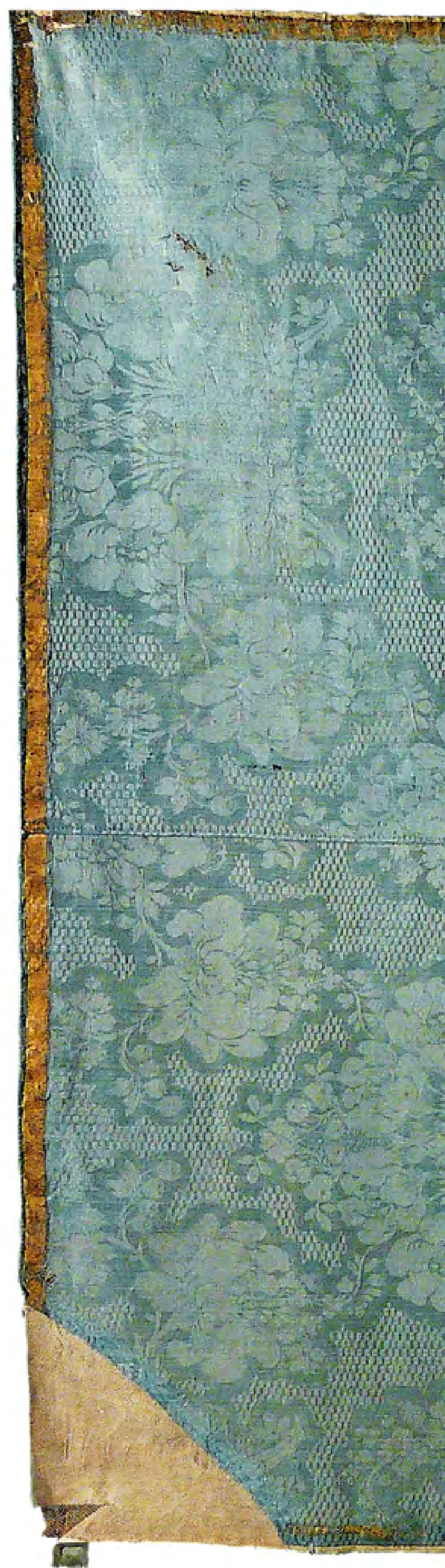

«НАЦІОНАЛЬНИЙ ГЕРБ» НА ЛИЦЕВОМУ БОЦІ ПРАПОРА, ЩО ПРИПИСУЮТЬ СЕНЧАНСЬКІЙ СОТНІ ЛУБЕНСЬКОГО ПОЛКУ
КІН. 1750-х – ПОЧ. 1760-х
ШОВК, ШИТТЯ, ОЛІЯ
1016х1620 мм
НМІУ

КОРОГВА ДОМОНТІВСЬКОЇ СОТНІ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ПОЛКУ, 1762
ПРОРИСОВКА КІН. XIX СТ. ОРИГІНАЛ, ЩО ЗБЕРІГАВСЯ В ЧЕРНІГІВСЬКОМУ ІСТОРИЧНОМУ МУЗЕЇ, ВТРАЧЕНО ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

НА СТОР. 123 – ЗБІЛЬШЕНИЙ ФРАГМЕНТ ІЗ «НАЦІОНАЛЬНИМ ГЕРБОМ»

Поняття «національний герб» у Гетьманщині набуває цілком модерного значення. Проте утвердитися козакові з мушкетом у цьому статусі не дала ліквідація її автономії. 1764 року Катерина II скасовує гетьманську владу й відновлює Малоросійську колегію з осідком у Глухові. Остання гетьманська печатка залишалася в ужитку ще до 1767-го. Також надалі використовувалися старі печатки Канцелярії Малоросійського скарбу[31] та Генеральної лічильної комісії, із традиційним козаком із мушкетом. Та вже указом імператриці від 23 лютого 1766 року затверджено проекти печаток Малоросійської колегії. Ними поступово замінено колишні. Як пише Роман Климкевич, «прийшлося лицареві-козакові втратити гідність державної інсиґнії»[32].

31 Ситий І. Козацька Україна: печатки, герби, знаки та емблеми кінця XVI–XVIII століть. – С. 189–190.
32 Климкевич Р. Герб – лицар-козак зо самопалом // Музейні вісті (Онтаріо). – 1957. – Ч. 3–4. – С. 8.

НА ЗАПОРОЖЖІ ТА НА КУБАНІ. ВІДЛУННЯ ГЕТЬМАНЩИНИ

ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ НИЗОВЕ ПІСЛЯ УТВЕРДЖЕННЯ ГЕТЬМАНЩИНИ Й НАДАЛІ ТАКОЖ УЖИВАЄ КОЗАКА З МУШКЕТОМ, з тією лише різницею, що з другої половини XVII ст. на січових печатках поруч із лицарем з'являється ще ввіткнутий у землю спис. Цей спис мав би знаменувати «воїна, який сторожить»[33]. Найдавніша з кількох уцілілих печаток Коша з таким зображенням датується третьою чвертю XVII ст.[34]. Ймовірно, що толока печатки виготовлялася на місці, бо зображення козака виконане доволі грубо, а легенда вказує на її приналежність «Славному Війську Запорозькому».

1763 року Військо Запорозьке Низове звернулося до Петербурга з проханням про надання військових клейнодів за зразком колишніх: булави, знамена, бунчука, печатки, пернача, литавр, значків і жезла. Для печатки спершу було виготовлене лише срібне руків'я, але виявилося, що саму толоку запорожці зробили самі ще давніше: козак із самопалом на плечі та списом поруч і написом по колу: «Печать Славного Войска Запорожскаго Низоваго».

Колегія іноземних справ звернула увагу, що на «малоросійській» військовій печатці – тобто, Гетьманщини – подібне зображення, у легенді ж подано імператорський титул: «Печать Малороссии Войска Ея Імп. Величества Запорожского». Тому на запорозькій напис рекомендовано теж замінити на «Печать Войска Ея Імператорскаго Величества Запорожского Низового». Саме така легенда й опинилася на запорозькій печатці[35]. Відомі дві майже однакові печатки з таким написом і зображенням, які різняться незначними деталями та розміром[36]. На обидвох – окрім козака і ввіткнутого в землю списа ще з'являються на другому плані будівлі укріплень. Печатки з козаком прослужили до знищення Запорозької Січі 1775-го.

33 Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). – Вид. 4-те, змінене і доповнене. – Львів, 1992. – С. 251.
34 Савчук Ю. Невідома матриця печатки Війська Запорозького Низового зі збірки відділу нумізматики Державного історичного музею в Москві // Terra cossacorum: Студії з давньої та нової історії України. – К., 2007. – С. 317–336.
35 Каменцева Е. Две украинские печати XVIII в. из собрания ГИМ // Нумизматика и сфрагистика. – К., 1963. – Вып. 1. – С. 203–205; Однороженко О. Українські державні, земельні та міські печатки козацької доби (кінець XVI–XVIII ст.). – Харків, 2003. – С. 26, 179.
36 1000 років української печатки: Каталог виставки. – К., 2013. – С. 198–203.

УНІВЕРСАЛ ГЕТЬМАНА ЮРІЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ДАНИЙ МЕДВЕДІВСЬКОМУ МОНАСТИРЕВІ НА ВОЛОДІННЯ МЛИНОМ І НАКАЗОМ УСІМ КОЗАКАМ І ПОСПОЛИТИМ НЕ ЧИНИТИ В ЦЬОМУ ПЕРЕШКОДИ, 1661

РІДКІСНИЙ ВИПАДОК, КОЛИ ГЕТЬМАНСЬКИЙ УНІВЕРСАЛ СКРІПЛЕНИЙ ТАКОЖ СІЧОВОЮ ПЕЧАТКОЮ – ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО НИЗОВОГО: КОЗАК ІЗ МУШКЕТОМ НА ПЛЕЧІ ТА ВСТРОМЛЕНИМ У ЗЕМЛЮ СПИСОМ ПОРУЧ

НМІУ

ВІДБИТОК КОШОВОЇ ПЕЧАТКИ З ҐЛЕЙТУ (ОХОРОННОГО ЛИСТА) КАНЦЕЛЯРІЇ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО НИЗОВОГО КОЗАКОВІ МИКИТІ, ТОВАРИШЕВІ КУЩІВСЬКОГО КУРЕНЯ, ЯКИЙ ЇДЕ ДО КИЄВА, ТРАВЕНЬ 1728
ЗБІЛЬШЕНО ВЧЕТВЕРО
ДНІМ

КОШОВА ПЕЧАТКА ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО НИЗОВОГО
КІН. XVII – ПОЧ. XVIII СТ.
МІДНИЙ СПЛАВ, ГРАВІЮВАННЯ
ДІАМЕТР 45 мм, ВИСОТА 36 мм; 49,5 г
ДІМ

ПЕЧАТКА ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО НИЗОВОГО, 1763
СТАЛЬ, ВОЛОВА КІСТКА, ГРАВІЮВАННЯ
ДІАМЕТР 45 мм, ВИСОТА 95 мм; 161,1 г
ДІМ

КОНВЕРТ ЛИСТА КОШОВОГО ОТАМАНА ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ ПЕТРА КАЛНИШЕВСЬКОГО
ДО ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДИ ЮЗЕФА ОССОЛІНСЬКОГО
20 ЛИСТОПАДА 1767
НМЛ

Генеральная Карта Малой Россіи

Раздѣленной на десять Полковъ

Описаніе смежныхъ губерній

отъ	A	до	B	Могилевская
отъ	B	до	C	Орловская
отъ	C	до	D	Курская
отъ	D	до	E	Харьковская
отъ	E	до	F	Екатеринославская
отъ	F	до	A	Польша

Литографія Кіев. Губерн. Прав.

ГЕРБ ГЕТЬМАНЩИНИ НА «ГЕНЕРАЛЬНІЙ КАРТІ МАЛОЇ РОСІЇ, НА 10 ПОЛКІВ РОЗДІЛЕНОЇ» ІЗ ПРАЦІ ОПАНАСА ШАФОНСЬКОГО «ЧЕРНІГІВСЬКОГО НАМІСНИЦТВА ТОПОГРАФІЧНИЙ ОПИС… 1786 РОКУ»
НІБУ

«ЗОБРАЖЕННЯ МАЛОРОСІЙСЬКОГО КОЗАКА», ЩО ВІДТВОРЮЄ «НАЦІОНАЛЬНИЙ ГЕРБ» ЧАСІВ ГЕТЬМАНЩИНИ,
ІЗ ПРАЦІ ОЛЕКСАНДРА РІҐЕЛЬМАНА «ЛІТОПИСНЕ ПОВІСТВУВАННЯ ПРО МАЛУ РОСІЮ ТА ЇЇ НАРОД І КОЗАКІВ УЗАГАЛІ… 1785–86 РОКУ»
НІБУ

ПЕЧАТКА ЧОРНОМОРСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА, 1792
ПРОРИСОВКА XIX СТ.
РЕПРОД. ЗА: СКАЛЬКОВСКИЙ А. ИСТОРИЯ НОВОЙ СЕЧИ ИЛИ ПОСЛЕДНЕГО КОША ЗАПОРОЖСКОГО. ОДЕССА, 1841
НІБУ

ОЗДОБЛЕННЯ ВІКНА З ГЕРБОМ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО НИЗОВОГО В БУДИНКУ ХРІННИКОВА, ЗВЕДЕНОМУ У СТИЛІ УКРАЇНСЬКОГО АРХІТЕКТУРНОГО МОДЕРНУ В КАТЕРИНОСЛАВІ, 1913
НИНІ – ГОТЕЛЬ «УКРАЇНА», ДНІПРО
ФОТО: ОЛЕНА ШУНЬКІНА

Із частини запорожців було створене «Військо вірних козаків». 1788-го його перейменовано в Чорноморське козацьке військо й розселено між Південним Бугом і Дністром, повернуто забрані раніше клейноди, а також надано печатку. На ній був зображений козак із опущеним додолу самопалом в одній руці та прапором із хрестом і двома косицями – у другій[37]. У такій видозміні цей давній український герб переходить на Кубань, куди 1792-го переселяють колишніх запорожців. Та вже 1801 року козак і тут зникає з печатки, його змінює імперський двоголовий орел.

З кінця XVIII-го й до початку XX ст. козак із мушкетом вряди-годи виринає хіба що в історичних працях. Приміром, на «Генеральній карті Малої Росії, на 10 полків розділеної», яку Опанас Шафонський додав до своєї книжки «Чернігівського намісництва топографічний опис…» 1786 року[38].

Наприкінці 1884-го, згідно з царським наданням, колишнім «національним гербом» доповнено родовий герб Скоропадських – нащадків одного з гетьманів. Його розділено на два поля: у правому срібному – козак у червоній одежі з мушкетом на плечі, у лівому червоному – три срібні стріли вістрями додолу, перев'язані золотою стрічкою[39].

37 Слабченко М. Материалы по малорусской сфрагистике. – Одесса, [1912]. – С. 16; Скальковський А. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 597.
38 Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малые России, из частей коей оное наместничество составлено,.. В Чернигове, 1786 года. – К., 1851.
39 Лукомский В. К., Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовник. – Санкт-Петербург, 1914. – С. 167–168.

МИКОЛА БИТИНСЬКИЙ
ГЕРБ ГЕТЬМАНЩИНИ ТА ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО НИЗОВОГО
ФРАГМЕНТ ТИТУЛЬНОГО АРКУША З НЕВИДАНОГО АЛЬБОМУ «ГЕРБИ ГЕТЬМАНІВ УКРАЇНИ». ПРАГА, 1941
ЗБ. МШ

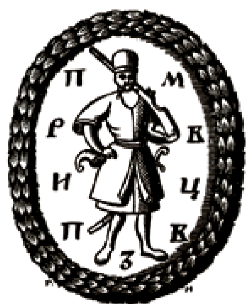

ГЕОРГІЙ НАРБУТ. ГЕРБ ГЕТЬМАНЩИНИ З ТИТУЛЬНОЇ СТОРІНКИ ВИДАННЯ «ГЕРБЫ ГЕТМАНОВ МАЛОРОССИИ» ПЕТРОГРАД, 1915

На початку XX ст. в Катеринославі (нині – Дніпро) інженер Володимир Хрінников зводить будинок у стилі українського модерну. Натхненником і консультантом цього будівництва, завершеного восени 1913 року, був історик козацтва Дмитро Яворницький. Вікна на фронтонах двох башт оздоблено бароковим картушем, у центрі якого – козак із мушкетом і ввіткнутим у землю списом поруч. «Порівнюючи це зображення з тими, які були на прапорах і печатках Війська Запорозького у XVII–XVIII століттях, легко впевнитися, що на фронтоні зображено саме герб Січі», – зазначають дослідники[40].
Давній герб Гетьманщини – козака з самопалом в овальному вінку – художник Георгій Нарбут поміщає на обкладинці та титульному аркуші буклету «Гербы гетманов Малороссии», що вийшов у Петрограді 1915 року. А 1917-го Іван Крип'якевич публікує у Львові статтю «З козацької сфрагістики», де вводить у науковий обіг великий масив гетьманських печаток із козаком.
«Герб славного Війська Запорозького» – таку поштівку авторства Олександра Литвиненка видано в Петрограді влітку того ж 1917-го. В Україні саме вирували дискусії, який із давніх символів заслуговує стати загальнонаціональним. Козак із мушкетом був у них серйозним претендентом.

40 Голуб І., Старостін В. «Український дім» добродія Хрінникова. – Дніпропетровськ, 2008. – С. 12.

«ЯНГОЛ РУСІ»: АРХИСТРАТИГ МИХАЇЛ

ГЕРБ КИЇВСЬКОГО КНЯЗІВСТВА ТА ВОЄВОДСТВА

АРХИСТРАТИГ МИХАЇЛ – НАЧАЛЬНИК НЕБЕСНОГО ВОЇНСТВА – є одним із семи архангелів, згаданих у Біблії на ім'я. Його культ принесено на Русь із Візантії, де цього архангела вважали захисником імперії та покровителем імператорів-полководців і їхніх армій. У такому ж значенні пошанування св. Михаїла потрапило на Русь після прийняття християнства – як опікуна князів і їхнього війська.

Про популярність цього культу свідчить, зокрема, те, що вже в Софії Київській, зведеній на початку XI ст., один із приділів було присвячено архистратигові Михаїлу. У 1070-х у Видубицькому монастирі побудовано перший храм на його честь. А 1108 року князь Святополк Ізяславич, який мав хрестильне ім'я Михайло, заклав головний храм Михайлівського Золотоверхого монастиря. Зображення св. Михаїла в XII–XIII ст. часто використовують на своїх печатках князі, які при хрещенні отримали його ім'я[1]. Емалеві пластини з архангелом прикрашали князівські шоломи[2], цей святий патрон фігурує на тодішніх змійовиках-оберегах[3]. Хоча ці зображення ще не були гербами, однак поширення культу архистратига Михаїла в Київській Русі до монгольського нашестя й опісля вплинуло згодом на появу цього образу в українській геральдичній традиції.

СВИНЦЕВІ ПЕЧАТКИ КНЯЗЯ ОЛЕГА СВЯТОСЛАВИЧА, У ХРЕЩЕННІ – МИХАЇЛА, ІЗ ЗОБРАЖЕННЯМ ЙОГО НЕБЕСНОГО ПОКРОВИТЕЛЯ
КІН. XI – ПОЧ. XII СТ.
ПОДАНО В НАТУРАЛЬНУ ВЕЛИЧИНУ
ЗБ. МШ

1 Див.: Жуков И. Вислые печати князя Олега (Михаила) Святославича // Нумізматика і фалеристика. – 2011. – № 2. – С. 22–23; Алфьоров О. Молівдовули київських князів другої половини XI – кінця XII століття (за матеріалами сфрагістичної колекції О. Шереметьєва) // Сфрагістичний щорічник. – К., 2012. – Вип. II. – С. 5–74.
2 Напр., шолом кін. XII – поч. XIII ст., який приписують князю Ярославові Всеволодовичу. Див.: Russian arms and Armour. – Leningrad, 1982. – P. 35; Мистецтво Київської Русі. – К., 1989. – № 246.
3 Мистецтво Київської Русі. – № 229-б, 246.

АРХИСТРАТИГ МИХАЇЛ НА «ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГРИВНІ» – ЗМІЙОВИКУ-АМУЛЕТОВІ, ЩО НАЛЕЖАВ, ІМОВІРНО, КНЯЗЕВІ ВОЛОДИМИРУ МОНОМАХУ. XI СТ. МЕДАЛЬЙОН БУВ ЗНАЙДЕНИЙ НА БЕРЕЗІ РІЧКИ БІЛОУС ПОБЛИЗУ ЧЕРНІГОВА 1821-го ЗОЛОТО, ЛИТТЯ. 78x74x10 мм, 186 г ДРМ

ГЕРБ ІЗ ЯНГОЛОМ ІЗ РУКОПИСНОГО СПИСКУ ХРОНІКИ КОНСТАНЦЬКОГО СОБОРУ (1414–1418) УЛЬРІХА РІХЕНТАЛЯ, ЩО ЗБЕРІГАЄТЬСЯ В ДЕРЖАВНІЙ БІБЛІОТЕЦІ БАДЕНА В КАРСЛУЕ. XV СТ.
ПОДАНИЙ СЕРЕД ГЕРБІВ, ЩО ПРЕДСТАВЛЯЮТЬ УЧАСНИКІВ СОБОРУ З ЛИТОВСЬКИХ І РУСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ. ІМОВІРНО, ПРЕДСТАВЛЯЄ КИЇВЩИНУ
BLb

ПРАВОРУЧ: **ГЕРБ ІЗ ЯНГОЛОМ ІЗ РУКОПИСНОГО ГЕРБОВНИКА «LIVRO DE ARAUTO» («DE MINISTERIO ARMORUM») АНОНІМНОГО ПОРТУГАЛЬСЬКОГО АВТОРА, ПОЧ. XV СТ.**
ПОДАНИЙ СЕРЕД ЗЕМЕЛЬНИХ ГЕРБІВ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО. ІМОВІРНО, ПРЕДСТАВЛЯЄ КИЇВЩИНУ
UML

ГЕРБ ІЗ ЯНГОЛОМ (ІМОВІРНО, КИЇВЩИНИ)
ІЗ ПЕРШОГО ДРУКОВАНОГО ВИДАННЯ ХРОНІКИ КОНСТАНЦЬКОГО СОБОРУ УЛЬРІХА РІХЕНТАЛЯ
АВҐСБУРҐ, 1483

Великий князь литовський Ольгерд, скориставшись ослабленням Золотої Орди, у 1360-х підпорядкував собі Поділля, Київщину та Переяславщину. 1471 року Київське князівство перетворено на воєводство. З кінця XV ст. відомий і його герб – із янголом. Зокрема, у хроніці Констанцького собору Ульріха Ріхенталя, що дійшла до нашого часу в кількох рукописних та пізніших друкованих варіантах[4]. Янгол у них то зі складеними руками, то з розведеними, у синьому полі, рідше – червоному. Деякі дослідники ідентифікують його саме як символ Київської землі[5].
Подібний янгол, зі складеними руками, фігурує серед групи гербів литовських земель і в гербовнику початку XV ст. «Livro de Arautos» (на титулі – «De ministerio armorum»), що зберігається в бібліотеці Манчестерського університету[6]. Ця праця анонімного португальського автора теж пов'язана з хронікою Ріхенталя, тут також фігурують герби учасників церковного собору в Констанці, хоч є й інші геральдичні відомості й зображення.
Серед гербів литовських земель янгола подано й у рукописному гербовнику «Stemmata Polonica»[7], що базується на працях польського хроніста XV ст. Яна Длуґоша. Архистратиг Михаїл тут зображений у срібній одежі, з мечем у правиці, у синьому полі. Яку саме землю цей символ тут представляє – не підписано. Польська дослідниця Гелена Полячкувна вважала, що Новогрудське воєводство (сучасна Білорусь); однак, припускала, що це може бути й герб Київщини[8].

4 Národní knihovna České republiky, Praha. – XVI.A.17; Universitäts- und Landesbibliothek Darmstadt. – Inc. III 55; BLb. – Sign. St. Georgen 63; Dh 9; The New York Public Library. – Spencer Collection Ms. 32.
5 Piekosiński F. Goście polscy na soborze konstancyjskim // Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-filozoficzny. – Serya II. – T. XII (XXXVII). – Kraków, 1899. – S. 150; Rimša E. Heraldry past and present. – Vilnius, 2005. – P. 101.
6 UML. – Latin MS 28. – P. 75v.
7 BnF. – Bibliothèque de l'Arsenal. – Ms-1114. – P. 83v.
8 Polaczkówna H. Stemmata Polonica. – Lwów, 1926. – S. 77.

ГЕРБ ІЗ ЯНГОЛОМ ІЗ РУКОПИСНОГО ГЕРБОВНИКА «STEMMATA POLONICA», 1570-ті
ПОДАНИЙ СЕРЕД ЗЕМЕЛЬНИХ ГЕРБІВ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО. НЕ ПІДПИСАНИЙ. ІМОВІРНО, ПРЕДСТАВЛЯЄ КИЇВЩИНУ

BnF

ГЕРБ КИЇВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА З ПРАЦІ БАРТОША ПАПРОЦЬКОГО «GNIAZDO CNOTY». КРАКІВ, 1578
«ВОЄВОДСТВО КИЇВСЬКЕ НОСИТЬ ЯНГОЛА ОТАКОЇ ФОРМИ БІЛОГО В ЧЕРВОНОМУ ПОЛІ», – ЗАЗНАЧЕНО НАД ЗОБРАЖЕННЯМ
ВСД НБУВ

ГЕРБ КИЇВЩИНИ З ПЕРШОГО ТОМУ ГЕРБОВНИКА КАСПЕРА НЕСЕЦЬКОГО
ЛІВОРУЧ – ІЗ ЛЬВІВСЬКОГО ВИДАННЯ 1728 РОКУ, ПРАВОРУЧ – ІЗ ЛЯЙПЦІЗЬКОГО ПЕРЕВИДАННЯ 1846-го «ВОЄВОДСТВО КИЇВСЬКЕ, – ПИШЕ НЕСЕЦЬКИЙ, – ЗА ГЕРБ НОСИТЬ ЯНГОЛА БІЛОГО В ЧЕРВОНОМУ ПОЛІ»
ВСД НБУВ

Київське воєводство – розлоге, по обидва боки Дніпра, – після Люблінської унії 1569 року відійшло від Литви до Польщі. У тогочасних гербовниках Бартоша Папроцького зображення цього земельного герба вже чітко описано: у червоному полі янгол зі схрещеними й опущеними додолу мечем і піхвами в руках[9]. Таким цей київський символ є і в пізніших геральдичних працях, – зокрема, Каспера Несецького (1728) [10]. На великокняжих і королівських печатках київський янгол фігурує до кінця існування Речі Посполитої[11].
У XVI–XVIII ст. символ Київщини, як і інші земельні герби, зображують на різноманітних декоративних і ужиткових речах, при оздоблені фасадів будівель та інтер'єрів, у друкованих і рукописних книгах, королівських грамотах тощо. Цей київський герб зображений в одному з полів 6-польового щита на олов'яному саркофазі короля Сигізмунда II Августа. На срібних монетах часів його панування – чвертькопках і півкопках (1564), а також на золотих дукатах (1547–1571), карбованих у Вільні, – добре видно меч у руці янгола. На гобелені ж, виготовленому близько 1548 року, він тримає в правиці піднятий вгору меч, а в лівиці – процесійний хрест.
У розписах Сенаторської зали в Королівському замку в Варшаві, здійснених 1720 року, герб Київського воєводства подано вже таким, як він остаточно упостійнюється з XVIII ст.: у червоному полі білий янгол із опущеними додолу та схрещеними мечем і піхвами.

9 Paprocki B. Gniazdo Cnoty. – Kraków, 1578. – S. 1227, Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego. – Kraków, 1584. – S. 718. Див. також: Румянцева В. В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. – К., 1986. – С. 42–44.
10 Niesiecki K. Korona Polska. – Lwów, 1728. – T. 1. – S. 144.
11 Див.: Цітоў А. Пячаткі старажытнай Беларусі. – Мінск, 1993. – С. 126–155; Однороженко О. Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII–XIV ст. – Харків, 2009. – С. 61–62, 205–207.

КИЇВСЬКИЙ АРХАНГЕЛ ПІД ВЛАДОЮ МОСКВИ ТА ПЕТЕРБУРГА

МОСКОВСЬКИЙ ЦАР ОЛЕКСІЙ МИХАЙЛОВИЧ УКАЗОМ ВІД 3 ВЕРЕСНЯ 1656 РОКУ РОЗШИРИВ СВІЙ ТИТУЛ, додавши: «Великий князь Литовський, Білої Росії, Волинський і Подільський». Таким чином висувалися претензії на землі, що входили до Речі Посполитої, у т. ч. й українські, які доти ніколи не належали до Московії. Цар перебирав титули, на які претендував тоді Богдан Хмельницький, де «його – Гетьмана і самодержця Руського – власні, його власною кров'ю "з неволі лядської визволені" землі українські перечислялися»[12].

Глава Посольського приказу Артамон Матвєєв 23 травня 1672 року підніс Олексієві Михайловичу в подарунок рукописну «Велику Государеву книгу», що більш відома як «Царський титулярник»[13]. Ця праця, розкішно виконана майстрами Оружейної палати, мала служити свого роду дипломатичними довідником і містила, зокрема, зображення тогочасних монархів головних держав світу та їх герби. Представлені в «Титулярнику» також були й символи земель, над якими панував московський цар або ж на які претендував. Із українських територій, окрім гербів чернігівського, волинського та подільського, подано й мистецьки зображений київський: архангел Михаїл із піднятим угору мечем. Із цього зображення розпочинається нова сторінка в іконографії герба Київщини.

ГЕРБ КИЇВЩИНИ З «DIARIUM ITINERIS IN MOSCOVIAM» ЙОГАННА КОРБА. ВІДЕНЬ, 1700
НІБУ

Із піднятим мечем київський Архистратиг зображений і серед земельних символів довкола царського двоголового орла у «Щоденнику подорожі до Московії» австрійського дипломата Йоганна Корба, який у 1698–1699 роках супроводжував туди посла Священної Римської імперії[14]. Інформацію про герби з «Титулярника» черпали в Герольдмейстерській конторі, створеній 1722 року в Санкт-Петербурзі[15], що став столицею нещодавно проголошеної Російської імперії. У ній розпочинають розробку символіки для знамен російських полків, розташованих у різних містах[16]. Спершу цим займався граф Франц Санті. Для Київського полку він опрацював такий проект: прямокутне полотнище, розділене невеличкими золотистими ромбами на чотири рівновеликі поля – два сині та два червоні; у верхньому синьому – архангел Михаїл у срібній одежі й із золотим німбом, тримає в лівиці щит, а у правиці – піднятий вгору меч. Після того, як 1728 року справу було доручено Бургарду-Кристофу Мініху[17], емблеми вписали в овальні щити з декоративними картушами[18]. Їх схвалено 1730 року й передано Військовій колегії для використання на полкових прапорах і печатках губернаторів[19].

12 Липинський В. Твори. – Філадельфія, 1991. – Т. 3: Україна на переломі. – С. 174–175.
13 Див.: Царский Титулярник. В 2-х книгах. – Москва, 2007.
14 Korb J. G. Diarium itineris in Moscoviam. – Viennae, [1700]; Винклер П. П. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи. – Санкт-Петербург, 1900. – С. XI.
15 Лакиер А. Русская геральдика. – Москва, 1990. – С. 220; Соболева Н. А. Старинные гербы российских городов. – Москва, 1985. – С. 44.
16 Татарников К. В. Знамена и гербы полков Российской армии царствований Екатерины I и Петра II (1725–1730) // История военного дела: исследования и источники. – 2012. – Т. I. – С. 140, 164.
17 Соболева Н. А. Российская городская и областная геральдика XVIII–XIX вв. – Москва, 1981. – С. 57.
18 Каменцева Е., Устюгов Н. Русская геральдика и сфрагистика. Учебное пособие – 2-е изд. – Москва, 1974. – С. 186.
19 Одна з копій складеного Мініхом «Гербовника знамен Российской империи, содержащий рисунки гербов городов, провинций, а также знамен полков, их гербов и знаков» знаходиться в: РДІА. – Ф. 1411. – Оп. 1. – Спр. 1.

ГЕРБ КИЇВСЬКИЙ
«ЦАРСЬКИЙ ТИТУЛЯРНИК», 1672
РДАДА

АРХИСТРАТИГ МИХАЇЛ НА КОЗАЦЬКОМУ ЗНАМЕНІ ЧАСІВ ГЕТЬМАНУВАННЯ ІВАНА МАЗЕПИ
КІН. XVII – ПОЧ. XVIII СТ.
ЗБЕРІГАЄТЬСЯ
У ВІЙСЬКОВОМУ МУЗЕЇ
В СТОКГОЛЬМІ
ШОВК; ШИТТЯ, ГАПТУВАННЯ, ОЛІЯ. 1760x2620x950 мм
АМ

У XVII–XVIII ст. архангела Михаїла часто зображувано й на козацьких прапорах. Зокрема, про його образ на великому червоному полотнищі Богдана Хмельницького згадують очевидці облоги Львова 1655-го[20]. Зображення цього святого є й на штандарті козацької кінноти 1706 року, що зберігається у Військовому музеї в Стокгольмі[21], а також на морському прапорі Січі в останні десятиліття її існування. Хоча в цих випадках архистратиг служив радше не як геральдичний знак, а як релігійний – усоблення небесного захисту, однак вони свідчать про популярність цього образу в символіці часів Гетьманщини. Те ж саме можна сказати і про горельєф архистратига Михаїла першої половини XVIII ст., що прикрашав Михайлівський Золотоверхий собор у Києві, і є одним із найвидатніших зі збережених досі творів української металевої скульптури того часу.

20 Гречило А. Національний прапор // Бібліотека журналу «Пам'ятки України». Кн. 1: Національна символіка. – К., 1991. – С. 14–15, 21.
21 Гаґґманн Б. Штандарт української кінноти з 1706 року // Знак. – 2002. – Ч. 27 (вересень). – С. 8

Кіевскои

КИЇВСЬКИЙ ГЕРБ – АРХИСТРАТИГ МИХАЇЛ ІЗ ПІДНЕСЕНИМ МЕЧЕМ У ПРАВИЦІ – В РУКОПИСНОМУ «ГЕРБОВНИКУ ЗНАМЕН РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ…», СКЛАДЕНОМУ ПІД КЕРІВНИЦТВОМ БУРГАРДА-КРИСТОФА МІНІХА, ВПИСАНО В ОВАЛЬНИЙ ЩИТ ІЗ ДЕКОРАТИВНИМ КАРТУШЕМ, 1730
РДІА

АРХИСТРАТИГ МИХАЇЛ, ГОРЕЛЬЄФ ІЗ ФРОНТОНУ МИХАЙЛІВСЬКОГО ЗОЛОТОВЕРХОГО МОНАСТИРЯ В КИЄВІ
ПЕРША ПОЛ. XVIII СТ.
МІДЬ, ПОЗОЛОТА
2080x1565x170 мм, 69 кг
КНМЦ

ГЕРБИ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ТА МІСТА КИЄВА
НА ПАМ'ЯТКАХ КІН. XVIII–XIX СТ.
ЗЛІВА НАПРАВО: 1782 року, 1786-го, 1888-го
НІБУ

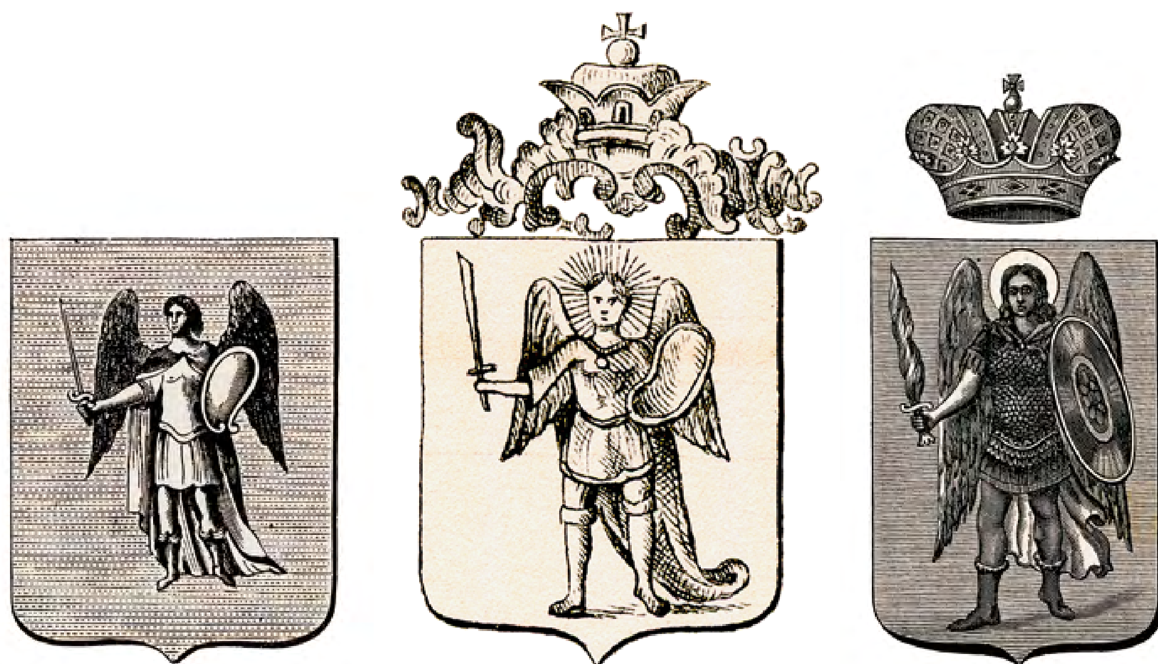

Барельєф архангела Михаїла 2,6 м заввишки до великої пожежі 1811 року на Подолі розташовувався й на будівлі київської ратуші, де засідав міський магістрат. Нині цей експонат зберігається в Музеї історії міста Києва.
Після ліквідації гетьманства управління Лівобережною Україною 1764 року перейшло до другої Малоросійської колегії. Призначений генерал-губернатором Петро Рум'янцев писав наступного року до Петербурга: «У Малоросійській колегії іноді потрібно буває під титулом Вашої Імператорської Величності давати універсали та інші веління, а печатка вживається й донині запорозька (козак із самопалом. – Авт.). По височайшому Вашої Імператорської Величності встановленні уряду, у сій землі головного, в колегії печатка колишня козацька зовсім не личить…»[22].

Рум'янцев пропонував два проекти нового герба, де мали б бути символи чернігівський, переяславський, новгород-сіверський, стародубський і київський. Останній – у синьому полі янгол у срібній одежі, зі срібним мечем у правиці і таким же щитом у лівиці[23]. Згодом у цьому проекті обабіч гербового п'ятипольового щита поставлено двох козаків-щитотримачів. Після уточнень у Герольдмейстерській конторі Катерина II указом від 23 лютого 1766 року затвердила ці проекти для Малоросійської колегії.

1781 року територію колишньої Гетьманщини поділено на Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське намісництва, по 11 повітів кожне. «Височайші надання» гербів були формальними, оскільки здебільшого залишено давні символи[24]. Однак земельний знак Київщини зі срібним архистратигом Михаїлом у синьому полі тепер мав уживатися і для намісництва, і для його головного міста – замість лука чи самостріла, що був давнім гербом Києва.

22 Барсуков А. Правительственные печати в Малороссии со времен Стефана Батория до Екатерины II // Киевская старина. – 1887. – № 9. – С. 91.
23 [Тройницкий С. Н.] О перемене прежней запорожской печати // Гербовед. – 1914. – № 5 (Май). – С. 74. Перевидання: Гербовед. – Москва, 2003. – С. 307.
24 Див.: Гречило А. Українська міська геральдика. – К., Львів, 1998. – С. 71–73.

По смерті Катерини II намісництва наприкінці 1796 року скасовано й запроваджено адміністративно-територіальний поділ на губернії. Павло I наприкінці 1800-го затверджує повний герб Російської імперії, до якого входили герби всіх земель, згаданих у титулі імператора, у т. ч. й київський – у синьому полі срібний архангел Михаїл із піднятим угору полум'яним мечем у правиці.
На початку XIX ст. значний вплив на європейське герботворення мало реформування й запровадження цілісної геральдичної системи у Франції (т. зв. «наполеонівська геральдика») з активним використанням кантонів – вільних полів. Зокрема, передбачалися однотипні форма й колір корон, вінків та інших елементів. Тож коли з 1830 року розпочато видання Повного зібрання законів Російської імперії, куди вносять раніше затверджені символи, а згодом і новоприйняті, герби там подавали вже в т. зв. «французьких» щитах – чотиристоронніх, із загостренням унизу. Царським указом запроваджено для чиновників нові службові мундири із зображенням герба відповідної губернії на ґудзиках. Невдовзі ці положення поширено й на дворянські мундири. У Положенні від 27 лютого 1834 року додавалися й малюнки цих ґудзиків.
Керівник Гербового відділення Департаменту герольдії Сенату Бернгард Карл фон Кене, за царським дорученням, 1856 року взявся за свого роду «ревізію» всіх затверджених доти губернських і міських гербів[25]. Очевидно, що саме під впливом «наполеонівської геральдики» Кене опрацював і регламентував і їх зовнішнє оформлення позащитовими атрибутами – коронами, вінками, стрічками, символічними елементами. «Виправлений» проект напрацьовано, зокрема, і для Київської губернії – з архангелом Михаїлом у синьому полі. Загалом, усі проекти Кене вирізнялися строгим дотриманням геральдичної колористики та композиції. Герби губерній увінчано імператорською короною й охоплено дубовими гілками, перевитими Андріївською (синьою) стрічкою.
Срібний архангел Михаїл із полум'яним мечем у синьому полі залишався гербом Київської губернії та міста Києва до кінця царювання Романових. Так він поданий і в збірнику «Герби губерній і областей Російської імперії», що видало в кольорі Міністерство внутрішніх справ 1880 року в Санкт-Петербурзі[26].
Герб із архангелом Михаїлом фігурує на цоколі пам'ятника Володимирові Великому, відкритому в Києві 1853-го, – але чомусь із опущеним додолу мечем. Скульптура архистратига вінчала шпиль спорудженої 1876 року міської думи, що стояла посередині теперішнього Майдану Незалежності. Також фігура архангела Михаїла з піднятим угору мечем завершує фронтон неоготичного костелу св. Миколая, зведеного в 1899–1909-му під керівництвом Владислава Городецького на Великій Васильківській.
Загалом, у Києві архангела Михаїла – покровителя міста – у другій половині XIX – на початку XX ст. доволі часто зображують на спорудах. Наприклад, на фасаді нової будівлі Київської контори Державного банку (теперішній Нацбанк), закінченій 1905 року. Був герб зі св. Михаїлом і на фронтоні Бессарабського ринку (1912). У 1930-х це зображення знищено.

ГЕРБ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
ЗІ ЗБІРНИКА «ГЕРБИ ГУБЕРНІЙ І ОБЛАСТЕЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ»
САНКТ-ПЕТЕРБУРГ, 1880
НІБУ

ПОШТОВІ МАРКИ З АРХИСТРАТИГОМ МИХАЇЛОМ,
ВИПУЩЕНІ З НАГОДИ ВСЕРОСІЙСЬКОЇ ВИСТАВКИ В КИЄВІ, 1913
ЗБ. ВК

25 Соболева Н. А. Российская городская и областная геральдика… – С. 135.
26 Гербы губерний и областей Российской Империи. – Санкт-Петербург, 1880. – С. 21. Запозичена звідти інформація була пізніше подана й у інших виданнях, див.: Винклер П. П. Гербы… – С. 182.

СКУЛЬПТУРА АРХИСТРАТИГА МИХАЇЛА, ЩО УВІНЧУЄ ФРОНТОН КОСТЕЛУ СВ. МИКОЛАЯ В КИЄВІ, 1899–1909
ФОТО: WIKIMEDIA / КОНСТАНТИНЪ

«ЯНГОЛ РУСІ» У «РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ ТРЬОХ НАРОДІВ»

НАПЕРЕДОДНІ ПОЛЬСЬКОГО СІЧНЕВОГО ПОВСТАННЯ 1863 РОКУ Центральний національний комітет прийняв як емблему трипольовий щит, де, крім польського Білого орла та литовської Погоні (вершника з занесеним угору мечем), з'явився ще й архангел Михаїл із опущеними додолу щитом і мечем[27]. Колишній символ Київського воєводства тепер мав уособлювати Русь – тобто Наддніпрянську Україну. Пропозицію такого герба висунув Стефан Бобровський, який походив зі шляхетської родини з Київщини, а після початку Січневого повстання якийсь час очолив його Тимчасовий національний уряд.

Очевидно, польські еліти нарешті усвідомили важливість українського фактора в їхніх планах відновлення Речі Посполитої в давніх межах і повернулися до її ідеї не «двох народів» (Польщі та Литви), а трьох, що була похована у Варшаві разом з Гадяцькою угодою в середині XVII ст. Щоб залучити на бік повстання українських селян, видруковано для них навіть т. зв. «Золоту грамоту» українською й польською мовами – з архангелом Михаїлом угорі. У травні того ж 1863-го трипольовий герб Польщі-Литви-Русі поміщено на печатках Національного уряду, який перейняв керівництво повстанням. На печатках же повстанських структур, які діяли на території України, навіть змінювали порядок розташування символів, подаючи «Янгола Русі» перед литовською Погонею[28].

Хоч до кінця 1864 року Січневе повстання було придушене російською владою, польська пропаганда надалі активно використовувала герб із поєднанням Білого орла, «Погоні» та «Янгола Русі». У Галичині, що входила до Австро-Угорської імперії, польські кола навіть пропонували змінити офіційну назву на «Польсько-Русинський край», а в його гербі помістити Білого орла й архангела Михаїла «в очікуванні Погоні»[29] (тобто Литви й Білорусі) до «Речі Посполитої трьох народів». Її герб із трьох символів активно пропагували на польських патріотичних поштівках того часу.

ВІДБИТОК ПЕЧАТКИ НАЦІОНАЛЬНОГО УРЯДУ З ТРИПОЛЬОВИМ ГЕРБОМ ПОЛЬЩІ-ЛИТВИ-РУСІ ПЕРІОДУ ПОЛЬСЬКОГО СІЧНЕВОГО ПОВСТАННЯ 1863
BN

ПРАВОРУЧ: **ГЕРБ «РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ТРЬОХ НАРОДІВ»** ІЗ ПОЛЬСЬКОГО ПАТРІОТИЧНОГО ПЛАКАТА, ВИПУЩЕНОГО ПІСЛЯ ПОРАЗКИ СІЧНЕВОГО ПОВСТАННЯ 1863-го
BN

27 Kuczyński S. K. Polskie herby ziemskie: Geneza, treści, funkcje. – Warszawa, 1993. – S. 253.
28 Kuczyński S. K. Orzeł Biały w powstaniach narodowych i ruchach wyzwoleńczych XIX wieku // Orzeł Biały: herb Państwa Polskiego. – Warszawa, 1996. – S. 252–255.
29 A. Z. [Czerwiński J.] Polityka nerwów. – Kraków, 1882. – S. 25.

НАПЕРСНИЙ МЕДАЛЬЙОН-ГОРЖЕТ (РИНҐРАФ) ІЗ ГЕРБОМ «РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ТРЬОХ НАРОДІВ», ВИПУЩЕНИЙ НА СПОМИН ПРО СІЧНЕВЕ ПОВСТАННЯ
ВАРШАВА, 1870-ті
СРІБЛО; 145х105 мм
ПР. ЗБ.

ПОЛЬСЬКА ПАТРІОТИЧНА ЛИСТІВКА З ТРИПОЛЬОВИМ ГЕРБОМ ПОЛЬЩІ-ЛИТВИ-РУСІ
КІН. XIX СТ.
ЗБ. ВК

Щоправда, янгола, що став приживатися як символ Русі, подавали на них то на червоному, то на синьому, то на золотому тлі. Доволі популярними на початку XX ст. були різноманітні геральдичні листівки авторства Каєтана Сариуша-Вольського. На одній із них, виданій краківським «Салоном польських художників», «герб Русі» із архистратигом Михаїлом вписано в декоративний картуш, а щитотримачами виступають два короновані леви.

Малюнок «герба Русі», виконаний 1910 року Тадеушем Дмоховським для польськомовного видання «Kwartalnik Litewski», що виходило в Петербурзі, описано так: «Архангел із мечем і піхвами від нього, складеними навхрест, із золотим німбом, із такими ж єпитрахиллю на раменах і оправою меча та піхов, у червоному полі. Герб Великого князівства Київського й однойменного воєводства.

ГЕРБ РУСІ, ПОЛЬСЬКА ПОШТІВКА ПОЧ. XX СТ.
АВТОР – ІМОВІРНО, КАЄТАН САРИУШ-ВОЛЬСЬКИЙ
ПР. ЗБ.

НИЖЧЕ: **УКРАЇНСЬКА ВЕЛИКОДНЯ ЛИСТІВКА З АРХИСТРАТИГОМ МИХАЇЛОМ,** ЯКИЙ У ГАЛИЧИНІ ПОЧАВ СПРИЙМАТИСЯ ЯК ГЕРБ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ПОЧ. XX СТ.
ПР. ЗБ.

Відомий уже у XV ст., адже представлений у хроніці Констанцського собору поміж щитами польських, литовських і руських достойників і князів, присутніх на соборі. Загалом, Архангел упродовж віків вважався гербом наддніпрянської Русі. А саме як св. Архангел Миїхаїл оздоблював колись хоругви гетьманів Війська Запорозького, тай тепер іще св. Михаїл <…> становить герб Київської губернії»[30].

30 Dmochowski T. Herbarz litewski // Kwartalnik Litewski. – Petersburg, 1910. – R. 1, T. 2 (czerwiec). – S. 81.

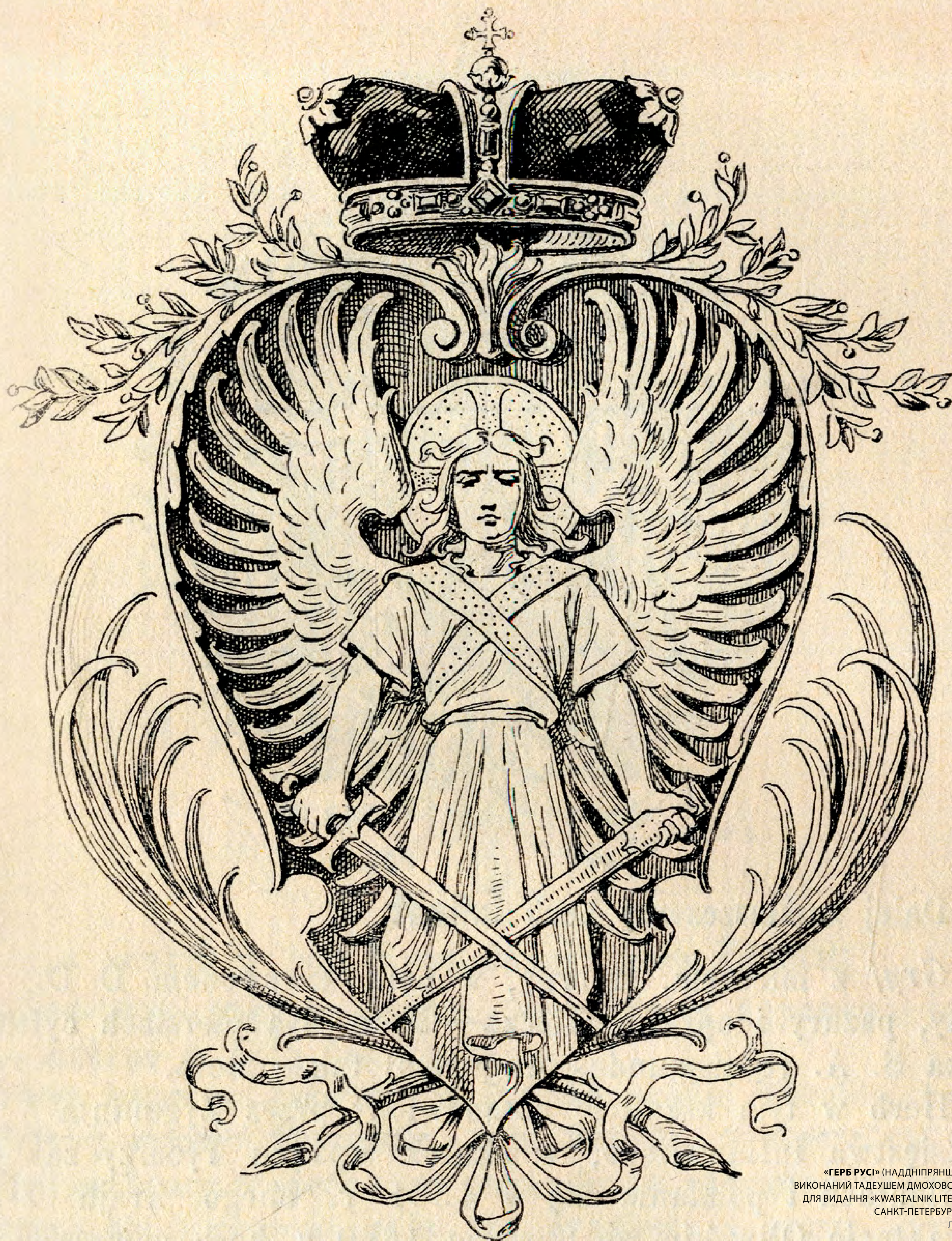

«ГЕРБ РУСІ» (НАДДНІПРЯНЩИНИ), ВИКОНАНИЙ ТАДЕУШЕМ ДМОХОВСЬКИМ ДЛЯ ВИДАННЯ «KWARTALNIK LITEWSKI» САНКТ-ПЕТЕРБУРГ, 1910
ЛННБС

Lit. K. Kranikowski. Krakow.

ГЕРБИ СКЛАДОВИХ «РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ТРЬОХ НАРОДІВ» – ПОЛЬСЬКИЙ БІЛИЙ ОРЕЛ, ЛИТОВСЬКА «ПОГОНЯ» ТА «ЯНГОЛ РУСІ»: МОЗАЇЧНЕ ЗОБРАЖЕННЯ НАД ВХОДОМ ДО КОЛИШНЬОЇ ЖІНОЧОЇ ГІМНАЗІЇ НА ВУЛ. ЗЕЛЕНІЙ, 22 У ЛЬВОВІ (НИНІ – СЕРЕДНЯ ШКОЛА № 6), 1911–1913
ФОТО: ІГОР ОКУНЕВСЬКИЙ

ФАНТАЗІЙНИЙ ГЕРБ РУСІ – ПОШТІВКА, ВИДАНА САЛОНОМ ПОЛЬСЬКИХ ХУДОЖНИКІВ У КРАКОВІ, 1912
АВТОР – ІМОВІРНО, КАЄТАН САРИУШ-ВОЛЬСЬКИЙ
ЗБ. ВК

Герби складових «Речі Посполитої трьох народів» наприкінці XIX – на початку XX ст. були доволі популярними в оздобленні фасадів та інтер’єрів. У Львові, наприклад, такі зображення досі збереглися, зокрема, в одній із зал бібліотеки ім. Стефаника (давніше – Оссолінеум) та в мозаїці над входом до колишньої жіночої гімназії на вул. Зеленій, 22 (нині – середня школа № 6), спорудженій у 1911–1913 роках. Представлені ці три символи й у Латинській катедрі – у вітражі над головним вівтарем, виконаному 1902-го за проектом Едварда Лєпшого. Герби Польщі, Литви та Русі подані також і в оздобленні деяких храмів у Польщі – як-от: у поліхромії початку XX ст. в костелі св. Єлизавети в Ютросині та в кафедральному соборі в Плоцьку.

На початку XX ст. герб із київським архистратигом Михаїлом починає сприйматися як символ Наддніпрянщини також і в тогочасних українських середовищах.

«ЯНГОЛ РУСІ», ПОЛЬСЬКИЙ БІЛИЙ ОРЕЛ І ЛИТОВСЬКА «ПОГОНЯ» З ВІТРАЖА НАД ГОЛОВНИМ ВІВТАРЕМ У ЛАТИНСЬКІЙ КАТЕДРІ У ЛЬВОВІ
ПРОЕКТ ЕДВАРДА ЛЕПШОГО, 1902
ФОТО: ЯРОСЛАВ ТИМЧИШИН

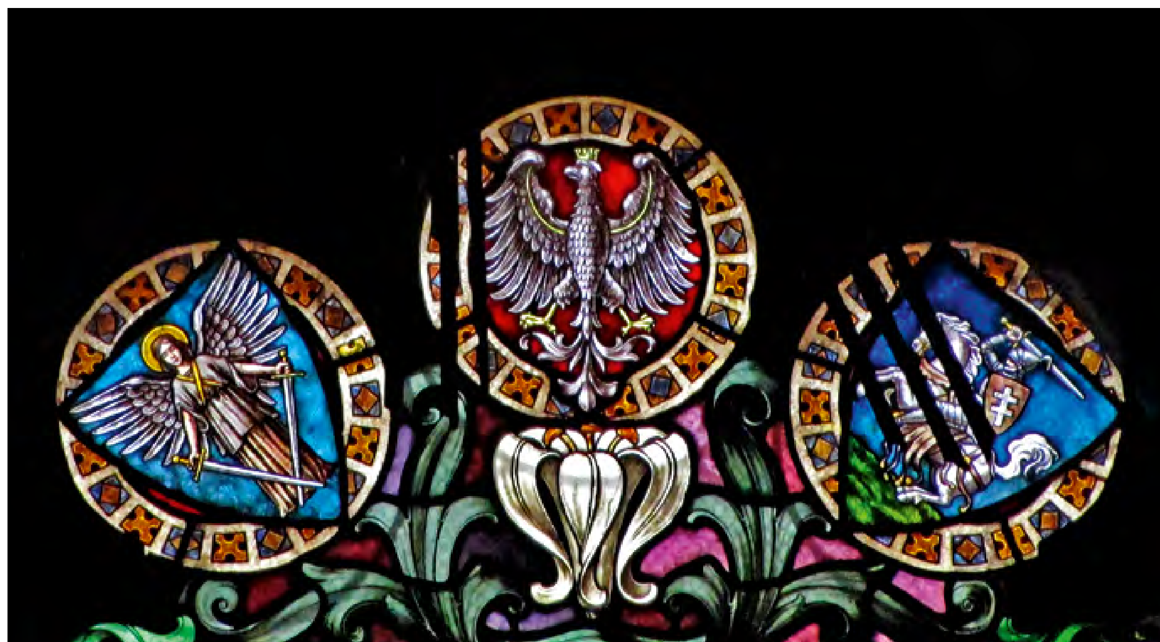

ГЕРАЛЬДИЧНА КОМПОЗИЦІЯ – ЛИТОВСЬКА «ПОГОНЯ» ТА «ЯНГОЛ РУСІ» ПІД КРИЛАМИ ПОЛЬСЬКОГО БІЛОГО ОРЛА – У ПОЛІХРОМІЇ ОДНОГО ЗІ СКЛЕПІНЬ КАФЕДРАЛЬНОЇ БАЗИЛІКИ В ПЛОЦЬКУ, ПОЛЬЩА
РОЗПИСИ ВЛАДИСЛАВА ДРАПЕВСЬКОГО 1904–1914
НА СТОР. 157: **ФРАГМЕНТ ПОЛІХРОМІЇ З ГЕРБОМ РУСІ (НАДДНІПРЯНЩИНИ)**
ФОТО: ДАМІАН КВЕЦЕНЬ

«ВІДЗНАКА СОБОРНОЇ УКРАЇНИ»: АРХАНГЕЛ З ЛЕВОМ НА ЩИТІ

«В СПРАВІ НАШИХ НАЦІОНАЛЬНИХ ЕМБЛЄМІВ», – допис із таким заголовком з'явився 12 вересня 1912 року у львівській газеті «Діло». Автор, який сховався за псевдонімом Негеральдик, зазначає, що питання з національними кольорами вже погоджене, «хоч самого порядку їх комбінації не усталено (пр. прапор – синьо-жовтий чи жовто-синій? – йдучи від гори)». Що ж стосується герба, звертає увагу на поширене в той час поєднання двох символів – галицького лева та київського архангела. Настала потреба встановити якусь єдину українську загальнонаціональну емблему, підкреслює наостанку[31].

31 Негеральдик. В справі наших національних емблємів // Діло (Львів). – 1912. – Ч. 206 ((8195) 12 вересня). – С. 7.

ХОРУГВА ЛЬВІВСЬКОГО «СОКОЛА-БАТЬКА», ЛИЦЕВИЙ І ЗВОРОТНИЙ БОКИ
ХУД. ОЛЕКСАНДР ЗІНОВ'ЄВ, 1911
ШОВК. 1500x1200 мм
НМЛ

Уживання в підавстрійській Галичині поруч із левом і архангела Михаїла, спопуляризованого як «герб Русі» після польського повстання 1863 року, особливо поширилося на початку XX ст. й мало відображати ідею об'єднання всіх українських земель. Наприклад, рельєфи обох гербів розміщено на фасаді будинку акційної спілки «Дністер», спорудженого 1905 року на вул. Руській у Львові. Виходять друком поштівки із галицьким і київським гербами[32]. Цікавою тут є історія прапора львівського «Сокола-Батька». На засіданні старшини товариства 11 червня 1904 року ухвалили, що на його полотнищі, окрім «руського лева», обов'язково має бути й архангел Михаїл. Консультантами щодо їх зображень залучили директора Архіву давніх актів міста Львова Олександра Чоловського та професора Ягеллонського університету в Кракові Францішка Пєкосінського. Справа з виготовленням прапора, однак, затягувалася – то через брак коштів, то якісних ескізів. Допіру 1910 року їх замовили художникові Олександру Зінов'єву, який перебував на мистецьких студіях у Парижі. За його проектами на одній з ліонських фабрик нарешті й було виготовлено прапор «Сокола-Батька».

32 Як приклад: оголошення про випуск поштової картки з таким гербом – лев і архангел (мал. Т. Гриневича): Український герб: оголошення // Ілюстрований календар товариства «Просвіта» на рік звичайний 1910. – Львів, 1910. – Б. п.

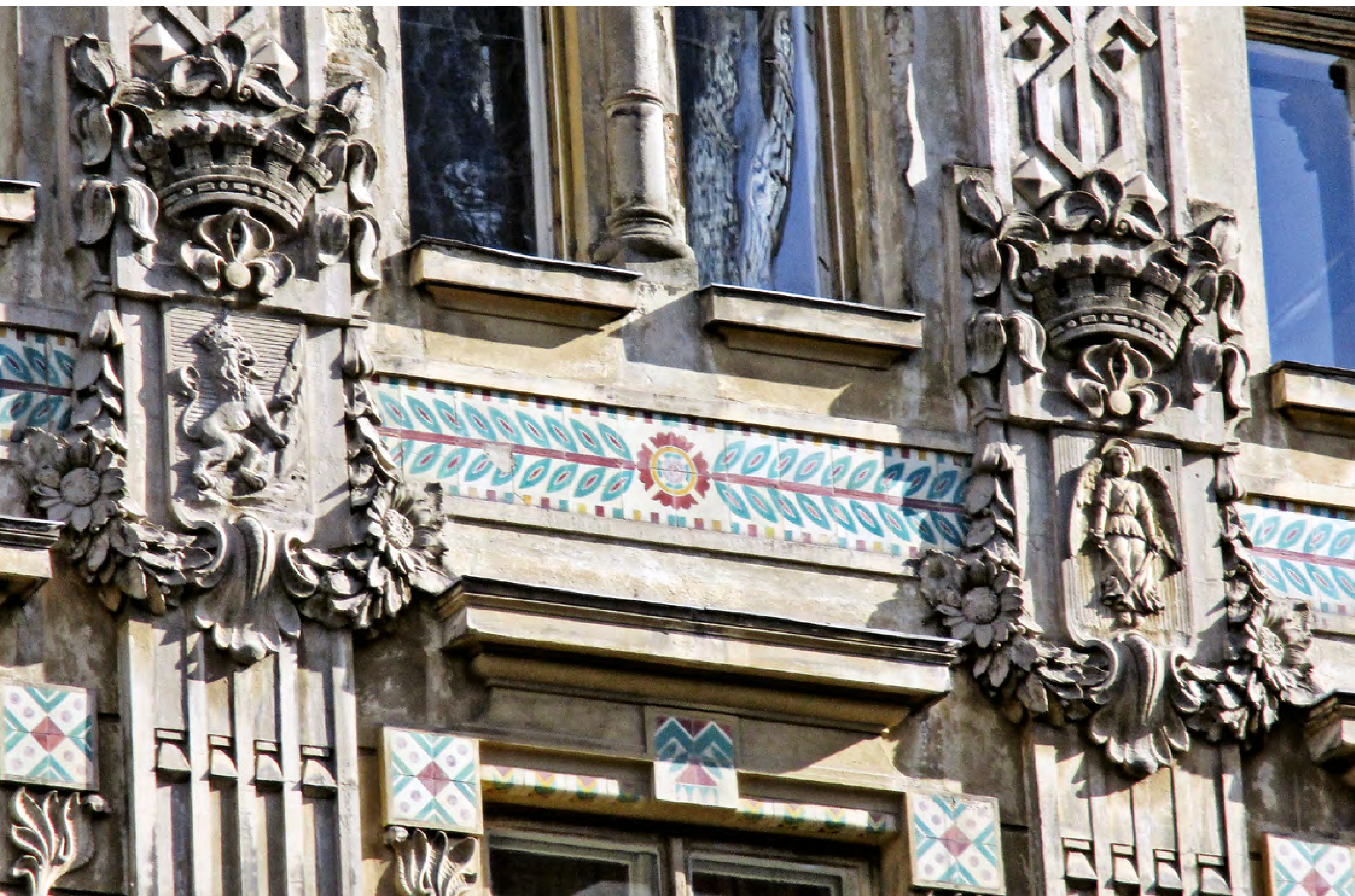

ГЕРБИ З КОРОНОВАНИМ ГАЛИЦЬКИМ ЛЕВОМ, ЩО СПИНАЄТЬСЯ НА СКЕЛЮ, ТА КИЇВСЬКИМ АРХИСТРАТИГОМ МИХАЇЛОМ В ОЗДОБЛЕННІ ФАСАДУ БУДИНКУ АКЦІЙНОЇ СПІЛКИ «ДНІСТЕР» НА ВУЛ. РУСЬКІЙ У ЛЬВОВІ, 1905
ФОТО: АНДРІЙ ГРЕЧИЛО

У часописі «Вісти з Запорожа» його описано так: «Жовтий лев спинає ся на жовту скалу в голубім полю. Берегами тканини жовті зубці. Білий св. Михайло з мечем в правій руці а похвою в лївій руці стоїть в малиновім полю. Берегами сего поля йдуть зубці білої краски. Обі транини є берегами зошиті і творять плахту, що причіплена є до дручка, на котрім стремить вістрє списи»[33]. Розмір шовкового полотнища становив 150 х 120 см. Прапор урочисто посвячено у Львові на площі «Сокола-Батька» 10 вересня 1911 року під час Першого краєвого здвигу[34]. Зображення лева з одного боку й архистратига з другого з'являється й на прапорах інших сокільських осередків у Галичині.

33 Вісти з Запорожа (Львів). – 1911. – Ч. 60 (серпень). – С. 12.
34 Сова А. До історії прапора товариства «Сокіл-Батько» у Львові // Знак. – 2003. – Ч. 29 (червень). – С. 8

ПАТРІОТИЧНА ЛИСТІВКА
ЛЬВІВ, 1900-ті
ГАЛИЦЬКОГО ЛЕВА Й КИЇВСЬКОГО АРХИСТРАТИГА ПОЄДНАНО В ОДИН ДВОПІЛЬНИЙ ГЕРБ – ДОВОЛІ ПОПУЛЯРНИЙ ВАРІАНТ СОБОРНОГО ГЕРБА УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
ЗБ. ВК

ГЕРБ УКРАЇНИ (ЛЕВ) І КИЇВСЬКОЇ ЗЕМЛІ (АРХИСТРАТИГ)
ІЗ БРОШУРИ БОГДАНА ЗАКЛИНСЬКОГО «ЩО ТРЕБА ЗНАТИ КОЖДОМУ УКРАЇНЦЕВИ?», ВИДАНОЇ СОЮЗОМ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ У ВІДНІ, 1915

На допис Негеральдика того ж місяця відгукнувся історик Степан Томашівський, доцент Львівського університету. У статті в часописі «Неділя» він обстоює думку, що загальнонаціональним українським символом таки слід визнати лева. Але «коли б у нас знайшло ся більше прихильників гербового дуалізму», радив «сполуку двох гербів, так що гербовий щит був би постійно поділений на два рівнорядні поля; на одно поле прийшов би лев, на друге <…> належало б поставити зовсім иншу фігуру – козацького запорожця»[35].

Свого роду підсумком обговорення стала публікація Івана Крип'якевича «Герб України» наприкінці 1913-го. Автор робить огляд гербів українських земель, що можуть претендувати на загальноукраїнський символ[36]. Про знаки з монет Володимира Великого та Ярослава Мудрого зазначає, що «се ще не були герби в нинїшнім значіню»; про козака з рушницею – що «се властивий запорозький знак»; а також сумнівається, що «взагалї ще невияснене питанє, чи архангел Михаїл був гербом давньої київської держави». Тому Крип'якевич робить висновок: «Лев може стати одиноким гербом цїлої України».

Після вибуху Першої світової війни й окупації російськими військами Галичини та Буковини було не до дискусій про єдиний національний герб. Проте вже 1915 року Богдан Заклинський накладом Союзу визволення України видає у Відні брошуру «Що треба знати кождому українцеви?», яка мала згодом іще кілька перевидань. У ній був і розділ про національні символи: «Відзнака української держави – се герб давнього українського королївства: золотий лев на синьому полї. Можна вживати також відзнаки київської землї архангела Михайла з піднесеним мечем. <…> Національна барва України є синьо-жовта»[37].

35 Томашівський С. Український національний герб // Неділя. – 1912. – Ч. 35 (29 вересня). – С. 1–2.
36 Крип'якевич І. Герб України // Календар Товариства «Просвіта» на рік 1914. – Львів, 1913. – С. 126–131. А також окремо: Крип'якевич І. Герб України (Просвітні листки № 36). – Львів, 1914. – 16 с.
37 Заклинський Б. Що треба знати кождому українцеви? / 3-є вид. – Відень, 1916. – С. 26.

ЛИСТІВКА ЗІ ВЗІРЦЕМ ВИШИВКИ СОБОРНОГО ГЕРБА УКРАЇНИ – ДВОПІЛЬНОГО, ІЗ ПОЄДНАННЯМ ГАЛИЦЬКОГО ЛЕВА Й КИЇВСЬКОГО АРХИСТРАТИГА. ЛЬВІВ, 1907

ЦЕЙ ЖЕ ГЕРБ ВИДНО НА ЗНАМЕНІ ОДНОГО З КУРЕНІВ ЛЕГІОНУ УКРАЇНСЬКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ КАРПАТИ, ПРИБЛ. 1915–1916

ПР. 35.

16 V 1915
МАШЕРУЮТЬ НАШІ ДОБРОВОЛЬЦІ
НА КРОВАВИЙ ТАН
ВИЗВОЛИТИ БРАТІВ УКРАЇНЦІВ
З МОСКОВСЬКИХ КАЙДАН.
ЗАП. КУРІНЬ УКРАЇНСЬКИХ
СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ
М. ЦИМБРИЛА.

ОТАМАН (МАЙОР) НИКИФОР ГІРНЯК, КОМАНДАНТ КОША – ЗАПАСНОЇ ЧАСТИНИ – УКРАЇНСЬКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ, НА ТЛІ ПРАПОРА ЛЕГІОНУ, СТВОРЕНОГО ЗА ПРОЕКТОМ ЧЕТАРЯ ІВАНА ІВАНЦЯ. ВІДЕНЬ, СІЧЕНЬ 1917
ЗБ. ВК

ПРАПОР ЛЕГІОНУ УСС, ПРОЕКТ ЧЕТАРЯ ІВАНА ІВАНЦЯ. КИЇВСЬКИЙ АРХИСТРАТИГ ІЗ ГАЛИЦЬКИМ ЛЕВОМ НА ЩИТІ – ТАКИЙ МАВ БУТИ СИМВОЛ СОБОРНОЇ УКРАЇНИ, ЗА ЗАДУМОМ АВТОРА

ЮЛІАН БУЦМАНЮК НАТОМІСТЬ У СВОЄМУ ПРОЕКТІ (ПРАВОРУЧ) **ЩИТ ІЗ ЛЕВОМ ПОМІСТИВ ПЕРЕД АРХИСТРАТИГОМ**
ФРАГМЕНТИ ЛИСТІВОК. ВІДЕНЬ, 1916
ЗБ. ВК

Окрему сторінку в тогочасній дискусії становлять проекти герба, розроблені в середовищі Українських Січових Стрільців, що воювали у складі австрійської армії. Ідея створення єдиного загальноукраїнського символу виникла там узимку 1915–1916 років під час постою над Стрипою. Згодом усі стрілецькі напрацювання узагальнено в публікації Василя Дзіковського «Герб України», яку видала «артистична горстки і пресова кватира У.С.С. в полі»[38].
Автор критикує невизначеність у справі українського герба, використання то архангела, то лева, ще й оберненого в різні боки, то обидва символи в окремих щитах, як-от на виданій Боєвою управою УСС відзнаці «Не ридать, а здобувать». А далі подає позицію січових стрільців: «З огляду на це, що старша суспільність не зробила досі нічо в тій справі, ми Стрілці берем ся до діла і пропонуємо таке: місто льва, льва і архангела побіч себе, або тільки самого архангела приймаємо золотого архангела з галицьким львом на щиті. <…> Архангела приймаємо не лиш тому, що він з давен вживав ся на Україні і закордонці його приняли, але тому, що це старинний український емблєм, бо був на Вкраїні ще перед прилученєм її до Литви. А галицького льва додаємо йому на щиті – наче на охорону, – тому, що Галичина була заборолом і охороною українського життя і культури. Злукою обох гербів єднаємо і вирівнуємо в ідеї це, – що розєднала історія».
Проектів напрацьовано було кілька. Наприклад, випускник Краківської академії мистецтв Юліан Буцманюк створює такий: у червоному полі архангел у народній ноші, з розпущеним волоссям і піднятим вгору мечем, а перед ним – синій щит із золотим левом, повернутим у геральдичний правий бік. Цей малюнок із написом «За волю України 1914 УСС» невдовзі потрапив на кольорову поштівку, видану Центральною управою Легіону УСС[39]. Металева відзнака із зображенням, нанесеним фотодруком, вийшла в середині 1916-го й мала лише незначні зміни – лева у щиті повернуто в інший бік[40].
Проект прапора легіону УСС розробив того ж року четар Іван Іванець: на блакитному шовковому полотнищі архангел Михаїл із мечем стоїть на скелі, обрамлений гілками й кетягами калини,

38 Тут і далі: Дзіковський В. Герб України // Світ. Літературно-мистецький журнал (Львів). – 1917. – № 8 (30 жовтня). – С. 129–138. Й окремо як: Дзіковський В. Герб України. – Львів, 1917. – 32 с.
39 ЦДІАЛ. – Ф. 360. – Оп. 1. – Спр. 486. – Арк. 6.
40 Круковський О., Пахолко С. Українська фалеристика (Із фондів Львівського історичного музею). – Львів, 2011. – С. 81.

ВІДЗНАКИ УКРАЇНСЬКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ ІЗ РІЗНИМИ ІНТЕРПРЕТАЦІЯМИ СОБОРНОГО СИМВОЛУ УКРАЇНИ: КИЇВСЬКОГО АРХИСТРАТИГА З ГАЛИЦЬКИМ ЛЕВОМ НА ЩИТІ. 1916–1917
ЛІВОРУЧ: ЦИНК; ШТАМПУВАННЯ; 40x39 мм
ПРАВОРУЧ: МЕТАЛ; ШТАМПУВАННЯ; 24x16,5 мм
ЗБІЛЬШЕНО ВДВІЧІ
ЛІМ

а на його щиті – лев, що спинається на скелю. На звороті – вишито золотом «УСС» на малиновому крузі в дубовому вінку. Цей прапор виготовила Жіноча громада у Львові, а освятив згодом сам митрополит Андрей Шептицький. На основі малюнка Іванця Левко Лепкий у червні 1916-го розробив проект металевої відзнаки, яку виготовили у Відні. Були нарікання, пише Дзіковський, що гравер невдало виконав сонячні промені – як язики полум'я – і зробив архангелові надто малу голову.
Для усталення єдиного вигляду герба з поєднанням архангела й лева офіцерські збори УСС постановили провести окрему нараду. Протягом листопада-грудня 1916 року відбулося шість її засідань. Дискутували про найдрібніші деталі, як-от: архангел має тримати меч догори чи додолу. Узгоджений варіант мав виглядати так: «Святий Михайло стоїть в чоловічій поставі на синім полі. Голова відкрита, в сяйві. Архангел вбраний в золоту панцирну збрую. Правицею підносить срібний меч, в лівій руці щит. Крила золоті, розвинені до лету. На щиті золотий лев з короною, в синім полі. Лев звернений в право, спинає ся на скалу. Хвіст піднесений до гори»[41]. Обґрунтовано також, чому прийнято саме такий варіант: «Архангел Ґенїй України виступає до бою. На щиті має галицького льва, символ української державности, герб провінції, що в найприкріщій добі істнования України була Піємонтом і колискою нової української культури»[42].

Інші розроблені стрільцями проекти ухвалено використати для виготовлення металевих відзнак. На початку 1918 року львівські газети, приміром, рекламували «Відзнаку Соборної України» з архангелом і левом, «на спомин революції і свободи України 1917 року з воєнно срібного металю»[43]. Цю відзнаку випущено у варіантах, датованих 1917 і 1918 роками. Ще один містив напис «Бог – благослови юную страну!».

41 Дзіковський В. Герб України. – С. 30.
42 Там само. – С. 31.
43 Круковський О. До питання про походження і датування відзнаки «Соборна Україна» // Пам'ятки України: Історія та культура. – 2012. – № 9 (179). – С. 34–37.

Для всїх!

Відзнака
Соборної України.

В році 1917 зійшла зоря свободи для **України**, зачали творити ся українські власти, українське правлїнє, українське військо. **На спомин тих великих подій, які ми пережили, купить з нас кождий, Українець чи Українка,** цивільний чи вояк, відзнаку, подану тут вірно на образци, яка лучить оба українські герби: Св. Михайло з мечем і щитом, а на щитї лев. В горі напис „Україна“, в долинї рік 1917.

Чистий дохід з продажі тої прегарної відзнаки йде на закупно землї під „Український Город“ у Львові, щоби виховати в нім молодїж на характерних громадян і сильних стрільців. Здорова, сильна і характерна молодїж виборе для українського народу повагу в цїлім сьвітї.

Відзнаки є виконані двояко: 1. Відзнаки зі шпилькою (дружкою) по другій сторонї мають цїну 1 К 20 сот. — 2. Відзнаки на ланцушку, які можна присилити до годинника або засилити між коралї як дукач, мають з другого боку слїдуючу напись:

„Українцї мусять лучити ся як Українцї для оборони прав українського народу“ Михайло Грушевський. В році свободи 1917.

Відзнаки на ланцушку, мають цїну 2 К. З правдивого срібла 10 К, на осібну замову.

Треба жадати виразно: „Відзнака з дружкою“ чи „Відзнака на ланцушку“.

Відзнаки можна купити там, де ся оповістка прибита.

Хто замавляє почтою, долучає на почту 60 сот. Хто замавляє найменше 5 відзнак, дістає почту і опаковане даром. Хто замавляє найменше 5 відзнак, дістає даром почту і опаковане а надто купецький опуст. — Товариства, комітети можуть переняти відзнаки в розпродаж і отриманий опуст ужити на свої цїли.

Замавляти просимо на адресу: „Вісти з Запорожа“, Львів, ул. Руська ч. 20. („Saporožer-Nachrichten“. Lemberg. Ruskagasse 20.)

РЕКЛАМНА ЛИСТІВКА ЧАСОПИСУ «ВІСТИ З ЗАПОРОЖА» ІЗ ЗАКЛИКОМ ПРИДБАТИ «ВІДЗНАКУ СОБОРНОЇ УКРАЇНИ». ЛЬВІВ, 1917
ЦДІАЛ

«ВІДЗНАКА СОБОРНОЇ УКРАЇНИ», ПРОЕКТ ЮЛІАНА БУЦМАНЮКА
ВІДЕНЬ, ОСІНЬ 1917
ТУТ ВТІЛЕНО ІДЕЮ НАЦІОНАЛЬНОГО ГЕРБА, ЩО ПОСТАЛА В СЕРЕДОВИЩІ УСС: КИЇВСЬКИЙ АРХИСТРАТИГ ІЗ ПІДНЯТИМ МЕЧЕМ У ПРАВИЦІ ПІДТРИМУЄ ЩИТ ІЗ КОРОНОВАНИМ ГАЛИЦЬКИМ ЛЕВОМ, ЩО СПИНАЄТЬСЯ НА СКЕЛЮ
БРОНЗА (ВГОРІ) / СРІБЛО; КАРБУВАННЯ. 26х37Х1,6 мм
ЗБ. ОМ

«ВІН, А НЕ ЛЕВ, МУСИТЬ БУТИ ГЕРБОМ УКРАЇНИ»

ТИМ ЧАСОМ, ПІСЛЯ ПАДІННЯ САМОДЕРЖАВСТВА В РОСІЇ В ЛЮТОМУ 1917-ГО, СПРАВЖНІЙ ВИБУХ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ ВІДБУВАЄТЬСЯ НА НАДДНІПРЯНЩИНІ. Уже 25 (12 ст. ст.) березня 1917 року в Петрограді проходить 20-тисячна демонстрація солдатів-українців і студентської молоді під синьо-жовтими та червоними прапорами. У Києві ж через тиждень на маніфестацію виходять понад 100 тис., де «прапорів було більше ніж 320 самих національних та понад десять червоних, робітничих, з українськими написами про міжнародну солідарність робітничої кляси»[44]. Протягом наступних тижнів масові акції під українськими стягами відбуваються, зокрема, й у Харкові, Катеринославі, Чернігові, Полтаві, Севастополі. Представники українських організацій створюють у Києві Центральну Раду – представницький орган, що згодом стане першим українським парламентом. Її головою обирають Михайла Грушевського.

У Звенигородці виходять дві брошури Василя Різниченка про українські національні символи[45]. Автор зазначає, що під час київських маніфестацій «гербів українських можна було бачити аж кілька: жовтого лева на блакітному тлі, комбінованого герба з левом і архангелом, запорожця, нарешті, золотого одноголового орла на синьому фоні і навіть турецького півмісяця з зорями і хрестом над ними»[46]. Після короткого огляду історії кожного з цих символів Різниченко доходить висновку, що «яскраво, рельєфно і головно зафіксувались на тлі історичного розвитку гербового життя України такі 4 герби: запорожець, орел, лев і Арх. Михаїл».
Однак тут же зазначає, що «і далі вживати сих всїх відзнак <…> ми не можемо і мусїмо прийти до чогось сталого, певного». Окреслює й основний критерій для такого єдиного символу: «Тільки той герб, що обозначав собою всю Україну, а не якусь часть її, і мусить бути нашим гербом національним».

Козака відхиляє: «… Він вживав ся на Україні не увесь час, а також був гербом тільки одноі воєнноі кляси – спеціяльно запоріжжя, козацтва, – вживати ся у нас тепер за герб України не може». Тим більш – орла, адже «сей уживав ся у нас, головним побитом, за часів польського панування <…> і перейшов до нас од Поляків разом з польськими національними красками – малиновим фоном і білою фігурою орла». Не годиться й лев, бо «се є льокальний провінціяльний герб частини української території, займавшої ті землі, які займає тепе-рішна Галичина, <…> і ніколи, на протязі всеї української минувшини, не символізував цілої України».
Зупиняється натомість на архангелі: «Образ Архистратига Михаїла був найпопулярнійший в нашій Україні. В честь його народ воздвигав храми, монастирі, малював ікони, тощо. З силою архистратига Михаїла звязувалась сила України, він вважався її оборонцем, стражем. Ось чому, нам здаєть ся, герб з образом св. Архистратига Михаїла мусить і тепер зостатись нашим національним гербом. Ось чому він, а не лев, мусить бути гербом України, герб – Київської землі, а не Галицької, герб – центра України, а не окраїни, герб – серця України, а не провінції».
Видавництво товариства «Вернигора» 1917-го перевидає в Києві брошуру Заклинського, але без зазначення автора й зі зміненою назвою – «Катехізм українця». Вона витримала п'ять видань загальним накладом 150 тис. примірників. Наприкінці брошури опубліковані були слова національного гімну «Ще не вмерла Україна». З розділу про символи, однак, вилучено згадку про золотого лева, залишено лише київського архистратига: «Відзнака української держави – це герб України – золотий архангел Михайло з розгорнутими крилами на блакитнім полі (герб Київського князівства); в лівій руці держить він огненного меча що-хвилини готовий оборонити Україну; над ним підноситься корона – ознака незалежности державної, яку ми мали раніш, а тепер мусимо здобути. Національна барва України синьо-жовта»[47].

44 Про сьвято Вільної України 19 марта в Києві (за київськими газетами) // Календар Канадійського Русина на 1918 рік. – Вінніпеґ, 1917. – С. 226.
45 Різниченко В. Герб України (В справі українських національних емблємів). – Звенигородка, 1917; Він же. Національний колір України (В справі наших національних емблємів). – [Звенигородка], 1917.
46 Тут і далі див.: Різниченко В. Герб України. – С. 3, 11–15.
47 Катехізм Українця. Політично-агітаційна секція ч. 14. – К., 1917. – С. 21–22.

МЕДАЛЬЙОН ПЕРІОДУ, КОЛИ ДИСКУСІЇ ПРО ГЕРБ УКРАЇНИ БУЛИ В РОЗПАЛІ, 1917
ВЗІРЦЕМ ПОСЛУЖИЛО ТАКЕ Ж ЗОБРАЖЕННЯ ІЗ ПІДПИСОМ «ГЕРБ УКРАЇНИ» З БРОШУРИ «КАТЕХІЗМ УКРАЇНЦЯ» (КИЇВ, 1917) АБО З ЛИСТІВКИ «ГЕРБ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ», ЩО ВИЙШЛА ТОДІ Ж У КИЇВСЬКОМУ ВИДАВНИЦТВІ «ВЕРНИГОРА». ПЕРВІСНО Ж УЗЯТЕ З ЧАСОПИСУ «KWARTALNIK LITEWSKI» 1910 РОКУ, ДЕ ПОЗНАЧЕНЕ ЯК «ГЕРБ РУСІ» (ДИВ. СТОР. 153)
МІДНИЙ СПЛАВ. 27x20 мм
ЗБІЛЬШЕНО ВЧЕТВЕРО
ЗБ. ОМ

ПАТРІОТИЧНА ЛИСТІВКА З ОБОМА ГЕРБАМИ, ЩО ПРЕТЕНДУВАЛИ НА СТАТУС УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО, ВИЙШЛА У ВИДАВНИЦТВІ «ЖУК» У ПЕТРОГРАДІ, 1917
ПР. ЗБ.

На обкладинці та всередині брошури подано й малюнок цього герба – узятий із петербурзького видання «Kwartalnik Litewski» 1910 року «герб Русі», виконаний Тадеушем Дмоховським[48]. Фрагменти брошури передруковують різні газети, а видавництво випускає ще й поштівку з цим гербом. Її згодом гостро розкритикують Георгій Нарбут і Вадим Модзалевський: «Видавництво "Вернигора" видало поштову картку під назвою "Герб Української Держави", на якій намалювало цього архистратига Михаїла, а замісць "нашоломника" взяло щось подібне до корони… Це така нісенітниця з погляду геральдики і художнього, що ми навіть утримуємось від докладного розгляду цього "гербу" і тільки можемо дивуватися, що це видавництво так сміливо пускає в продаж подібні видання…»[49].

48 Dmochowski T. Herbarz litewski // Kwartalnik Litewski. – Petersburg, 1910. – R. 1, T. 2 (czerwiec). – S. 81.
49 Модзалевський В., Нарбут Г. До питання про державний герб України // Наше минуле (Київ). – 1918. – Ч. 1. – С. 121.

ВІДЗНАКА ПЕРШОГО ЗАПОРІЗЬКОГО ПІШОГО ПОЛКУ ІМ. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА (СИНЬОЖУПАННИКИ). ПРИБЛ. 1916–1917
ЖОВТИЙ МЕТАЛ, ЕМАЛЬ. 30х35 мм
ПР. ЗБ.

ПОСЕРЕДИНІ: **ВІДЗНАКА ПЕРШОГО СІЧОВОГО ПЕТРА ДОРОШЕНКА ПОЛКУ** (СИНЬОЖУПАННИКИ). ПОЧ. 1918
ЖОВТИЙ МЕТАЛ, ЕМАЛЬ. 22х26 мм
ЗБ. ОМ

ОДИН ІЗ ЧИСЛЕННИХ ВАРІАНТІВ ЗНАКУ (КОКАРДИ) ЗА МОТИВАМИ «ВІДЗНАКИ СОБОРНОЇ УКРАЇНИ», РОЗРОБЛЕНОЇ В СЕРЕДОВИЩІ УКРАЇНСЬКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ, ІЗ ПОЄДНАННЯМ КИЇВСЬКОГО АРХИСТРАТИГА З ГАЛИЦЬКИМ ЛЕВОМ, ЩО СПИНАЄТЬСЯ НА СКЕЛЮ, НА ЩИТІ
1917–1918
УНМЧ

На відкритті першого Українського військового з'їзду 18 травня (5-го за ст. ст.) 1917 року «на сцені по-за містом для президіума розгорнувся синьо-жовтий прапор з написом "Хай живе національно-територіальна автономія. Депутація з Петрограду". А поруч з цим прапором розгорнувся другий з вишитим левом і Архангелом Михайлом»[50]. Натомість на червоному прапорі Українського Запорізького полку, сформованого в Москві з солдатів-українців місцевої залоги в серпні 1917-го, було інше поєднання символів: на лицевій стороні – козак у картуші з блакитно-жовтими прапорами по боках, а на зворотній – архангел [51]. Перше зображення було взяте з корогви Домонтівської сотні 1762 року, що була репродукована в популярній тоді «Ілюстрованій історії України» Михайла Грушевського. А друге – з брошури Василя Різниченка або листівки товариства «Вернигора».

Українське літературно-художнє товариство в Петрограді влітку 1917-го видає серію з шести патріотичних поштівок за малюнками Олександра Литвиненка[52]. На кожній подано рядки з віршів Тараса Шевченка, Івана Франка чи Пантелеймона Куліша. Дві з листівок представляли герби: галицького лева та козака з мушкетом – «Герб славного війська запорозького». На всіх картках були зображені блакитно-жовті прапори або стрічки. Також у Петрограді й того ж 1917-го вийшла картка «Хай живе Вільна Україна!» із двома гербами – галицьким левом на синьому щиті й архангелом Михаїлом на червоному.

Золотий лев, що спинається на скелю, поміщено на знаку 1-го Запорізького пішого полку ім. Т. Шевченка, сформованого в 1917 році з українців-військовополонених російської армії в німецькому Раштаті. Емблему взоровано на тій, що використовував у своїх публікаціях Союз визволення України. Саме він вів активну культурно-просвітну роботу серед наддніпрянців у цьому й інших таборах. Зокрема, у календарі, що вийшов у таборі в австрійському Фрайштадті, було опубліковано невелику статтю «Наш національний герб і наш національний колір», у якій ішлося і про лева, і про архистратига[53].

Натомість у центрі відзнаки Першого січового Петра Дорошенка полку, сформованному з військовополонених українців у таборі в Вецлярі, був архистратиг Михаїл на малиновому тлі[54]. Невизначеність із єдиним національним гербом іще тривала.

50 Український військовий з'їзд // Народня воля (Київ). – 1917. – Ч. 3 (19 (6) травня). – С. 2.
51 НМІУ. – Т-6613.
52 Україна в старій листівці. На спомин рідного краю. Альбом-каталог / Укл. М. Забочень, О. Поліщук, В. Яцюк. – К., 2000. – С. 102–103.
53 Верниволя В. Наш національний герб і наш національний колір // Розвага. Ілюстрований календар полонених українців на переступний рік 1916. – Фрайштадт, 1916. – С. 50–53.
54 Гречило А. Відзнака та прапор Першого січового Петра Дорошенка полку // Знак. – 2015. – Ч. 65 (січень). – С. 7–8.

ВІДНАЙДЕННЯ ТРИЗУБА

«ГАРНО СТИЛІЗОВАНИЙ ГЕРАЛЬДИЧНИЙ ЗНАК НЕЯСНОГО ЗНАЧІННЯ»

ЧЕРЕЗ П'ЯТЬ ДНІВ ПІСЛЯ ПРОГОЛОШЕННЯ 23 (10 ст. ст.) ЧЕРВНЯ 1917 РОКУ ПЕРШОГО УНІВЕРСАЛУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ПОЧАВ ПРАЦЮВАТИ УКРАЇНСЬКИЙ УРЯД – Генеральний Секретаріат. Павло Христюк, ставши в ньому генеральним писарем, майже відразу порушив справу печатки для скріплення урядових актів та інших документів.

«На скликання спеціальної історичної комісії, яка виробила б проект такої печатки, не було часу і тому, після консультації з відомим знавцем нашої старовини, директором Київського музею Біляшівським, постановлено було зробити дві печатки – велику, для особливо важних актів і малу для поточної праці, – пише у споминах Микола Ковалевський, який у той час був членом Центральної Ради. – Обидві печатки мали в собі Тризуб Володимира, при чім зав'язалась живіша дискусія над справою хреста на Тризубі. Думки наших знавців поділилися, багато з них твердили, що хрест був долучений до Тризуба щойно в останніх роках правління Володимира і тому княжий герб переважно зберігся без хреста. Були також пропозиції, що нав'язували до традицій Запорізької Січі. Пропонувалось, щоб велика печатка була з Тризубом, а мала була б зроблена за взірцем печатки кошових отаманів Запорізької січі (козак з рушницею). Однак цю пропозицію одкинуто з огляду на вужчу символіку цієї козацької печатки. Більшість погодилась на тому, що власне Тризуб, залишений нам суверенними князями Київської Руси, повинен і тепер бути гербом української держави і символом наших визвольних змагань»[1].

Генеральний Секретаріат, як і Українська Центральна Рада, однак, використовували написові печатки без будь-яких символів. Так виглядає, що Ковалевський у написаних через кілька десятиліть споминах трохи наплутав і описав події з кінця 1917-го – початку 1918-го, коли над питанням герба працювала спеціальна комісія, і зрештою саме Тризуб став державним гербом УНР.
Особливо гостро питання про герб постає восени 1917-го. 16 (3 ст. ст.) вересня Михайло Грушевський публікує свою першу статтю в цій справі[2]. Зазначає, що «одно з таких питань ніби дрібних, але не маловажних, з котрим здавна звертаються до мене (і я нарешті пообіцяв пояснити сю справу в пресі) – се питання про те, що мусить вважатися гербом України».

ВІДБИТОК ПЕЧАТКИ ГЕНЕРАЛЬНОГО СЕКРЕТАРСТВА ЗЕМЕЛЬНИХ СПРАВ, 1917
СПРАВА УКРАЇНСЬКОГО ГЕРБА ЩЕ НЕ БУЛА ВИРІШЕНА, ТОЖ УРЯДОВІ УСТАНОВИ В ТОЙ ЧАС НЕ ВИКОРИСТОВУВАЛИ ЖОДНОГО СИМВОЛУ, А ВЖИВАЛИ НАПИСОВІ ПЕЧАТКИ

1 Ковалевський М. При джерелах боротьби. – Іннсбрук, 1960. – С. 385–386.
2 Тут і далі: Грушевський М. Про гербові знаки України // Народня воля. – 1917. – № 101 (16 (3) вересня).

Роблячи побіжний огляд можливих, на його думку, для використання історичних символів, щоразу відсилає читачів до зображень у його «Ілюстрованій історії…»: «На монетах й инших предметах старої Київської держави бачимо гарно стилізований геральдичний знак неясного значіння, щось вроді трезубця (див. Ілюстровану історію України с. 76, 77, 81, 85, 89). Толкували, що се верх скіптра, може воно бути й стилізованою квіткою…».

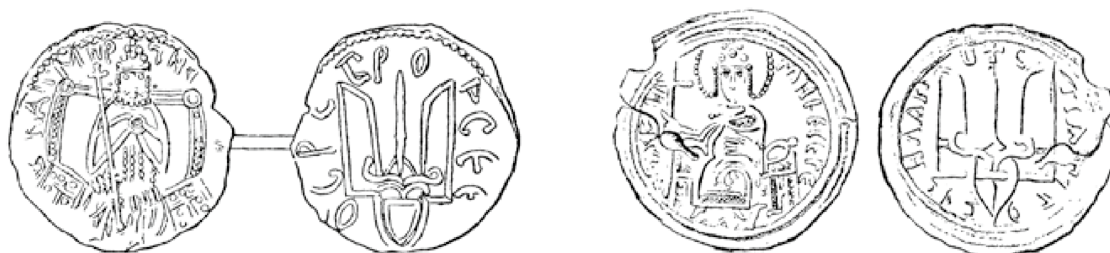

«СРІБНІ МОНЕТИ З ІМЕНЕМ ВОЛОДИМИРА, З ЙОГО ПОРТРЕТОМ І ГЕРБОВИМ ЗНАКОМ НА ДРУГІМ БОЦІ», – ПІДПИСАВ МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ЦІ ПРОРИСОВКИ У СВОЇЙ «ІЛЮСТРОВАНІЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ» (1913) ПІД ЧАС ДИСКУСІЙ 1917 РОКУ ПРО ВИБІР ГЕРБА ГОЛОВА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ У СВОЇХ СТАТТЯХ ВІДСИЛАЄ ЧИТАЧІВ, ЗОКРЕМА, ДО ЦИХ ЗОБРАЖЕНЬ

Позитивно оцінює також арбалет – давній герб Києва до кінця XVIII ст. «Я вважаю, що сі два знаки мають право на те, щоб їх вважали українським гербом, – пише Грушевський. І додає: – Третій знак – се традиційний козак з мушкетом і шаблею, ”з перекривленим на правий бік шликом”, як його описують козацькі історики. Він незмінно виступає як герб козацького війська від початків XVII в. <…>.
А з половини XVII віку військо козацьке репрезентує й українську державність». Зовсім відкидає галицького лева й київського архангела – як із опущеним, так і з піднятим мечем.

Більшовицький жовтневий переворот у Петрограді прискорює розвиток подій. Центральна Рада Третім універсалом невдовзі проголошує створення Української Народної Республіки. Тим часом Генеральне Секретарство освіти 13 листопада (31 жовтня ст. ст.) розсилає науковцям, мистецтвознавцям і фахівцям із геральдики листи-запрошення взяти участь у роботі підготовчої комісії з опрацювання герба України. Лист підписали генеральний секретар Іван Стешенко та директор комісії Павло Зайцев. Засідання відбулося 15 (2 ст. ст.) листопада о 7-й вечора в клубі «Родина» в Києві на вул. Володимирській, 42. Участь у цій нараді взяли Микола Біляшівський, Михайло Грушевський, Павло Зайцев, Василь Кричевський, Федір Кричевський, Георгій Нарбут, Григорій Павлуцький та Кость Широцький.
«Голова Комісії, проф. М. С. Грушевський, подає думку, що майже всі старі герби мають характер мілітаристичний або імперіялістичний, а ми хочемо творити нові державні та соціяльні форми, то і емблема того мусить бути нова і, крім того, зрозуміла для всього населення країни…», – зазначено в протоколі наради, копію якого зберігав у своїх паперах Георгій Нарбут[3].

Перебіг засідання описав і сам Михайло Грушевський у новій статті на тему герба. «Нарада мала чисто теоретичний характер, говорилось про потребу конкурсу в сій справі і т. и. Але тепер ся справа стає на близшу чергу…», – зазначає[4]. «… Всі присутні, – пише далі, – піддержали ту гадку, що ”казьонний” герб Київа – архистратиг (герб Київського воєводства за польських часів, і герб Київської губернії за російських) не може вважатись українським гербом, бо ніякої української традиції за ним не звісно. З державних гербів України найблизший нам часом і традицією герб Гетьманщини – козак з мушкетом, і де хто висловлявсь, за те, щоб сей герб без усяких змін і взяти за герб нової України».

3 Оглоблин О. Праця Юрія Нарбута над утворенням українського державного герба і державної печати: З архіву Ю. Нарбута // Державницька думка. – Филаделфія, 1951. – Ч. 3. – С. 47–48.
4 Тут і далі: Грушевський М. Державний герб України // Народня воля. – 1917. – № 159 (25 (12) листопада). – С. 1.

ГЕОРГІЙ НАРБУТ. НАЧЕРК ПРОЕКТУ УКРАЇНСЬКОГО ГЕРБА, ЛИСТОПАД 1917
ВИКОНАНИЙ АБО ПІД ЧАС, АБО НЕВДОВЗІ ПІСЛЯ ЗАСІДАННЯ ПІДГОТОВЧОЇ КОМІСІЇ З ОПРАЦЮВАННЯ ГЕРБА УКРАЇНИ, ЩО ВІДБУЛОСЯ 15 (2 за ст. ст.) ЛИСТОПАДА 1917-го В КЛУБІ «РОДИНА» В КИЄВІ
ПІДПИСАНО НАЧЕРК І ВКАЗАНО ДАТУ РУКОЮ МИКОЛИ БІЛЯШІВСЬКОГО, ЯКИЙ БУВ СЕКРЕТАРЕМ НА ТОМУ ЗАСІДАННІ
ПАПІР, СИНІЙ ОЛІВЕЦЬ. 60x90 мм
НХМУ

Очевидно, ідеться про Нарбута. Проте, вважає Грушевський, хоч «цьому гербові належить дати перше й найважнійше місце між старими, традиційними символами української державности, але на знак нової України він не годиться. Відновлюючи нашу стару українську державність ми не відновлюємо нашої гетьманщини, ми хочемо творити новий лад, нові державні й громадські форми, і емблєма (знак) того мусить бути нова, щоб не було підозріння в замислах відроджування старого».

Висловлюючи далі свої «деякі додаткові гадки, які прийшли на мисль пізніше», Михайло Грушевський орієнтується на символи тогочасних держав із республіканським устроєм: «Як найпростійше можна було б узяти за знак нової України золоті (жовті) звізди на синім тлі, по числу земель нової Української республіки, або золоту букву У (Україна), або У. Н. Р. (Українська Народня Республіка) на синім тлі – на взірець герба французької республіки R. F. Але геральдисти кажуть, що буква в гербі се против правил геральдики. В такім разі, я проектував би як символ творчої мирної праці в новій Україні,

ГЕОРГІЙ НАРБУТ. ДРУГИЙ ВАРІАНТ НАЧЕРКУ ПРОЕКТУ УКРАЇНСЬКОГО ГЕРБА, ЛИСТОПАД 1917
ПАПІР, ГРАФІТОВИЙ ОЛІВЕЦЬ. 60x90 мм
НХМУ

її цивілізаційних завдань – золотий плуг на синім тлі, з тим, щоб сей знак нової України зайняв центральне місце в державнім гербі України». Як приклад при цьому згадує плуг у гербі Ліберії – «республіки визволених з неволі негрів».

Але цей знак мав зайняти місце на щиті, складеному з історичних гербів: «Наоколо його (над ним, півкругом чи що) можна розмістити в трьох полях державні знаки старої України: знак старої Київської держави Володимира Вел., герб Галицько-Володимирського королівства – їздця (див. Ілюстр. іст., с. 126) і герб гетьманщини. Внизу, в двох полях, можна дати герби Києва й Львова, двох культурних центрів старої України: київський лук і львівського льва, в його старій формі – як бачимо його на щиті того ж галицько-волинського їздця. На вершку сего гербового щита, коли-б хотіли його чимсь вінчати, можна б поставити одну емблему старших наших не довершених мрій – з печатки "Великого князівства Руського", утвореного Гадяцькою унією 1657 року. Се голуб з оливною галузкою, вісник національного замирення й спокою (Ілюстр. іст. с. 332). Оливним галузем можно-б і окружити сей щит, замість якої небудь арматури – так як се має герб Португалії. А коли-б хотіти натомість поставити якихось щитоносців, то замість яких небудь инших фігур я-б рад бачити символи трудящого народу, напр. жінку з серпом по одній стороні й робітника з молотом по другій. Взагалі хотів би в атрибутах нашого гербу бачити як найбільш підчеркнений, культурний, творящий, об'єднуючий характер нашої нової республіки», – підсумовує Грушевський. Визнає при цьому, що лише висловлює свої думки «під увагу тих, хто буде укладати наш державний герб для ужитку органів нашої республіки». Слід зазначити, що серп і молот у більшовицькій Росії був затверджений символом щойно 1918-го.

ГЕОРГІЙ НАРБУТ. 100 КАРБОВАНЦІВ, ЛИЦЕВИЙ БІК БАНКНОТИ, КІНЕЦЬ 1917-го 170x105 мм. ДРУКАРНЯ ВАСИЛЯ КУЛЬЖЕНКА В КИЄВІ, НАКЛАД – 55 тис. ТРИЗУБ ЗНОВУ З'ЯВИВСЯ НА ГРОШАХ УПЕРШЕ З ЧАСІВ КИЇВСЬКОЇ РУСІ. ЩОПРАВДА, НАРБУТ НАДАВ ЙОМУ СВОЄЇ ХУДОЖНЬОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ. ЗГОДОМ ТРИЗУБ ТАКОЇ ФОРМИ – ІЗ РОЗШИРЕНИМ СЕРЕДНІМ «ЗУБОМ» – ЧАСТО ВЖИВАТИМЕТЬСЯ НА ПЕЧАТКАХ І БЛАНКАХ РІЗНОМАНІТНИХ УКРАЇНСЬКИХ УСТАНОВ
ЗБ. СБ

У грудні Генеральний Секретаріат розглядає питання про друк українських грошей. А вже 6 січня 1918 року (24 грудня 1917-го за ст. ст.) з'явився в обігу перший кредитовий білет у 100 карбованців[5]. На цій банкноті, розробленій Георгієм Нарбутом, у восьмикутній рамці було зображено знак Володимира Великого – Тризуб, із хрестом над середнім «зубом».

Тим часом, наприкінці 1917 – на початку 1918 року з'являються нові публікації у справі герба, здебільшого – відгуки на другу статтю Грушевського. Зокрема, стаття Лонгина Цегельського в кількох числах львівського «Українського слова»[6]. Автор критично ставиться до ідеї створення цілком нового символу: «Герб України повинен бути історичним, можливо найстаршим та символізуючим саме державність. Вкінци повинен бути можливо простим і ясним, нескладним і нескладаним. Я особисто пропонував би, щоби був ним спинаючий ся в гору золотий лев на блакитньому щиті староукраїнської форми; ніяких придатків до сього не потреба. На другому щойно місці поставив би я запорожсько-гетьманського козака з мушкетом – в тих самих красках.

5 Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – К., 1996. – Т. 1. – С. 482, 493; Гнатишак М. Замітки до державних грошей України з 1917–20 років // Літопис Червоної Калини. – 1935. – Ч. 2. – С. 5–9.
6 Тут і далі: Цегельський Л. До питання українського державного гербу // Українське Слово (Львів). – 1918. – Ч. 11 (17 січня). – С. 1; Ч. 12 (18 січня). – С. 1; Ч. 14 (22 січня). – С. 1; Ч. 15 (23 січня). – С. 1; Ч. 16 (24 січня). – С. 1.

ПЕРШІ УКРАЇНСЬКІ ВІЙСЬКОВІ КОКАРДИ, ВИПУЩЕНІ ЗА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ
ПОЧ. 1918
ТРИЗУБ НА НИХ З'ЯВЛЯЄТЬСЯ ЩЕ ЛИШЕ ЯК ДОПОВНЕННЯ ДО КИЇВСЬКОГО АРХАНГЕЛА З ГАЛИЦЬКИМ ЛЕВОМ НА ЩИТІ
ПОДАНО В НАТУРАЛЬНУ ВЕЛИЧИНУ
ПР. ЗБ., НМІУ

Такий історичний герб буде промовляти до міліонів Українців мовою століть, нагадуючи їм славу і змагання прадідів, двигаючи в гору народного духа, викликуючи многими, скорими та легкими асоціяціями думок і почувань патріотичне одушевленє. А сего ніяк не може дати ні достойний впрочім поважаню, але й пригадуючий нам панщизняне рабство та «мужицьку» фазу нашого національного лєтарґу плуг, ні поетичні, але політично нічого не говорячі золоті зорі на небеснім морі, ні заносячі бюрократизмом чи купецтвом букви на гербовім поли, ні оливна вітка в емблємі суспільного твору, якого головною задачею саме оружна оборона нації і її дібр».
Зрештою, Цегельський не відкидає геть створення нового герба, але пропонує проект свій – такий, що має «злучити нове з давним, а рівночасно символізувати і природу, і модерні змагання України, як їх собі уявляють творці Української Республики. А се: золоте, промінисте сонце на блакитному полі – знов без ніяких придатків. Був би се герб Дажбогової землї, соняшної та блакитнонебої, змагаючої до світла, волї, добра, краси в їх наймогутнїшій формі. Є в тім і момент сили, ясної, світлої, творчої, але й небезпечної всему, що темне та вороже життю».
У київському «Шляху» автор під криптонімом Леонід К.[7] аналізує давніші публікації Крип'якевича та Різниченка про український герб. Варіанти з архистратигом оцінює негативно: «… Нарід наш релігійно розбився і нині сповідає аж три религії: православну, унію і католицьку, і, зважаючи на безумовну волю віри, архангел, як образ в корені своєму релігійний, до сучасного моменту мало підходить, а що до будучини, може бути не тревалим, загубити свій зміст». Так само й із левом: «… Він, як царь звірів, являється дуже шабльоновим символом влади, і не має в собі ніяких характерних ознак нашої нації».
Прихильно ставиться до козака з мушкетом: «Сей образ безумовно плід творчости тільки нашого народу, і між гербами инших народів і держав нема йому подібного. <…> До того, образ козака – твір пишного, блискучого періоду нашої історії, подарувавшого народові нашому і історії славу і безсмертє. <…> Ся спільність характерних рис гетьманської і нашої доб, робить образ козака з мушкетом і шаблею близьким, рідним і дорогим кожному сучасному українцеві, і з огляду на сю спільність сей образ може символізувати нашу добу, бо він в змісті своїм має характерні риси нашого часу». Зваживши, однак, на висновки Грушевського, автор пропонує утворити комісію з фахівців, а проект винести на розгляд Українських Установчих Зборів.
На засіданні Генерального Секретаріату 11 січня 1918 року (29 грудня 1917-го за ст. ст.) слухали й ухвалили проект тимчасового закону про флот УНР. Генеральний секретар Дмитро Антонович (невдовзі він стане міністром морських справ), який доповідав, рекомендував внести його на розгляд Центральної Ради[8]. У п. II законопроекту подавалося: «Прапором Української військової фльоти є полотнище о двох: жовтому і блакитному кольорах. В кряжі блакитного кольору історичний золотий тризубець часів Украінсько-Руської держави X в.»[9].
Центральна Рада затвердила цей закон аж 27 січня й у зміненій редакції. Зокрема, п. 2 у такій: «Прапором української військової фльоти є полотнище о двох – блакитному і жовтому кольорах. В кряжі блакитного кольору історичний золотий тризубець з білим внутрішнім полем в ньому». А п. 3: «Прапором Української торговельної фльоти є полотнище о двох – блакитному і жовтому кольорах»[10]. За наполяганням Морської Ради над Тризубом було додано хрест[11].

7 Леонід К. В справі герба України // Шлях (Київ). – 1918. – Ч. 2 (лютий). – С. 33–40.
8 Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – К., 1997. – Т. 2. – С. 77.
9 Там само. – С. 78–79 (док. № 29а).
10 Наказ про оголошення тимчасового закону про фльоту Народної Української Республіки. 13 березня 1918 р. № 8 // Вістник Ради Народніх Міністрів УНР (Київ). – 1918. – № 16 (7 квітня). – С. 3; та ін.
11 Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т. 1. – С. 384; Кущинський А. Історія першого закону про державний герб України // Молода Україна. – 1964. – Ч. 115 (липень). – С. 17–18.

ЗАКОН ПРО ГЕРБ УНР. ПРОЕКТИ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО

ПОЯВА ТРИЗУБА НА НАРБУТІВСЬКИХ 100 КАРБОВАНЦЯХ І НА МОРСЬКОМУ ПРАПОРІ УНР ПЕРЕВАЖИЛИ СПРАВУ ДЕРЖАВНОГО ГЕРБА НА ЙОГО КОРИСТЬ. Після проголошення 22 січня Четвертим універсалом Центральної Ради самостійності України, це питання вимагало вже негайного вирішення. Більшовицький наступ на Київ не давав змоги провести конкурс, та й Центральна Рада, провівши 7 лютого останнє засідання у столиці, була змушена покинути місто й переїхати до Житомира, потім до Сарн і нарешті – до Коростеня. Саме там 25 лютого (12 за ст. ст.) 1918 року на засіданні Ради Народних Міністрів – так тепер називався уряд – ухвалено: «Внести в Раду закон про установлення для Української держави прийнятого морським флотом герба Володимира Великого (без Хреста)»[12].

Того ж дня на засіданні Малої Ради, яка діяла між пленарними засіданнями Центральної Ради, затверджено: «Гербом Української Народної Республіки приймається знак Київської Держави часів Володимира Святого»[13]. Уже через три дні, 28 (15 ст. ст.) лютого, у своїй статті «Український Державний герб» у «Народній волі» Михайло Грушевський пише: «… Се оздоба питоменна, не запозичена, зв'язана з нашою тисячолітньою державною політичною і культурною історією». Її передруковують багато видань по Україні[14].
Очевидно, що прийнятий закон мав лише текстову частину без графічних додатків. На цьому ж засіданні ухвалено й закон про запровадження в Українській Народній Республіці нового (григоріанського) числення часу з 16 лютого, вважаючи його 1 березня. Прийнято й закон про нову монетну систему – запроваджено гривню.

Інформація про прийняття герба, переважно базована на статті Грушевського, викликала нові публікації на цю тему. Так, Василь Різниченко у «Шляху» критично оцінює затвердження Тризуба[15]. Натомість Осип Назарук відгукується схвально, бо «сей наш герб – свідок нашої старої культурности й організаційно-державного змислу». Основну увагу приділяє потребі належного художнього виконання герба і пропонує використовувати на прапорах великий герб – «головний герб […] окружений малими гербами поодиноких українських волостей (земель)»[16].
9 березня, після вигнання з Києва більшовиків, українські урядові установи повертаються до столиці. А вже 12-го Михайло Грушевський доручає розробити проекти малюнків герба та печатки УНР графікові й архітекторові Василю Кричевському. Із ним він здавна мав дружні стосунки: той оформляв його «Ілюстровану історію України», а майстерня Кричевського містилася в будинку Грушевського на вул. Паньківській. Обидва нещодавно пережили катастрофу: під час більшовицьких бомбардувань Києва будинок згорів, а з ним – архів, бібліотека й колекція старожитностей Грушевського та велика збірка української старовини Кричевського[17].
У п'ятницю, 22 березня 1918 року, Грушевський виносить на розгляд Малої Ради готові вже зображення герба та печатки. Машинописний протокол того засідання займає дев'ять аркушів[18].

12 Українська Центральна Рада. – Т. 2. – С. 165.
13 Закон про державний герб України // Вістник Ради Народних Міністрів УНР. – 1918. – № 15 (5 квітня). – С. 1.
14 Грушевський М. Український Державний герб // Народня воля (Житомир). – 1918. – № 19 (28 (15) лютого). – С. 1.
15 Різниченко В. Герб України // Шлях (Київ). – 1918. – Ч. 3 (березень). – С. 53–59.
16 Назарук О. Формальні проблєми української державности (Герб, монетна одиниця, військовий однострій і стяги). – К., 1918.
17 Павловський В. Василь Григорович Кричевський: Життя і творчість. – Нью-Йорк, 1974. – С. 41–42.
18 ЦДАВО. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 112–130.

**ВАСИЛЬ КРИЧЕВСЬКИЙ
ВЕЛИКИЙ ГЕРБ УКРАЇНСЬКОЇ
НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ**
БЕРЕЗЕНЬ 1918
МГК

**ВАСИЛЬ КРИЧЕВСЬКИЙ
МАЛИЙ ГЕРБ УКРАЇНСЬКОЇ
НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ**
БЕРЕЗЕНЬ 1918
МГК

ВЕЛИКА ДЕРЖАВНА ПЕЧАТКА УНР
ПРОЕКТ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО, 1918
МЕТАЛ, ДЕРЕВО; ГРАВІЮВАННЯ
ДІАМЕТР 75 мм, ВИСОТА 121 мм

Експонувалася на виставці «Українське коло: до сторіччя визвольних змагань 1917–1921 рр.», яка відкрилася в Музеї історії міста Києва 22 січня 2018-го
Висловлюємо особливу подяку за можливість публікації Музею історичних і культурних реліквій родини Шереметьєвих
ЗБ. МШ

МАЛА ДЕРЖАВНА ПЕЧАТКА УНР
ПРОЕКТ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО, 1918
МІДНИЙ СПРАВ; ГРАВІЮВАННЯ
ДІАМЕТР 56 мм, ВИСОТА 37 мм

Експонувалася на виставці «Українське коло: до сторіччя визвольних змагань 1917–1921 рр.», яка відкрилася в Музеї історії міста Києва 22 січня 2018-го
ПУБЛІКУЄТЬСЯ ВПЕРШЕ
Висловлюємо особливу подяку за таку можливість Музею історичних і культурних реліквій родини Шереметьєвих
ЗБ. МШ

ГЕРБ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ

За герб Української Народньої Республіки Центральна Рада ухвалила „12" дня лютого 1918 року прийняти знак Володимира Святого, що хрестив Украіну. Він стоіть на його грошах і представляє верх його булави.

ВАСИЛЬ КРИЧЕВСЬКИЙ. ГЕРБ УНР
ПЛАКАТ. 1918
ІР НБУВ

Робота мала розпочатись о 12-й, але Грушевський мусив відкрити засідання щойно за півтори години через запізнення членів Малої Ради. Оголошуючи порядок денний, наприкінці зазначає (за машинописом): «… Крім того пропонується щоби члени Малоі Ради оглянули рисунки гербу Украіни і Державноі печаті, які були заготовлені на підставі попередньоі ухвали[19] Центральноі Ради і коли будуть в прінціпі відповідати вимогам Центральноі ради то ми моглибе сьогодні внести іх на затвердження»[20].
Засідання завершилося о 16-й. Останні записи в протоколі – також слова Грушевського: «З огляду на пізній час я просивби аби законопроекти були відложені на найблизше засідання, а тепер прошу розглянути проекти, рисунок гербу, при чім наше засідання моглоби закінчитися»[21].
Більше жодних згадок про герб УНР у протоколі немає. Як і не було того дня й нового закону в цій справі. Грушевський попросту виніс на розгляд проекти, виконані Кричевським. У протоколі не зафіксовано й дискусій про них. Можна припустити, отже, що зауважень не було, а кінцеве рішення залишено на розсуд самого Грушевського.
Так само й тогочасні київські газети не опублікували погоджених того дня проектів Кричевського. Інформація ж із цією датою виринає за пару місяців – у новому виданні «Ілюстрованої історії України» Грушевського[22]. Він подає там малюнки обох державних гербів і обох печаток УНР, зазначаючи, що вони «прийняті ухвалою Центральної Ради 22 березня». Хоч тоді не було ухвалено жодного законодавчого акту, а скоріш за все обійшлися лиш усним погодженням. Це свідчить, що узаконення одного чи двох варіантів зображення державного герба УНР не було завершене.

В обох гербах і печатках Василя Кричевського Тризуб був розроблений на основі знака з монет Володимира Великого. Художник нібито трактував його як стилізоване зображення сокола, який летить додолу за здобиччю, і вважав, що «сокіл символізує силу, тому й був (на думку Василя Кричевського) гербом держави святого Володимира»[23]. На його проектах Тризуб оточено стилізованим оливковим вінком, що мав відображати мирну політику УНР. Ймовірно, його додав за пропозицією Грушевського, який ще у своїй другій статті про герб писав: «Оливним галузем можна б і окружити сей щит, замість якої-небудь арматури – так, як се має герб Португалії».

Не зовсім зрозуміло, однак, чому один із гербів «великий», а другий – «малий», адже різниця між ними за композицією геть незначна. «Великий герб» мав би містити або більше елементів у щиті, або додаткові позащитові фігури. Натомість подано два рівноцінні варіанти герба. Це схиляє до припущення, що з них мали вибрати лише один. Печатки виконані попарно до проектів гербів: якщо на «малих» Тризуб має тонку зовнішню облямівку, то на «великих» внутрішні поля Тризуба заповнені однаковою декоративною сіткою. Складається враження, що Кричевський виконав два різні варіанти герба без наміру надавати їм різний статус, однак замість того, щоб вибрати один з них, вирішили залишити обидва «щоб добро не пропадало»[24].
Це припущення підтверджує й друкований кольоровий плакат: золотий Тризуб із тонкою облямівкою вписано в синій овальний щит, обрамлений золотим оливковим вінком. Підпис під зображенням: «Герб Української Народньої Республіки»[25]. Саме «герб», а не «малий герб», як у Грушевського. І дата офіційного затвердження в тексті під зображенням –12 лютого 1918 року – відповідає дню ухвалення закону про герб УНР у Коростені – 25-го, за новим стилем.

19 В оригіналі подано з помилкою «узвали».
20 ЦДАВО. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 112.
21 Там само. – Арк. 130.
22 Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1918. – С. 552, 553, 560, 561.
23 Гнатишак М. Замітки до державних грошей України з 1917–1920 років. – С. 8.
24 Гречило А. Проекти герба та печатки Української Держави Павла Скоропадського // Український археографічний щорічник. – К., 2007. – Нова серія, вип. 12. – С. 101.
25 ІР НБУВ. – Ф. 224. – № 628.

ВАСИЛЬ КРИЧЕВСЬКИЙ. ЗАСТАВКА ДЛЯ ДИПЛОМАТИЧНИХ ДОКУМЕНТІВ УНР, 1918
МГК

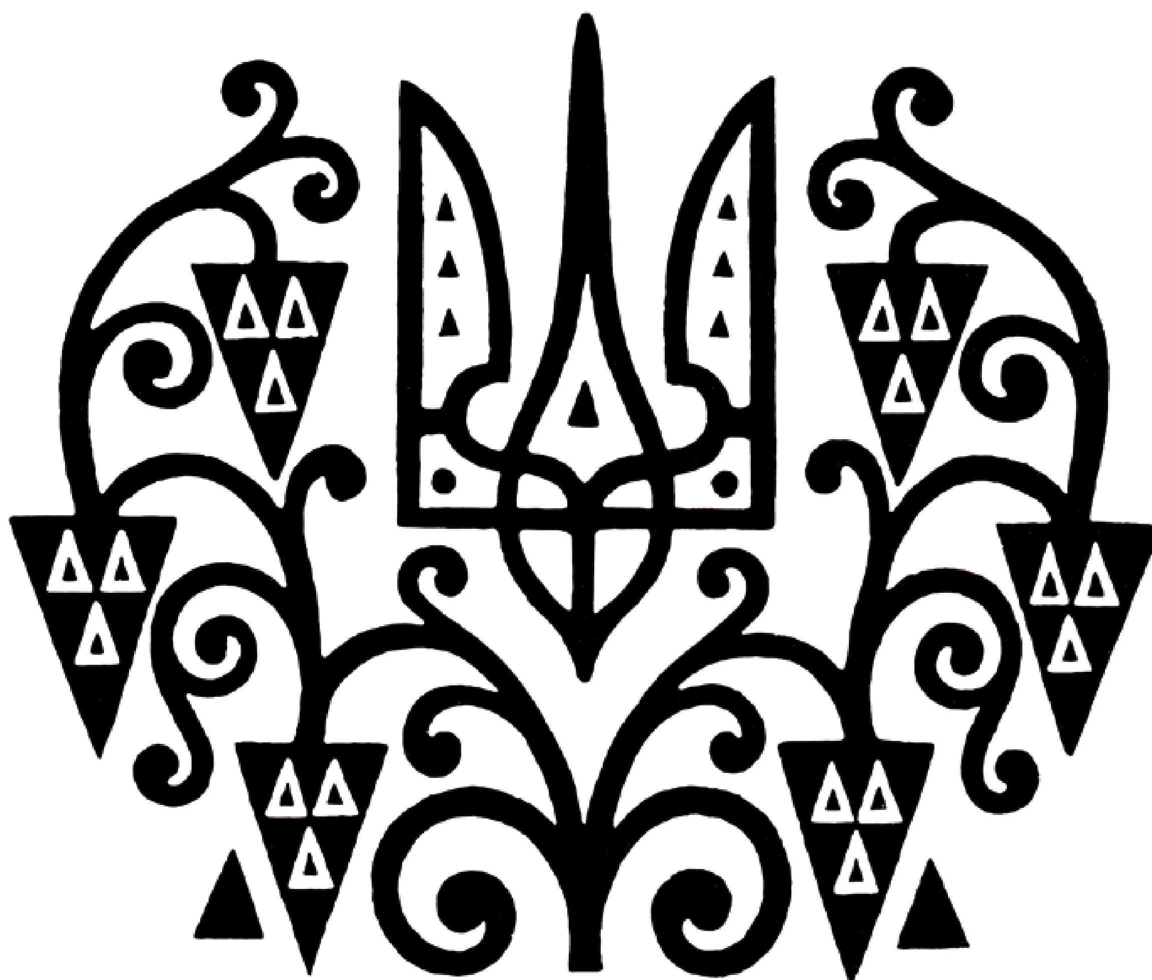

ГЕОРГІЙ НАРБУТ. ПРОЕКТ МАРКИ ПРО ОПЛАТУ ПОСЛУГ ЛИСТОНОШІ, 1918
РЕПРОД. ЗА: КАТАЛЬОҐ ВИСТАВКИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ҐРАФІКИ. ЛЬВІВ, 1932

Затверджений державним гербом України, Тризуб з'являється на грошових знаках і інших державних паперах. Їх проектуванням займався створений у березні 1918 року мистецько-граверний відділ при Експедиції заготовки державних паперів[26]. Над виготовленням проектів банкнот, поштових, гербових, консульських і театральних марок, водяних знаків, карт до гри працювало понад 20 художників, зокрема: Георгій Нарбут, Василь Кричевський, Михайло Бойчук, Антін Середа, Олександр Богомазов, Григорій Золотов, Іван Мозалевський, Олександр Красовський, Борис Романовський, Антон Приходько та інші[27]. Форма Тризуба у проектах цих мистців має дуже різноманітні художні інтерпретації.
30 березня 1918 року в обіг надходять знаки Державної скарбниці номіналом 25 та 50 карбованців, на яких вже фігурує зображення Тризуба. Автором банкнот був Олександр Красовський.
2 квітня 1918 року міністр пошти і телеграфів Григорій Сидоренко видає «Наказ про негайне усунення всіми почтово-телеграфними установами Української Народньої Республіки двуголових орлів (герби російської держави)» – якщо такі ще десь залишалися[28].
Зображення Тризуба потрапило на нові поштові марки номіналами 10, 20, 30 та 40 шагів. Дві перші розробив Антін Середа, інші – Георгій Нарбут[29]. 18 квітня прийнято рішення, щоб ці марки, друковані на картоні, використовувати як розмінну монету. Але в обіг вони надійшли вже за гетьмана Павла Скоропадського.
Нові банкноти в 2, 10, 100, 500, 1000 і 2000 гривень, а також білети Державної скарбниці, друкувалися в Німеччині. Перші чотири номінали замовила ще Центральна Рада. Автором банкноти у 2 гривні був Василь Кричевський, 1000 та 2000 – Іван Мозалевський, решти – Георгій Нарбут. Характерно, що кожен з авторів по-своєму трактував зображення Тризуба, тому на банкнотах і білетах цей символ має різну графічну подачу.

26 Обідний М. Графіка Українських грошових знаків. – С. 198.
27 Там само. – С. 198–200; Див. також: Виставка сучасної української ґрафіки: Катальоґ. – Львів, 1932. – С. 11–18; Гнатишак М. Державні гроші України 1917–1920 років. – Клівленд, 1973.
28 Див.: Вістник Ради Народних Міністрів УНР. – 1918. – № 22 (20 квітня). – С. 3.
29 Харітонов Д. Українські паперові гроші, 1917–2005. Каталог. – Харків, 2005. – С. 20–21.

ВАСИЛЬ КРИЧЕВСЬКИЙ. 2 ГРИВНІ, ЛИЦЕВИЙ БІК БАНКНОТИ, 1918
118х70 мм
ПРОЕКТ ЦІЄЇ БАНКНОТИ, ЯК І НОМІНАЛАМИ 10, 100 ТА 500 ГРИВЕНЬ, БУВ СТВОРЕНИЙ ІЩЕ ЗА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ, А ДРУК ГРОШЕЙ ЗАМОВЛЕНО В БЕРЛІНІ. В ОБІГ ВОНИ, ОДНАК, НАДІЙШЛИ ВЖЕ ЗА ГЕТЬМАНА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО
ЗБ. СБ

ГЕОРГІЙ НАРБУТ. 10 ГРИВЕНЬ, ЛИЦЕВИЙ БІК БАНКНОТИ, 1918
140х90 мм
1 ДОЛЯ «ЩИРОГО ЗОЛОТА» ДОРІВНЮВАЛА 0,044 г
1 ГРИВНЯ, ОТЖЕ, ~ 0,383 г
ЗБ. СБ

ГЕОРГІЙ НАРБУТ
100 ГРИВЕНЬ, 1918
175x115 мм
НА ЛИЦЕВІЙ СТОРОНІ БАНКНОТИ ХУДОЖНИК, СХОЖЕ, ВТІЛИВ ЗАДУМ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО, ЯКИЙ ВОСЕНИ 1917-го ПІД ЧАС ДИСКУСІЇ ПРО ГЕРБ УКРАЇНИ ЩИТОТРИМАЧАМИ ТАМ БУВ «РАД БАЧИТИ СИМВОЛИ ТРУДЯЩОГО НАРОДУ, НАПР. ЖІНКУ З СЕРПОМ ПО ОДНІЙ СТОРОНІ Й РОБІТНИКА З МОЛОТОМ ПО ДРУГІЙ»
ЗБ. СБ

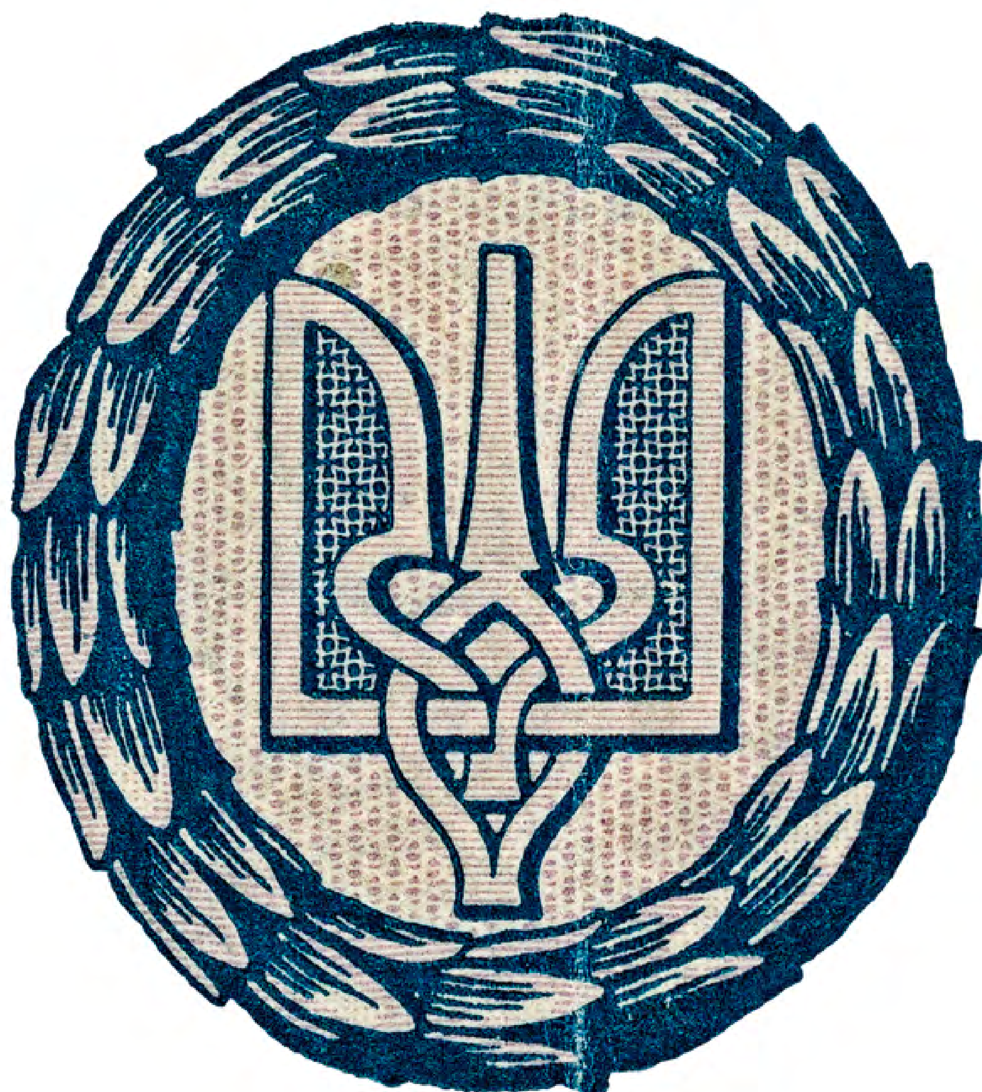

ГЕОРГІЙ НАРБУТ
500 ГРИВЕНЬ, 1918
185x120 мм
НА ВІДМІНУ ВІД ПРОЕКТІВ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО, ЯКИЙ ТРИЗУБ ЗОБРАЖУЄ ПЛАСКИМ, ГЕОРГІЙ НАРБУТ НАДАЄ ЙОМУ ХАРАКТЕРУ ПЛЕТІНКИ. ОДНАК ПРИ ЦЬОМУ ВІДХОДИТЬ ВІД ТОГО ЇЇ СТИЛЮ, ЩО БУВ НА МОНЕТАХ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО
ЗБ. СБ

НАРОДНЯ
УКРАЇНСЬКА
РЕСПУБЛІКА
ДЕРЖАВНИЙ КРЕДИТОВИЙ БІЛЕТ
П'ЯТЬСОТ
ГРИВЕНЬ
Директор Державного Банку
Скарбник
500
500
1 гривня містить 8,712 долі щирого золота.

500
500
А·2657491
А·2657491
Державні кредитові білети Української Народньої Республіки забезпечуються всім державним майном Республіки. Державні кредитові білети Української Народньої Республіки ходять нарівні з золотою монетою. За фальшування державних кредитових білетів виновних карається позбавленням прав і тюрмою.
500
ГРИВЕНЬ
500
ГРИВЕНЬ
ГРИВЕНЬ
ГРИВЕНЬ
1918

ГЕОРГІЙ НАРБУТ. БІЛЄТ ДЕРЖАВНОЇ СКАРБНИЦІ (ОБЛІГАЦІЯ)
НОМІНАЛОМ 200 ГРИВЕНЬ, 1918
222x150 мм
ЧЕРЕЗ НЕСТАЧУ ГОТІВКИ ТАКІ ОБЛІГАЦІЇ, ЩО БУЛИ ВИПУЩЕНІ ТАКОЖ НОМІНАЛАМИ 50, 100 ТА 1000 ГРИВЕНЬ, БУЛИ ВВЕДЕНІ У ГРОШОВИЙ ОБІГ НАРІВНІ З БАНКНОТАМИ – «ДЕРЖАВНИМИ КРЕДИТОВИМИ БІЛЄТАМИ»
УВ-ІІ / ФОТО: НОРБЕРТ К. ІВАН

ПРОЕКТИ ПОШТОВИХ МАРОК НОМІНАЛОМ 10 ТА 20 ШАГІВ РОЗРОБИВ АНТІН СЕРЕДА, РЕШТА – ГЕОРГІЙ НАРБУТ
ПЕРША ЕМІСІЯ – КВІТЕНЬ 1918-го
НЕВДОВЗІ СТАЛИ ВЖИВАТИСЯ ЯК ДРІБНА РОЗМІННА МОНЕТА. ВІДТАК ДРУКОВАНО ЇХ НА КАРТОНІ ПО 100 НА АРКУШ, ІЗ ПЕРФОРАЦІЄЮ ТА ВІДПОВІДНИМ НАПИСОМ НА ЗВОРОТІ
25x30 мм
ЗБ. ВК

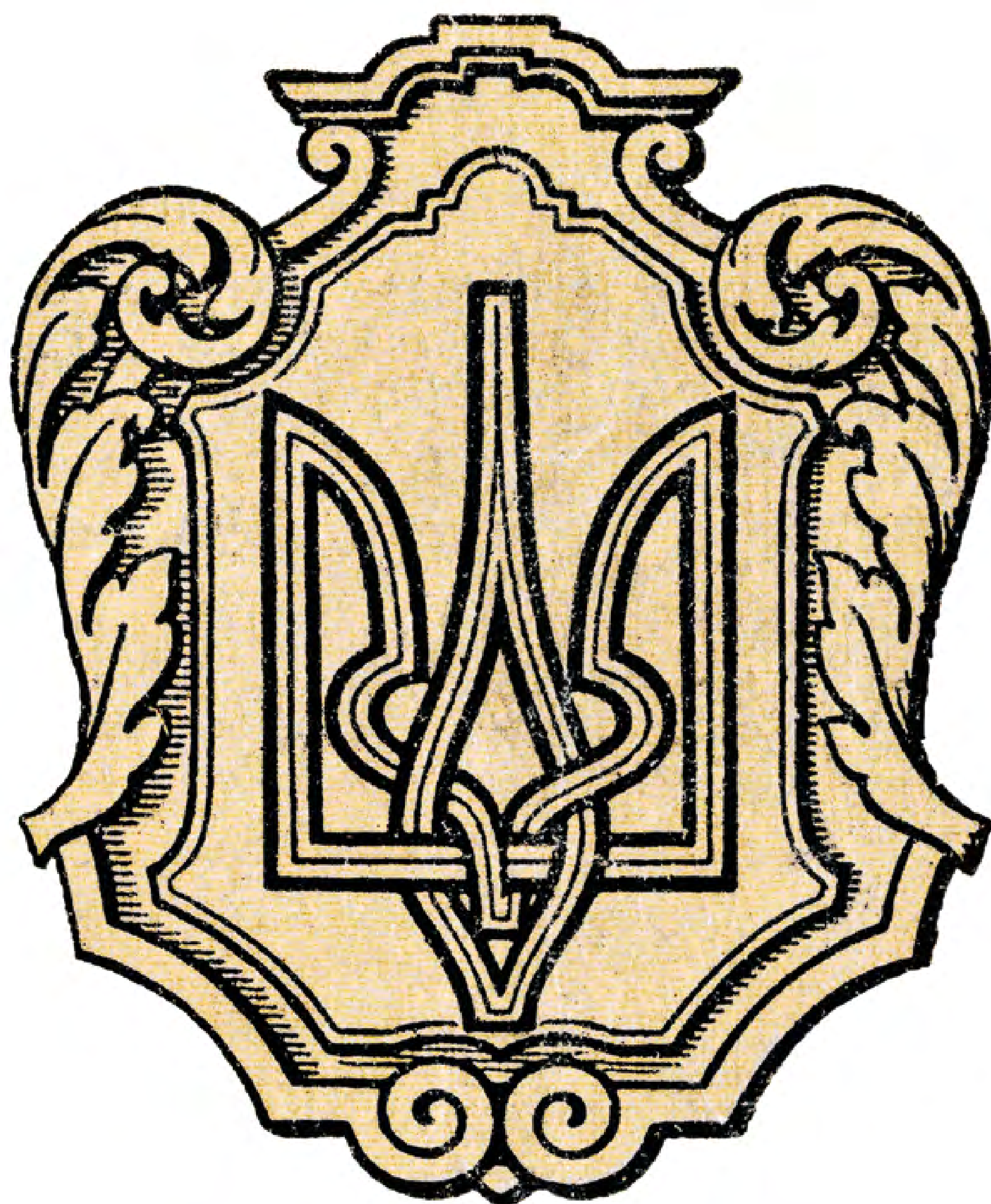

ТРИЗУБ НА БІЛЕТАХ ДЕРЖАВНОЇ СКАРБНИЦІ ГЕОРГІЙ НАРБУТ ПОМІСТИВ У ФІГУРНИЙ ЩИТ, ОЗДОБЛЕНИЙ БАРОКОВИМ КАРТУШЕМ

ГЕОРГІЙ НАРБУТ
ОРНАМЕНТАЛЬНА РАМКА З ТРИЗУБОМ І ГЕРБАМИ ГЕТЬМАНІВ УКРАЇНИ, 1918
ПАПІР, ГУАШ, ЗОЛОЧЕННЯ
350х249 мм
НХМУ

ГЕОРГІЙ НАРБУТ
ПРОЕКТ АСИГНОВКИ
1918
РЕПРОД. ЗА: КАТАЛЬОҐ ВИСТАВКИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ГРАФІКИ. ЛЬВІВ, 1932

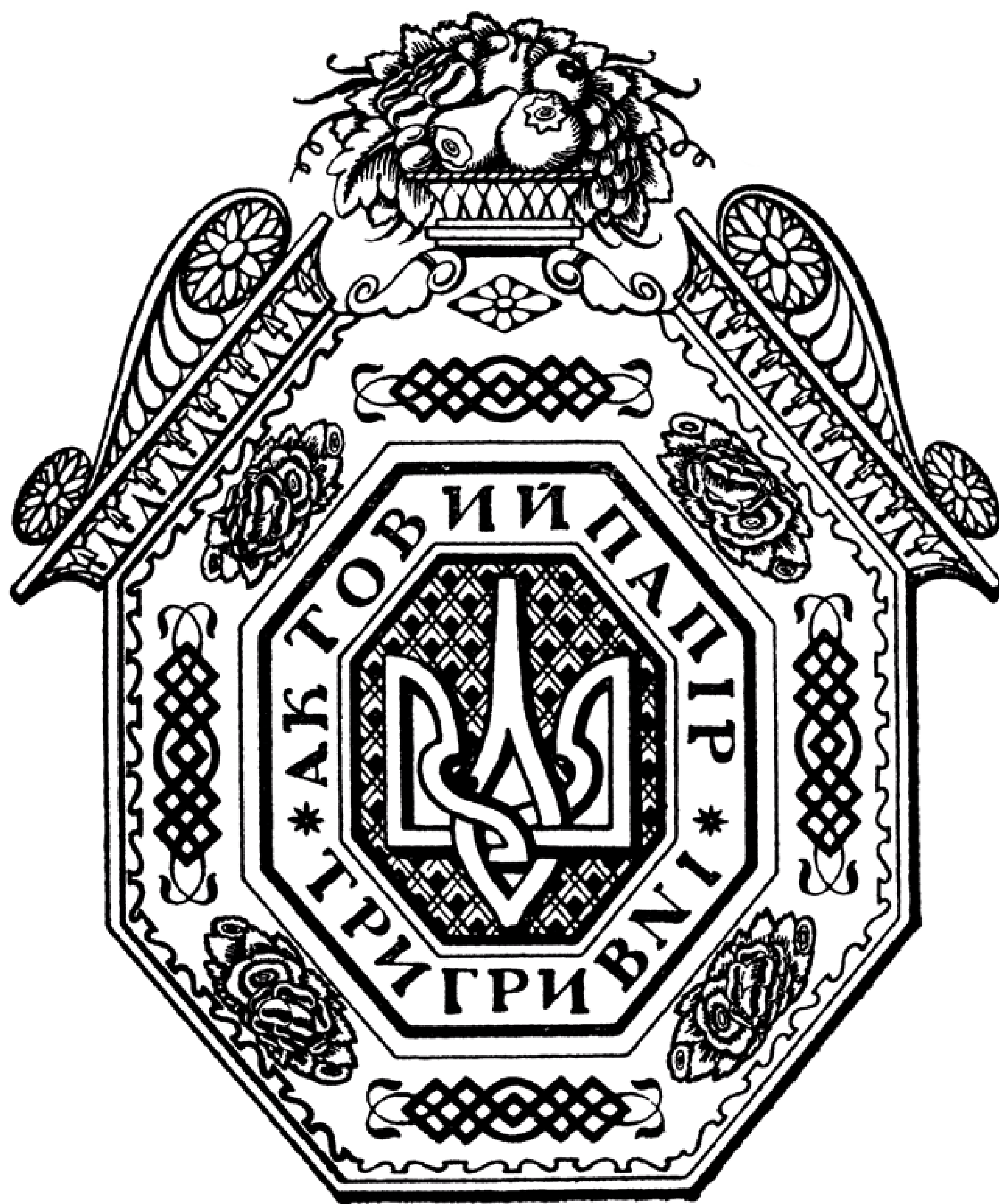

ГЕОРГІЙ НАРБУТ. ПРОЕКТ ЗАСТАВКИ ДЛЯ АКТОВОГО ПАПЕРУ, 1918
БУВ ПРИЗНАЧЕНИЙ ДЛЯ НАПИСАННЯ НА НЬОМУ АКТІВ, ДОКУМЕНТІВ, ДОГОВОРІВ, ВЕКСЕЛІВ ТОЩО
РЕПРОД. ЗА: КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ І. ГЕОРГІЙ НАРБУТ. ЛЬВІВ, 1930

ІВАН МОЗАЛЕВСЬКИЙ. ПРОЕКТ ЗАСТАВКИ ДЛЯ АКТОВОГО ПАПЕРУ, 1918
РЕПРОД. ЗА: КАТАЛЬОҐ ВИСТАВКИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ГРАФІКИ. ЛЬВІВ, 1932

ГЕОРГІЙ НАРБУТ І ПРОЕКТ ГЕРБА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

СХВАЛЕННЯ ПРОЕКТІВ ДЕРЖАВНОГО ГЕРБА УНР У ВИКОНАННІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО викликало негативну реакцію з боку фахівця з української геральдики Вадима Модзалевського та графіка Георгія Нарбута. Вони вважали, що гербом України слід затвердити козака з мушкетом, а Тризуб використати як нашоломник. Розбіжність поглядів між Нарбутом і Грушевським ще раніше призвела до загострення стосунків між ними. Мабуть, це сталося ще під час засідання комісії з питань герба на початку листопада 1917-го, а після випуску виконаних за проектом Нарбута перших українських банкнот із зображенням Тризуба Грушевський їдко зауважив, що «на 100-карбованцевих білєтах він (Тризуб. – А. Г.) рисовникови не вдався»[30].
Міністр народної освіти доручив Вадимові Модзалевському, який був головою Архівно-бібліотечного відділу міністерства, підготувати історичну довідку про герби УНР, що той і зробив 10 квітня[31]. А 18-го на засіданні Ради Центрального Комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва ухвалено: «Позаяк прийнятий зараз герб України не має під собою серйозних історичних підстав, Рада постановила: для вирішення цього питання скликати спеціальну комісію»[32].

Після перевороту 29 квітня, розпуску Центральної Ради та проголошення Української Держави з гетьманом Павлом Скоропадським на чолі, Модзалевський і Нарбут починають домагатися скасування затверджених гербів і печаток УНР. Критикують їх вигляд, виконання, вказують на невідповідність геральдичним нормам. У доповідній записці (російською) на ім'я державного секретаря Сергія Завадського від 19 червня його заступник (товариш) Микола Могилянський зазначає про «необхідність виробити нові зразки для Державного Герба та Печаті. Основне питання, що при цьому виникає: які емблеми повинні бути при цьому використані. Таких емблем є дві. Одна – давніша – це так званий Герб великого князя Володимира, що трапляється на монетах і становить величезний інтерес з точки зору історико-культурної. Це – особлива тамга, знак власності, що представляє стилізацію…»[33].

Документ далі пошкоджений, тож із контексту подій можна з певністю припустити, що під другою емблемою мається на увазі герб Гетьманщини – козак із мушкетом. Могилянський додає, що «герб кн. Володимира» ставить «нову Українську Державу у зв'язок із древнім періодом Київської Державності, не порушивши і спадкоємності з Українською Народною Республікою, яка цей знак прийняла, другий – у зв'язок із історичною епохою, коли Україна була, як в особі своїх правителів, так і за культурою свого народу, – європейською державою».
Наприкінці автор записки переходить «до практичного питання – як здійснити якнайшвидше створення для потреб Української Держави Герба та Печаток» й пошуку належного фахівця: «В даний час серед викладачів Української Академії Мистецтв є такий спеціаліст-графік в особі Г. НАРБУТА, українця за походженням, який займав і в Петроградських художніх колах помітне становище». Стверджує також: «Г. НАРБУТОМ уже виконана Печатка, що затверджена Радою Академії та має безперечні мистецькі достоїнства. Г. Нарбутом виготовлений був також ескіз для малої Печатки Української Держави, який я маю честь тут представити, причому Г. Нарбут висловив мені свою принципову згоду взятися за остаточне опрацювання проекту печаток. Значної роботи потребуватиме ще велика Печатка, де довкола центральної частини треба помістити ще герби Земель, що входять до складу України, робота, яка буде виконана при співробітництві В. Л. Модзалевського».

30 Грушевський М. Український Державний герб…
31 Гай-Нижник П. П. З історії створення державного герба та печатки Української Держави Павла Скоропадського // Архіви України. – 2001. – № 6. – С. 105.
32 Про створення української національно-державної символіки у роки визвольної боротьби (1917–1920 рр.) / Підг. Д. Ф. Розовик // УІЖ. – 1999. – № 4. – С. 117–118 (док. № 7).
33 Тут і далі: Гай-Нижник П. П. З історії створення… – С. 106–107.

ГЕОРГІЙ НАРБУТ
ПРОЕКТ ПОШТОВОЇ МАРКИ НА 10 ШАГІВ, 1918
ПАПІР, ТУШ. 61х51 мм
НХМУ

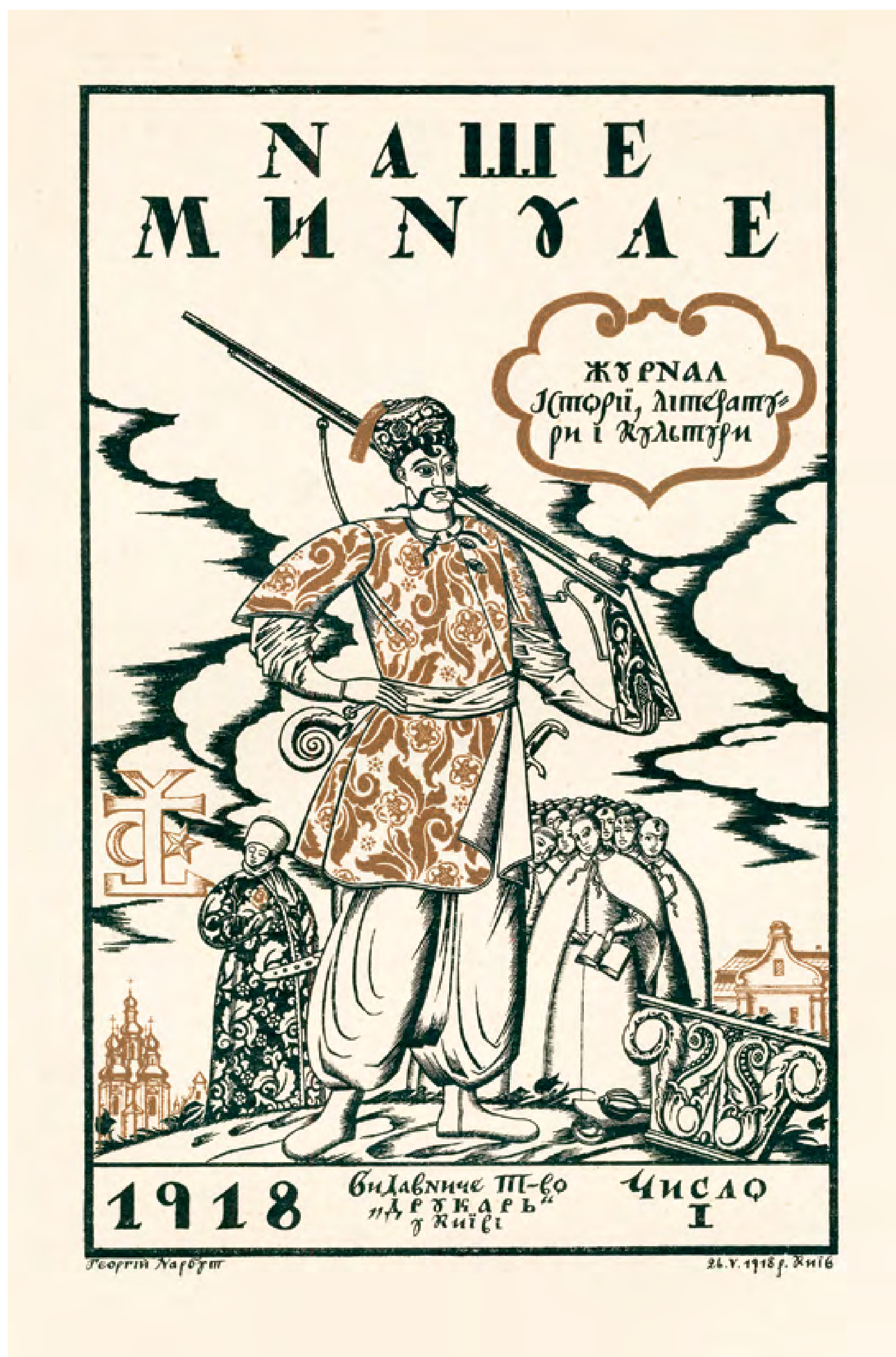

ГЕОРГІЙ НАРБУТ
ОБКЛАДИНКА ПЕРШОГО ЧИСЛА ЧАСОПИСУ «НАШЕ МИНУЛЕ», 1918

Справа, проте, затяглася, а гетьман використовує державну печатку ... запроектовану Кричевським для УНР, але з легендою «УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА». Проект малої печатки Нарбут завершив, як можна судити з підпису під малюнком, 23 серпня 1918 року – більш ніж через два місяці. У 8-сторонному щиті був зображений козак з мушкетом, щит обрамовував бароковий картуш і увінчував Тризуб, по колу обабіч йшов напис «Українська Держава». Якщо у проектах Кричевського Тризуб подано плоским, то в Нарбута він мав форму плетінки. У переліку оригінальних творів Георгія Нарбута, укладених згодом Федором Ернстом, також значаться два проекти державного герба України (козак із рушницею в блакитному восьмикутнику; гуаш, золото), ескіз цього герба (в бароковому картуші; олівець) та проект печатки державного секретарства (з підписом і датою «1918. VIII. 26»)[34].

34 Оригінальні твори Г. І. Нарбута / Склав Ф. Ернст // Георгій Нарбут: Посмертна виставка творів. – К., 1926. – С. 100, 103.

ГЕОРГІЙ НАРБУТ. ДЕРЖАВНИЙ ГЕРБ УКРАЇНИ. ОБГОРТКА ДО ПРОЕКТУ. 1918
ПАПІР, ГУАШ, ЗОЛОЧЕННЯ
250x350 мм
НХМУ

ГЕОРГІЙ НАРБУТ. ДЕРЖАВНИЙ ГЕРБ УКРАЇНИ, 1918
ПАПІР, ГУАШ, ЗОЛОЧЕННЯ
220x330 мм
ПРОЕКТ ОФІЦІЙНО ЗАТВЕРДЖЕНИЙ НЕ БУВ
НХМУ

Державний Герб
України.

ГЕОРГІЙ НАРБУТ. ПРОЕКТ ВЕЛИКОЇ ПЕЧАТКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ, 1918
РЕПРОД. ЗА: ДОРОШЕНКО Д. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ 1917–1923 рр. Т. ІІ: УКРАЇНСЬКА ГЕТЬМАНСЬКА ДЕРЖАВА 1918 РОКУ. УЖГОРОД, 1930

ГЕОРГІЙ НАРБУТ. ПРОЕКТ ПЕЧАТКИ ДЕРЖАВНОГО СЕКРЕТАРСТВА, 1918
ПАПІР, ТУШ, БЛАКИТНА АКВАРЕЛЬ
ДІАМЕТР – 270 мм
НХМУ

АКТОВИЙ ПАПІР ЧАСІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ГЕТЬМАНА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО
1918
ЗБ. СБ

ГРИГОРІЙ ЗОЛОТОВ. ПРОЕКТ ЗНАКУ ДЛЯ ВЕКСЕЛЬНОГО ПАПЕРУ, 1918
РЕПРОД. ЗА: КАТАЛЬОҐ ВИСТАВКИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ГРАФІКИ. ЛЬВІВ, 1932

АНТОН ПРИХОДЬКО ПРОЕКТ ГЕРБОВОЇ МАРКИ НА 50 ШАГІВ, 1918–1919
РЕПРОД. ЗА: КАТАЛЬОҐ ВИСТАВКИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ГРАФІКИ. ЛЬВІВ, 1932

Тим часом наказом по військовій офіції оголошено затверджену гетьманом нову кокарду для військ, управлінь та установ: на кружку блакитного кольору золотий герб Української Держави[35], яким залишився Тризуб (але без вінка). Зберігається він і на печатках різних держустанов. Іноді його вписували в квадрат і додавали абревіатуру «УД»[36]. А в серпні Міністерство пошт і телеграфів видало розпорядження проштампувати гербом Української Держави всі російські поштові марки, що вживаються для оплати кореспонденції на території України[37].

16 липня гетьман Павло Скоропадський затверджує малюнок нового військового прапора Української Держави, оголошений наказом по морському відомству від 18 липня 1918 року за ч. 192/44: «Білий прапор з рівним синім хрестом, який ділить прапор на 4 рівних частини. Ширина хреста 1/11 всієї довжини прапору. Відступивши на 1/8 ширини хреста проходить коло нього такої ж ширини (теж 1/8 ширини хреста) синя смужка, крім тих його боків, які прилягають до крижа. В крижі ж теж відступивши на 1/8 ширини хреста від його боків міститься національний прапор Держави (складений з блакитної і жовтої горизонтальних смуг), в центрі якого міститься золота печатка Св. Володимира такої ж ширини як хрест і в $1^{1/2}$ раза вища своєї ширини. Прапор шиється з матерії відповідного кольору, а печатка малюється бронзовою фарбою»[38].

17 липня товариш (заступник) морського міністра капітан 1-го рангу Микола Максимів надсилає міністрові закордонних справ опис і малюнок військового прапора Української Держави, затвердженого Гетьманом. У супровідному листі зазначалося, що комерційний прапор «залишається попередній: 2 горізонтальні полоси – зверхня – блакитна, нижня – жовта»[39].

У вересні 1918-го виходить друком перше число часопису «Наше минуле» зі статтею Модзалевського й Нарбута «До питання про державний герб України». Проектів Василя Кричевського, особливо «ромбів» і «орнаментів» у них, автори категорично не сприймають[40]. «На жаль, великий і малий герби Української Народньої Республіки, а також велика і мала її печатки, яких було ухвалено Центральною Радою того ж 22 березня 1918 року, не витримують ніякої критики з боку геральдичного (ми не торкаємося їх виконання з боку художнього, – пишуть, зокрема. – <…> З боку геральдичного треба визнавати їх принаймні за чотири ріжних герби, позаяк "Знак Володимира" на них намальований в одному разі – одною чорною лінією, в другому – двома лініями, "щит" на одних малюнках має якісь "ромби" в кількості 10, на других – в кількості двох; мала печать має "щит", обведений лінією (теж "ромб"), велика – лінії такої не має, але в низу "щита" вміщено якийсь орнамент (може це український орнамент?) і т. д. Крім того в середині знаку Володимира вставлені теж "ромби", з'єднані якимись кривими і прямими лініями. Ми не можемо уявити собі, чим, роблячи це все, керувався художник, якому було доручено намалювати герб, але можемо сміло сказати, що малюючи герб, він робив це тільки як художник, не звертаючи ніякої уваги на вимоги геральдики і навіть цілком незнайомий з нею». Не подобається авторам і плоске виконання Тризуба, без «характеру плетіння».

ПРОЕКТ КОКАРДИ ДЛЯ ОКРЕМОЇ СЕРДЮЦЬКОЇ ДИВІЗІЇ – т. зв. «СЕРДЮЦЬКА ЗОРЯ»,
ЗАПРОВАДЖЕНА НАКАЗОМ ВІЙСЬКОВОГО МІНІСТЕРСТВА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ 31 СЕРПНЯ 1918-го
ЦДАВО

У статті зроблено також огляд давніх українських гербів. Згадано пропоновані ще на засіданні комісії в листопаді 1917 року історичні та сучасні варіанти. Зокрема, автори відкидають варіант із архангелом: «В порівнянні з знаком Володимира, який можна визнавати гербом Київського князівства, се-б то більш-менш великої території, при тому давніх часів, архистратига Михаїла, як емблему для державного герба цілої України, треба відкинути, тим більше, що Київ ще в XVII віці вживав для свого герба – лук. Прихильники герба з архистратигом Михаїлом вказують на те, що такий герб має важний релігійний елемент, але на це треба оповісти, що знак князя Володимира, якого церква визнає за святого, "равноапостольного", також можна визнавати за герб з релігійним мотивом, і тому, коли треба вводити такий елемент в державний герб (а це дуже сумнівно), то краще взяти для цієї мети знак Володимира, який має ще <…> і характер державний».

35 Нова кокарда // Відродження України (Відень). – 1918. – Ч. 54 (11 липня). – С. 3.
36 Гречило А. Чотири печатки українських установ 1918–20 рр. // Знак. – 2005. – Ч. 37 (грудень). – С. 1.
37 Український герб на почтових марках // Нова Рада. – 1918. – № 146 (22 (9) серпня). – С. 2.
38 Шрамченко С. День свята Української Державної фльоти // Літопис Червоної Калини. – 1933. – Ч. 6. – С. 14; Морський прапор // Відродження (Київ). – 1918. – Ч. 89 (18 (5) липня). – С. 3.
39 Чмир М. «Командні хоругви» Галицької Армії (серпень 1919 р.) // Знак. – 2006. – Ч. 40 (грудень). – С. 9.
40 Тут і далі: Модзалевський В., Нарбут Г. До питання про державний герб України // Наше минуле. – 1918. – Ч. 1. – С. 119–128.

ГЕОРГІЙ НАРБУТ. ТРИЗУБ ІЗ ДИПЛОМА ПРО ОБРАННЯ ДМИТРА АНТОНОВИЧА ПОЧЕСНИМ АКАДЕМІКОМ І ЧЛЕНОМ РАДИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ АКАДЕМІЇ МИСТЕЦТВ, 1918
ЗБІЛЬШЕНО ВТРИЧІ
НХМУ

1000
КАРБОВАНЦІВ
1000
1000

1000
1000
УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА
ЗНАК ДЕРЖАВНОЇ СКАРБНИЦІ
ТИСЯЧА
КАРБОВАНЦІВ
ХОДИТЬ НАРІВНІ З КРЕДИТОВИМИ БІЛЕТАМИ
ФАЛЬШУВАННЯ КАРАЄТЬСЯ ПО ЗАКОНУ
1000
АІ 763686
АІ 763686
Директор Державної скарбниці
Лебідь-Юрчик
КАРБОВАНЦІВ

ГЕОРГІЙ НАРБУТ. 100 КАРБОВАНЦІВ, 1918
177x90 мм
БАНКНОТУ ЗІ СВОЇМ ПРОЕКТОМ ГЕРБА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ХУДОЖНИК ПРОЕКТУВАВ НА ЗАМОВЛЕННЯ УРЯДУ ГЕТЬМАНА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО, ОДНАК В ОБІГ ВОНА НАДІЙШЛА ВЖЕ ЗА ДИРЕКТОРІЇ УНР 1919-го
НАДРУКОВАНА В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ
ЗБ. СБ

ГРИГОРІЙ ЗОЛОТОВ. 1000 КАРБОВАНЦІВ, 1918
190x120 мм
БАНКНОТА НАДІЙШЛА В ОБІГ 13 ЛИСТОПАДА 1918 РОКУ Й МІСТИТЬ НАРБУТІВ ПРОЕКТ ГЕРБА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ, ХОЧ ВІН НЕ БУВ ОФІЦІЙНО ЗАТВЕРДЖЕНИЙ
ЗБ. СБ

Серед решти пропонованих тоді варіантів «за найкраще і єдино можливе» Модзалевський і Нарбут визнають козака з мушкетом, а знак Володимира пропонують подати над щитом – у клейноді (нашоломнику): «… Більше всього має за собою права з боку історичного, як гербова емблема, – золотий (жовтий) козак з рушницею на блакитному полі. Але, позаяк кожний герб може мати, крім щита, ще й нашеломник, то для нього можна вжити гербовий знак князя Володимира. Таким робом цей герб і нашеломник будуть являтися елементами історичної України, починаючи від перших часів її існування аж до останнього часу…».
У рецензії на цю статтю Григорій Саливон (під псевдонімом Тисяченко) зазначив, що автори не порушили питання про світлостійкість відтінку синього кольору, вживаючи лише «блакитне поле». Також побажав їм «не бути рабами історії» й опрацювати «зрозуміліший для широкої людности» герб[41].

Кінцеві варіанти державних печатки та герба Нарбут зміг завершити, мабуть, лиш у середині листопада, бо 20-го гетьман Скоропадський затвердив ухвалу Ради Міністрів: «Асігнувати в розпорядження Державного Секретаря з коштів Державної Скарбниці дві тисячі (2.000) карбованців для видачі Професору Академії Мистецтв Георгію Івановичу Нарбутові за виготування проектів Державного Герба і Печаті Української Держави»[42]. Держсекретар Сергій Завадський передав їх до Головного управління в справах мистецтв та національної культури. За його ж підписом 21 листопада 1918 року розіслано запрошення для участі в роботі комісії під головуванням Петра Дорошенка, який очолював це управління.

Комісія, до складу якої входили також Михайло Бойчук, Микола Біляшівський, Павло Зайцев, Вадим Модзалевський і Георгій Нарбут, мала розглянути проекти герба та печатки Української Держави[43]. Наприкінці листопада вона схвалила Нарбутові проекти, висловивши лише одне дрібне побажання щодо зображення козака: «… Оселедець треба зробити більш короткий, прийнявши для нього зразком портрет Хмельницького, який зробив гравер Гондіюс». Але цей герб так і залишився незатвердженим[44]. Схоже, що й печатка також. Не зовсім зрозуміло, як її малюнок, датований серпнем, з'явився на запроваджених 13 листопада 1918 року банкнотах (знаках Державної скарбниці) у 1000 карбованців[45]. Чи був сенс опісля розглядати вже запущене до використання зображення, чи Нарбут представив комісії якийсь новий ескіз або проект «великої державної печатки»?
Проекти Нарбута згодом критично оцінив Владислав Лукомський. Він вважав недоречним використовувати нашоломник у державному гербі, а також не схвалював поєднання династичного знака Рюриковичів (Тризуба) з чужим за духом і стилем «козаком з рушницею», хоча хвалить Нарбутове чудове графічне виконання цього герба[46].

У той же час і згодом Георгій Нарбут розробляє проекти державних паперів із самим лише зображенням Тризуба – банкноти, бланки, акцизні марки тощо. Лише Тризуб із українських геральдичних знаків присутній і на розробленій ним емблемі Української державної академії мистецтв. Проектує Нарбут і новий герб Києва: архангел Михаїл тримає блакитний щит із Тризубом – в одному полі, а в другому – арбалет-самостріл із давніх міських печаток[47].

Слід зазначити, що архистратиг із Тризубом на щиті з'являється й на різноманітних тогочасних відзнаках – як за Гетьманату, так і згодом за Директорії. На деяких же архангел Михаїл тримає щит із галицьким левом, що спинається на скелю, а Тризуб подано в нього над головою, між крилами. Виходять і поштові марки з таким сюжетом.

41 Тисяченко Г. Сторінки минулого (з приводу виходу 1-ої книжки журналу «Наше Минуле») // Книгарь. – 1918. – Ч. 16 (грудень). – С. 956–957.
42 Гай-Нижник П. П. З історії створення… – С. 107–108.
43 Гречило А. Проекти герба та печатки Української Держави Павла Скоропадського. – С. 103.
44 Питання про державний герб України // Наше минуле. – 1918. – Ч. 3. – С. 141.
45 Національні паперові гроші України, 1918–1920. – Донецьк, 1992. – С. 11.
46 Белоконь С. И. Неизвестная статья В. К. Лукомского о Г. И. Нарбуте // Геральдика: Материалы и исследования. – Ленинград, 1987. – С. 49.
47 Білокінь С. Герб міста Києва // Пам'ятки України. – 1990. – № 3. – С. 16–17.

ГЕОРГІЙ НАРБУТ
ПРОЕКТ ГЕРБА МІСТА КИЄВА
ЕСКІЗ; НЕЗАВЕРШЕНИЙ
БЕЗ ДАТУВАННЯ
ОЛІВЕЦЬ, ТУШ, ТЕМПЕРА
222,5x168,5 мм
ЗБ. СБ

ГЕОРГІЙ НАРБУТ. ЕСКІЗ КОКАРДИ ІЗ ПРОЕКТУ ОДНОСТРОЮ ХОРУНЖОГО, 1918
ПАПІР, ТУШ, АКВАРЕЛЬ
ЗБІЛЬШЕНО ВЧЕТВЕРО
НХМУ

ГЕОРГІЙ НАРБУТ. ПРОЕКТ ПЕЧАТКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ АКАДЕМІЇ МИСТЕЦТВ, 1918
ПАПІР, ТУШ, АКВАРЕЛЬ. ДІАМЕТР – 220 мм
НХМУ

Українська Державна Академія Мистецтв

[О]знаймує отсим писанням всім взагалі й кожному зосібна, іж Комісія по утворенню Академії Мистецтв, з огляду на художню діяльність Георгія Івановича Нарбута, обрала його на два роки Професором вишменованої Академії по майстерні графіки, якове обрання Українська Центральна Рада постановою своєю від року тисяча девятсот сімнадцятого, мця грудня 5 дня ухвалила; іж на засіданні Ради Академії, котре відбулося року тисяча девятсот девятнадцятого, мця січня 2 дня обрано його, Нарбута, Ректором цієї Академії, строком до пятого грудня біжучого року, що Високою Директорією Української Народньої Республіки наказом від року тисяча девятсот девятнадцятого, мця січня 21

дна й було затверджено.
Вищезазначене за для ліпшої твердости й певности в часи потомнії Українська Державна Академія Мистецтв посвідчує й дає пану Ректору й Професору Нарбутові цей диплом з власноручними підписами панів Членів Ради Академії і припечатанням своєї звичайної печатки.
В Київі, року Божого 1919, місяця січня 25 дня.

ГЕОРГІЙ НАРБУТ
ДИПЛОМ ПРО ОБРАННЯ ЙОГО РЕКТОРОМ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ АКАДЕМІЇ МИСТЕЦТВА
СІЧЕНЬ 1919
ПАПІР, ГРАФІТОВИЙ ОЛІВЕЦЬ, ТУШ, ГУАШ, ЗОЛОЧЕННЯ, АПЛІКАЦІЯ З ТИСНЕНОЮ ПЕЧАТКОЮ, АТЛАСНА СТРІЧКА
487x315 мм
НХМУ

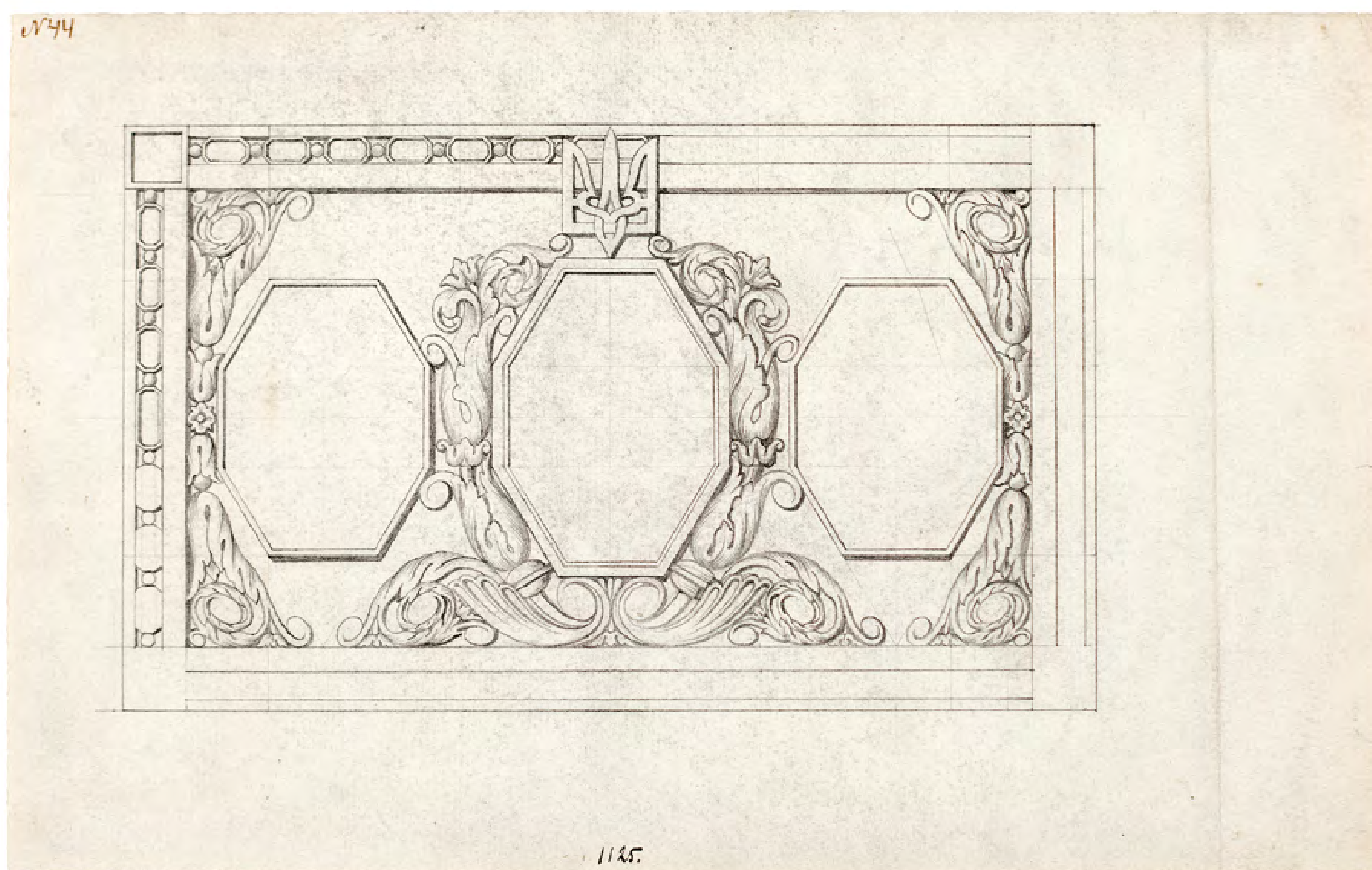

ГЕОРГІЙ НАРБУТ. ЕСКІЗ БАНКНОТИ НОМІНАЛОМ 5 ГРИВЕНЬ, 1918
ПАПІР, ГРАФІТОВИЙ ОЛІВЕЦЬ
208x125 мм
НХМУ

ГЕОРГІЙ НАРБУТ. ЕСКІЗ БАНКНОТИ НОМІНАЛОМ 1 ГРИВНЯ, 1918
РЕПРОД. ЗА: КАТАЛЬОҐ ВИСТАВКИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ГРАФІКИ. ЛЬВІВ, 1932

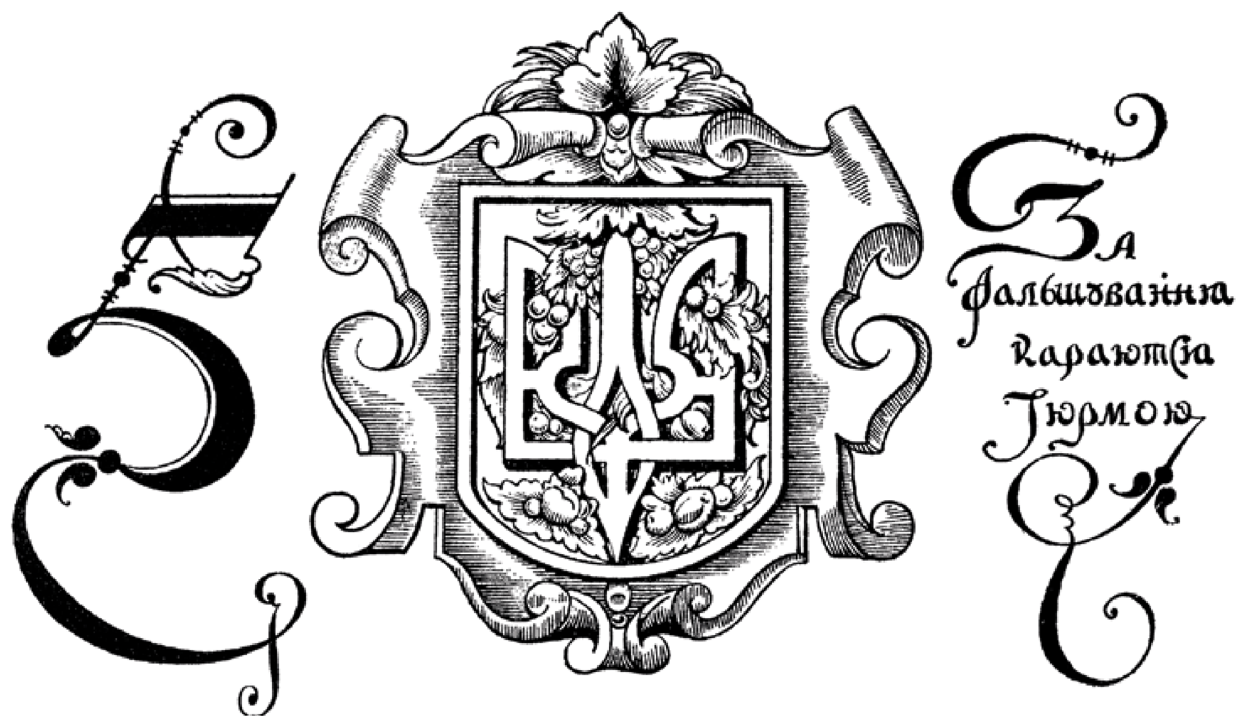

НЕВІДОМИЙ АВТОР. ЕСКІЗ БАНКНОТИ НОМІНАЛОМ 5 КАРБОВАНЦІВ
БЕЗ ДАТУВАННЯ
РЕПРОД. ЗА: КАТАЛЬОҐ ВИСТАВКИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ГРАФІКИ. ЛЬВІВ, 1932

ФРАГМЕНТИ БЛАНКІВ ЧАСІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ, 1918
ПРОТЯГОМ ГЕТЬМАНУВАННЯ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО ДЕРЖАВНИМ ГЕРБОМ ФАКТИЧНО ЗАЛИШАВСЯ ТРИЗУБ. ЩОПРАВДА, УСТАЛЕНОЇ ФОРМИ ВІН НЕ МАВ
БОО, ЗБ. ВК

МІНІСТЕРСТВО
Закордонних справ
КАНЦЕЛЯРІЯ МІНІСТРА

Вересня 16 дня 191 року

№ 325

Київ, Терещенківська, 9.
Телеф. 56-97.

У. Д.
ДЕЛЕГАЦІЯ
В СПРАВІ МИРОВИХ ПЕРЕГОВОРІВ
З РОСІЄЮ.

дня 191 року

№

Педагогічний Музей
Київ, В. Володимерська вул.
Тел. 30-62.

ПРОЕКТ КОНСУЛЬСЬКОЇ МАРКИ НА 50 ШАГІВ ТА ГЕРБОВА МАРКА НА 40 ШАГІВ, ЩО БУЛА В УЖИТКУ ЗА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ, 1918

На документах часів Української Держави 1918-го Тризуб зображують то з хрестом над середнім «зубом», то без. Георгій Гасенко у фейлетоні «На біжучі теми. Трошечки геральдики», опублікованому 5 листопада того року, попри сарказм і деякі перебільшення, передає перипетії тодішнього українського герботворення: «… Думала Центральна Рада, думала, що за герб зробити, і надумала. <…> Хай буде тризуб поки що голий – міркувала Центральна Рада – а потім, як народна республіка укріпиться, ми і напишемо над першим зубом: ”свобода”, над другим: (над тоненьким) ”рівність”, а над третім: ”братство”. Але не так склалося як жадалося. Раптом Центральна Рада децентралізувалась і герб-тризуб залишився таки голий. Теперішній уряд довго не міг ніяк собі ради дати, що з цим сумним фактом робити, аж поки хтось з ”фаховців” не порадив поставити над всім цим – хрест. Так вони і зробили. А от, бісові люди кажуть, що ми не маємо державної думки, що у нас нема розуміння щирого і гарячого патріотизму, що ми не можемо з’єднати наших сил, що ми всі тягнемо хто куди – Брехня! Адже вчора ні одної, а сьогодні – аж дві!..»[48].

Гасенко перед тим був членом делегації Української Центральної Ради на Брестських мирних переговорах. Улітку 1918-го став урядовцем для особливих доручень при міністрі закордонних справ у Києві, а згодом – членом дипломатичної місії УНР у Румунії. З його ініціативи в 1919–1920 роках у Бухаресті видано французькою та англійською мовами плакат-інфографіку про Україну, а в Відні – українською й німецькою. На цих плакатах подано й символи УНР – синьо-жовтий прапор і герб: у синьому щиті Тризуб. У першому випадку – із хрестом над середнім «зубом», у другому – без.

48 Гасенко Г. На біжучі теми. Трошечки геральдики // Нова Рада. – 1918. – № 205 (5 листопада). – С. 1–2.

Грамота Ясновельможного Пана Гетьмана Всієї України Українському Університету у Подольському

Грамотою цією Нашою ознаймуємо всім тим кому то це відати належить і особливо Пану Міністру Освіти, Панам Ректору, Професорам і Студентам що Ми визнаючи за благо для всього люду Українського утворити в місті Каменець-Подольську Український Державний Університет.

Призиваючи Боже благословеніе на це вогнище Народньої Освіти, бажаємо аби цей Університет, сприяючи широкому відродженню Нашої Національної Культури, виявив всі творчі сили багатого духом та здібностями Українського народу.

Дана року 1918 від Р.Х. жовтня 20-го
В стольному місті України Києві

Гетьман Всієї України

Павло Скоропадський

ГРАМОТА ГЕТЬМАНА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО З НАГОДИ ВІДКРИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ,
20 ЖОВТНЯ 1918
ДАХмО

ВХІДНИЙ КВИТОК

Проф. укр. Акад. мист.
Нарбут Георг. Іван.

на свято відкриття Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету 22 жовтня 1918 року.

Ректор Університету
Професор І. Огієнко

ВХІДНИЙ КВИТОК ГЕОРГІЯ НАРБУТА НА СВЯТО ВІДКРИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ,
23 ЖОВТНЯ 1918
БОО

Української Держави

Відділ Винаходів

Реґістраційне Свідоцтво

Видано се на підставі ст. 76 Св. Зак. т. XI ч. 2, вид. 1913 р. громадянину Павлові Матвійовичу Єсманському в тім, що 6 серпня 1918 року в Відділі Винаходів одержана заява про видачу вищезгаданому Єсманському патента на спосіб затримування продуктів коксування за допомогою поглощення їх із коксового газу пористою масою.

Заява подана особисто

До заяви додано: опис 1 в 2 пр., рисунки 1 в 2 пр., моделі —, довіреність —, квиток Київськ. Державн. Скарбниці № 899689 7/VIII про уплату тридцяти карб.

Установлений гербовий збір оплачений.

Діректор Фабрично-Заводського Департаменту

Начальник ~~Завідуючий Відділом~~ Винаходів: Г. Рудкевич

Діловод ~~Секретар по технічних справах~~

"7" серпня 1918 року.

По кн. заяв Від. Винах. № 25

6 серпня 1918 року.

«РЕГІСТРАЦІЙНЕ СВІДОЦТВО» (ПАТЕНТ), ВИДАНЕ ВІДДІЛОМ ВИНАХОДІВ МІНІСТЕРСТВА ТОРГУ І ПРОМИСЛОВОСТИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ, 7 СЕРПНЯ 1918
ДНІМ

УПРОДОВЖ ГЕТЬМАНУВАННЯ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО НА ПЕЧАТКАХ МІНІСТЕРСТВ І ВІДОМСТВ (ЯК-ОТ ДЕРЖАВНОЇ ВАРТИ), А ТАКОЖ ВІЙСЬКОВИХ ЧАСТИН, УЖИВАНО ТРИЗУБ БЕЗ ВІНКА. ІНОДІ ЙОГО ВПИСУВАЛИ В РОМБ І/АБО ДОДАВАЛИ ЛІТЕРИ «У.Д.» – УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА
ПОДАНО В НАТУРАЛЬНУ ВЕЛИЧИНУ
ЗБ. МШ, РОКМ

Початкова
Географія

Київ-Львів-Відень,
р.б.1918
в другому році відбудування Української
Держави.
Т-во „Вернигора"

ОБКЛАДИНКА ПІДРУЧНИКА, ВИДАНОГО ЗА ГЕТЬМАНУВАННЯ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО, 1918
ЗБ. ВК

ВІДБИТОК ШТАМПА НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ,
ЗАСНОВАНОЇ 2 СЕРПНЯ 1918-го
НІБУ

«ДЕРЖАВНИМ ГЕРБОМ Є ТРИЗУБ ЗОЛОТОЇ БАРВИ НА СИНЬОМУ ТЛІ»

НА ЛЬВІВСЬКІЙ РАТУШІ 1 ЛИСТОПАДА 1918 РОКУ ВИВІШЕНО СИНЬО-ЖОВТИЙ ПРАПОР. Австро-Угорщина розпадалася. Національна Рада, до якої ввійшли, зокрема, всі українські депутати австрійського парламенту та крайових сеймів Галичини й Буковини, на засіданні 13 листопада ухвалює «Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої Австро-угорської монархії», яким проголошено ЗУНР, а також затверджено її символи. В «Артикулі V» зазначалося: «Гербом Західно-Української Народної Республики є: золотий лев на синім полі, обернений у свою праву сторону. Державний прапор є синьо-жовтий. Державна печать має довкола гербу напись: Західно-Українська Народна Республика»[49]. За описами, на гербі ЗУНР лев був без корони, немає скелі. Офіційного зображення герба в умовах українсько-польської війни так і не було зроблено. Натомість на різних печатках і бланках використовувався коронований лев, що спинається на скелю.

Тим часом Гетьманат Павла Скоропадського доживав останні дні. Київ облягали республіканські війська. 14 грудня гетьман зрікається влади, а вже 19-го до Києва урочисто в'їжджає Директорія – відновлено Українську Народну Республіку. На засіданні Ради Народних Міністрів 3 січня 1919 року слухали доповідь міністра морських справ про відновлення прапора військового флоту УНР, затвердженого Центральною Радою рік тому. Ухвалили передати це питання на розгляд і для висновків Георгія Нарбута та Вадима Модзалевського[50].
Наступного дня Українська Національна Рада в Станіславові схвалила злуку ЗУНР із УНР, тож питання державного герба потребувало корегування. 21 січня комісія у справах вироблення проекту герба УНР провела нове засідання у складі: Петро Дорошенко (голова), академік Орест Левицький, Георгій Нарбут, Григорій Павлуцький, Павло Зайцев, Микола Біляшівський та Вадим Модзалевський[51].

Після обговорення поданих раніше Нарбутом проектів комісія дійшла висновку:
«а) Визнати, що в даний час, коли відбулося злучення Західної Української Народньої Республіки з Республікою Східною, необхідно зафіксувати цей момент у відповідному злученні у гербі Соборної України гербових еблем обох республік. Такий герб буде ясним і зрозумілим для широких верств українського народу, крім того, його буде зручно скомпонувати, бо елементи, які треба використовувати для цього, не викликають ніякого сумніву. Це козак з рушницею для Східної України і лев – для України Західної.
б) Вважаючи на те, що обидві частини Соборної України повстали з одного джерела – Київської Русі, визнати потрібним вмістити у герб знак кн. Володимира».
Герб мав би виглядати так: «щит двочастинний, розсічений сторч (вертикально)» навпіл; у золотому полі – козак із рушницею, у блакитній одежі; у блакитному полі – золотий лев; посередині, на вертикальній лінії, – синій щиток із золотим знаком князя Володимира. У нашоломнику – елемент герба часів Великого князівства Руського, що мало постати після Гадяцької унії 1659 року – «летючий голуб з оливною галузкою – символ замирення». Бо він, «крім того, відповідає традиційним і сучасним стремлінням українського народу до замирення і зменшує мілітаристичний, на погляд декотрих, характер головних елементів герба, себто козака з рушницею та лева».

49 Українське слово (Львів). – 1918. – Ч. 257 (14 падолиста). – С. 2; та ін.
50 Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920. Документи і матеріали. К., 2006. – У 2 т.: Т. 1. – С. 151.
51 Про створення української національно-державної символіки… – С. 118–119 (док. № 8).

ПЕЧАТКИ ВІЙСЬКОВИХ ЧАСТИН ДІЄВОЇ АРМІЇ УНР, 1919–1921
ЗА ДИРЕКТОРІЇ ТРИЗУБ НА ДОКУМЕНТАХ І БЛАНКАХ НАДАЛІ НЕ МАЄ ОДНІЄЇ УСТАЛЕНОЇ ФОРМИ, А НА ПЕЧАТКАХ ДО НЬОГО ЗАЗВИЧАЙ ДОДАЮТЬ АБРЕВІАТУРУ «У.Н.Р.» – УКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА
ПОДАНО В НАТУРАЛЬНУ ВЕЛИЧИНУ
ЗБ. МШ

МАРКИ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ, 1919–1920
ВЕРХНІЙ РЯД: ПРОВІЗОРІЇ З НАДРУКОМ ТРИЗУБА Й АБРЕВІАТУРИ «З.У.Н.Р.» НА АВСТРО-УГОРСЬКИХ МАРКАХ, ЗАМОВЛЕНІ У ВІДНІ 1919-го

ДВА СЕРЕДНІ РЯДИ: СЕРІЯ МАРОК, ЗАМОВЛЕНА ДЕРЖАВНИМ СЕКРЕТАРІАТОМ ПОШТ І ТЕЛЕГРАФІВ ЗУНР У ВІДНІ 1920-го. В ОБІГ НЕ НАДІЙШЛА, МАЙЖЕ ВЕСЬ НАКЛАД БУЛО ЗНИЩЕНО

НИЖНІЙ РЯД: СЕРІЯ З П'ЯТИ МАРОК ІЗ СОБОРНИМ ГЕРБОМ УКРАЇНИ НАДРУКОВАНА У ВІДНІ 1919-го, АЛЕ В ОБІГ НЕ ВСТИГЛА НАДІЙТИ
ПР. 3Б.

ГЕРБ СОБОРНОЇ УКРАЇНИ – КИЇВСЬКОГО АРХИСТРАТИГА З ГАЛИЦЬКИМ ЛЕВОМ НА ЩИТІ – З 1918-го ЧАСТО ДОПОВНЮЮТЬ ТРИЗУБОМ

ЗЛІВА НАПРАВО:
ВІДЗНАКА 1-ї КОЗАЦЬКО-СТРІЛЕЦЬКОЇ («СІРОЖУПАННОЇ») ДИВІЗІЇ, 1918
БРОНЗА, ЕМАЛЬ. 27,5х40х1,9 мм
НМІУ

КОКАРДА ДЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ, ЗАМОВЛЕНА У ВІДНІ ЗА ПРОЕКТОМ ПЕТРА ТЕРЕЩУКА, 1918
ЖОВТИЙ МЕТАЛ. 27 мм
ЗБ. ОМ

Замість намету мав бути картуш у стилі українського бароко. Пропонувалося також додати герби українських земель. Ці питання постановили «доручити проф. Г. І. Нарбуту подати свої міркування щодо гербів цих земель та їх розміщення», а Вадимові Модзалевському – скласти на основі висновків комісії доповідну записку міністрові народної освіти. Він підготував її через два дні й зазначив, що питання великого герба та великої печатки з гербами окремих земель комісія обговорить згодом.

Тим часом офіційним державним гербом і надалі служить Тризуб. Після урочистого проголошення Акту злуки ЗУНР та УНР 22 січня 1919 року його прийнято й на західних землях – ним замінено лева на печатках, хоча офіційних зображень ніхто не затверджував. У документах зазвичай ужито загальних формулювань: «Емблемою урядової печати є Тризуб як герб Української Народної Республіки, – ішлося, приміром, у розпорядженні для шкільних інституцій Галичини. – Урядова вивіска має в своїй середині містити герб Української Народної Республіки, а на краях довкруги урядову назву дотичної інституції»[52].

НА ПЕЧАТКАХ ДЕРЖУСТАНОВ НА ТЕРИТОРІЇ ЗУНР ПІСЛЯ ЇЇ ЗЛУКИ З УНР УПРОДОВЖ ВЕСНИ 1919-го ГАЛИЦЬКОГО ЛЕВА ЗАМІНЕНО НА ЗАГАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ ТРИЗУБ, ЯК-ОТ У СТАНІСЛАВОВІ Й ТЕРНОПОЛІ
ЦДІАЛ, ТОКМ

52 Розпорядок в справі тимчасових змін в области шкільництва Ч. 55/0919 // Розпорядки і обіжники Державного Секретаріяту освіти і віросповідань (Станіслав). – 1919. – 21 січня.

ПЕТЛИЦІ ГЕНЕРАЛ-ХОРУНЖОГО ПІХОТИ ДІЄВОЇ АРМІЇ УНР, ЗАПРОВАДЖЕНІ 30 БЕРЕЗНЯ 1920-го
ЦДАВО

Уже 5 лютого армія УНР під натиском більшовиків покидає Київ і вся подальша робота комісії над соборним гербом України припиняється. Далі вживається сам Тризуб. Наказом по армії від 26 січня запроваджується кокарда, що мала «на середині блакитного поля Герб України з хрестиком»[53]. Вона проіснувала півроку й наказом від 30 червня була замінена круглою з Тризубом без хрестика. Рівно через місяць наказом командування армії УНР затверджено й описи стягів для штабів Дієвої армії, груп, дивізій, військових муштрових частин:

«Штаб Дієвої армії

Національний прапор (дві рівні полоси: верхня полоса блакитного кольору, нижня, – жовтого) з Державним гербом на верху древка і посередині стяга. На прапорі по боках і внизу Державного герба чорні літери «Ш. Д. А.»

Штаб групи військ

Національний прапор (дві рівні полоси: верхня блакитна і нижня – жовта) з Державним гербом в верхнім кутку біля древка. Посередині стяга – чорні літери назви групи…»[54].

За прикладом Дієвої армії УНР було запроваджено стяги і в Українській Галицькій армії, яка в середині липня 1919-го під польським натиском перейшла на Наддніпрянщину.

Експедиція заготовок державних паперів не припиняла свого існування і продовжувала діяти при Міністерстві фінансів УНР. Нові знаки Державної Скарбниці, опрацьовані різними авторами, містили або зображення Тризуба, або нарбутівського козака з мушкетом.

ҐУДЗИКИ З ВІЙСЬКОВИХ ОДНОСТРОЇВ ДІЄВОЇ АРМІЇ УНР, 1920–1921
ЦДАВО

53 Бузало В. Кокарда армії УНР зразка січня 1919 р. // Знак. – 1993. – Ч. 4 (листопад). – С. 4.
54 Наказ командування армії УНР про запровадження прапорів єдиного зразка (1919 р.) / Вст. слово й публікація документа М. Ковальчука // Військово-історичний альманах. – 2006. – Ч. 1 (12). – С. 146.

НАРУКАВНА НАШИВКА ВІЙСЬКОВОГО ДІЄВОЇ АРМІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ, 1919
СУКНО. 69х86 мм
ЗБІЛЬШЕНО В ПІВТОРА РАЗУ
ГДА СБУ

КОКАРДА, ЗАПРОВАДЖЕНА В АРМІЇ УНР 26 СІЧНЯ 1919-го. ПРОІСНУВАЛА ПІВРОКУ Й НАКАЗОМ ВІД 30 ЧЕРВНЯ БУЛА ЗАМІНЕНА КРУГЛОЮ З ТРИЗУБОМ БЕЗ ХРЕСТИКА
ЖОВТИЙ МЕТАЛ. 26х36 мм
ЗБ. ОМ

ОДИН ІЗ РІЗНОВИДІВ КОКАРДИ УГА
ВЗЯТО ЗА ВЗІРЕЦЬ ОФІЦЕРСЬКУ КОКАРДУ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ АРМІЇ
1919–1921
ТКАНИНА, ЗОЛОТА НИТКА. 30 мм
ЗБ. ОМ

ВІДЗНАКА УКРАЇНСЬКОЇ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ, ВИКОРИСТОВУВАЛАСЯ ЯК КОКАРДА І ЯК НАГРУДНИЙ ЗНАК
1919
ЖОВТИЙ МЕТАЛ, ЕМАЛЬ. 27х27 мм
ЦДАВО

СВЯТОСЛАВ ШРАМЧЕНКО – КАПІТАН-ЛЕЙТЕНАНТ ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКОГО ФЛОТУ УНР, 1921
ЦДАВО

ВІЙСЬКОВІ КОКАРДИ ЧАСІВ ГЕТЬМАНАТУ ТА ДИРЕКТОРІЇ, 1918–1921
ПОДАНО В НАТУРАЛЬНУ ВЕЛИЧИНУ
ЗБ. ОМ

ІВАН ГОНЧАРЕНКО – СОТНИК ДІЄВОЇ АРМІЇ УНР, 1920
АОУН/УІС

ВІДЗНАКА З ТРИЗУБОМ
ПРИБЛ. 1919–1920
СУДЯЧИ З НАПИСУ
НА ЗВОРОТІ – «УКРАЇНИ РІК
СВОБОДИ 1917. ДІЛАМИ
НЕ СЛОВАМИ», – ПОСТАЛА
В СЕРЕДОВИЩІ УГА
ЖОВТИЙ МЕТАЛ. 17,5 мм
ЗБІЛЬШЕНО ВП'ЯТЕРО
НМІУ

ВІДЗНАКА УКРАЇНСЬКОЇ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ, 1919
СТАРШИНСЬКИЙ ЇЇ ВАРІАНТ БУВ ІЗ БЛАКИТНОЮ ЕМАЛЛЮ У КРУЖКУ (17,5 мм) ІЗ ТРИЗУБОМ
НА ГОЛОВНИХ УБОРАХ В УГА ТАКОЖ ВИКОРИСТОВУВАЛИСЯ КОКАРДИ, ПРИЙНЯТІ В ДІЄВІЙ АРМІЇ УНР
ЖОВТИЙ МЕТАЛ, 28 мм
ЗБІЛЬШЕНО ВП'ЯТЕРО
НМІУ

ЗЛІВА НАПРАВО:
ЗНАК ВИПУСКНИКА ІНСТРУКТОРСЬКОЇ ШКОЛИ СТАРШИН, 1919
СРІБЛО; ШТАМПУВАННЯ, ЕМАЛЬ. 39x59 мм
НМІУ

ЗНАК СПІЛЬНОЇ ЮНАЦЬКОЇ ШКОЛИ. СТВОРЕНА НА БАЗІ ЖИТОМИРСЬКОГО ЮНКЕРСЬКОГО УЧИЛИЩА ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ХОРУНЖИХ ДІЄВОЇ АРМІЇ УНР. ПІСЛЯ 1921-го
БРОНЗА, ЕМАЛЬ. 36,6x46,7 мм
НМІУ

НАГРУДНИЙ ЗНАК 6-ї СІЧОВОЇ ДИВІЗІЇ АРМІЇ УНР, 1920
БРОНЗА, СРІБЛЕННЯ; ШТАМПУВАННЯ
24,5x39,5 мм
НМІУ

ВІДБИТОК ПЕЧАТКИ ХУДОЖНЬО-ПРОМИСЛОВОГО ІНСТИТУТУ В МИРГОРОДІ, ПОЛТАВЩИНА, 1919
НАДАВ ОЛЕКСАНДР ШОЛУХА

Протягом 1920 року було підготовлено два проекти конституції України. У першому, ухваленому Всеукраїнською Національною Радою 9–13 травня 1920-го в Кам'янці-Подільському, зазначалося:
«Артикул 5. Державним гербом Української Держави є Тризуб золотої барви на синьому тлі.
Артикул 6. Державними барвами Української Держави є барви синя-жовта»[55].
У другому проекті – Основного Державного Закону УНР, опрацьованому 1 жовтня того ж року Урядовою комісією по виробленню Конституції Української Держави, ішлося:
«Артикул 9. Державним гербом Української Держави є Тризуб золотої барви на синьому тлі. Право вживання державного гербу мають виключно державні установи.
Артикул 10. Державними барвами Української Держави є барви синя та жовта.
Артикул 11. Прапор військової фльоти є синій-жовтий з державним гербом золотої барви в лівому розі синьої частини прапора. Прапор торговельної фльоти є синій-жовтий»[56].
Проте впровадити в життя ці конституційні акти не судилося – війська УНР були витіснені з території України. Внаслідок більшовицької окупації державні установи змушені були вести свою діяльність на еміграції. Уряд УНР в екзилі діяв через різні міністерства й установи. В різних країнах продовжували функціонувати дипломатичні представництва України, видавалися паспорти, використовувалися печатки, бланки та інші документи. Характерно, що основним символом на них залишається Тризуб. Однак його зображення, як і в попередні роки, не має єдиного еталону, подається в різних видозмінах, іноді вписується в геральдичний щит. В окремих випадках трапляється поєднання Тризуба з галицьким левом.
Військовики Армії УНР були інтерновані з кінця 1920 року в Польщі й перебували в таборах у Ланьцуті, Каліші, Александрові-Куявському, а потім і в інших місцевостях. Натомість частини Галицької армії з 1919 року опинилися в таборах для інтернованих у Німецькому Яблонному,

55 Устрій Української Держави. Проекти Конституції УНР. – Львів, 1920. – С. 9–10.
56 Там само. – С. 34; Конституційні акти України 1917–1920… – С. 127.

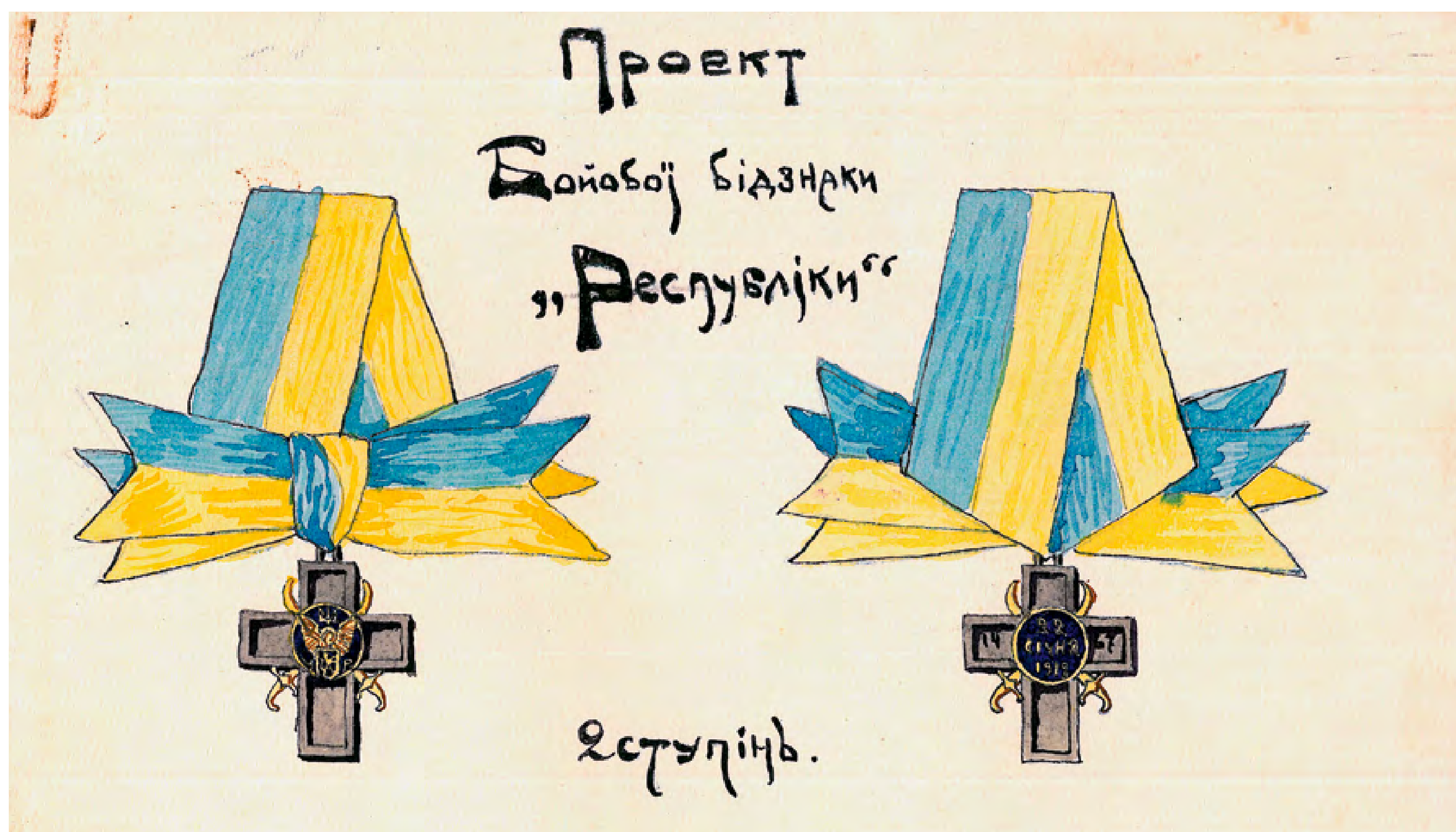

ПРОЕКТ ВІЙСЬКОВОЇ МЕДАЛІ УНР –
БОЙОВОЇ ВІДЗНАКИ «РЕСПУБЛІКИ»
1-го ТА 2-го СТУПЕНЯ, 1919
(НЕ РЕАЛІЗОВАНИЙ)
ЦДАГО

Затверджую: Головний Отаман
військ УНР.
Петлюра
19/X·1920 р.

Орден „Визволення"

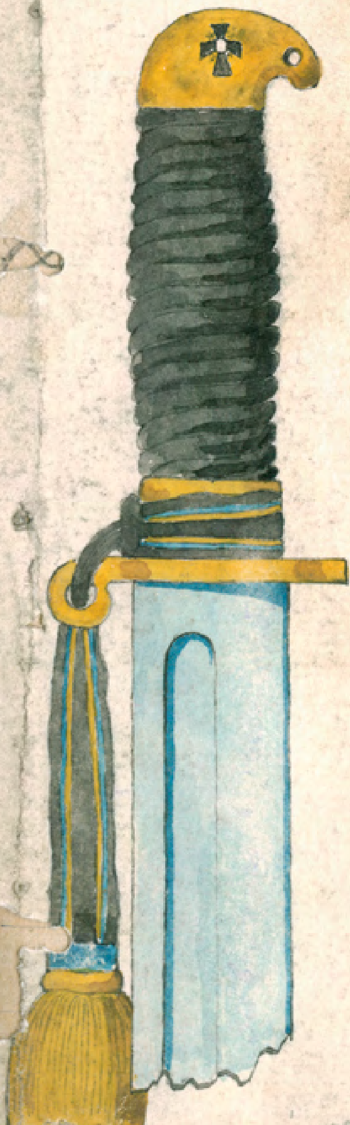

II ступеня.

[illegible]

ПРОЕКТ ВІЙСЬКОВОЇ НАГОРОДИ УНР –
ОРДЕНА «ВИЗВОЛЕННЯ» 2-го СТУПЕНЯ, 1920
(НЕ РЕАЛІЗОВАНИЙ)
ЦДАВО

УЧАСНИКИ ДРУГОГО ЗИМОВОГО ПОХОДУ, НАГОРОДЖЕНІ ОРДЕНОМ ЗАЛІЗНОГО ХРЕСТА УНР. ТАБІР ІНТЕРНОВАНИХ У КАЛІШІ (ПОЛЬЩА), ОСІНЬ 1921-го
У ЦЕНТРІ – ГЕНЕРАЛ-ХОРУНЖИЙ ОЛЕКСАНДР ЗАГРОДСЬКИЙ, ГОЛОВА ВЕЛИКОЇ РАДИ ОРДЕНА ЗАЛІЗНОГО ХРЕСТА. НАГОРОДЖЕНІ КОЗАКИ ТА СТАРШИНИ – ІЗ 2-ї ВОЛИНСЬКОЇ ТА 3-ї ЗАЛІЗНОЇ ДИВІЗІЙ АРМІЇ УНР
ЦДКФФА

Ліберці та Йозефові. У різних виданнях, що виходили в цих таборах, зображувано національні символи.

Головним Отаманом Військ УНР встановлено 19 жовтня 1920 року для всіх учасників Першого Зимового походу Орден Залізного Хреста[57]. Відзнака становить собою хрест з мідними облямівками, покритий чорною емаллю, у центрі – чотирипроменева жовта зірка, на якій у блакитному крузі виступає металевий Тризуб. Стрічка ордена складалася з чотирьох жовтих і трьох синіх смуг.

Поєднання архангела Михаїла та галицького лева використовувалося на кокардах армії УНР, у проектах нагород бойової відзнаки «Республіка», ордена «Базар» (За ІІ Зимовий похід), «Хреста Залізного стрільця» 3-ї Залізної дивізії та навіть на марках УНР.

ОРДЕН ЗАЛІЗНОГО ХРЕСТА УНР, 1920
ВІДЗНАЧЕНИХ НИМ ІМЕНОВАНО «ЛИЦАРЯМИ ОРДЕНА ЗАЛІЗНОГО ХРЕСТА»
ХРЕСТ: ЧОРНИЙ МЕТАЛ, ШТАМПУВАННЯ; 42х42 мм
ШИРИНА СТРІЧКИ – 35 мм
ЦДАВО

57 Семотюк Я. Українські військові нагороди. – Торонто, 2004. – С. 9–10.

ГРАМОТА ПРО НАГОРОДЖЕННЯ КОЗАКА ДІЄВОЇ АРМІЇ УНР МИХАЙЛА ДЕСЯТНИКА ОРДЕНОМ ЗАЛІЗНОГО ХРЕСТА, 1920
ЦДІАЛ

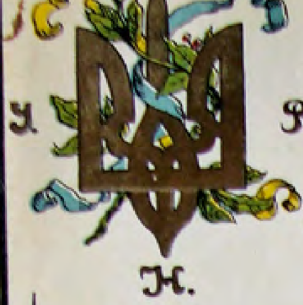

Хороброму

Грамота.

З наказу Високої Директорії
видана ця грамота ....
....
....
нагородженому бойовою медалью „Республіки"
III-го ступня за ....
....
....
на користь Української Народньої Республіки.

.... 19...... р.

Головний Отаман

Керівник справ
Капітули відзнак

Місце печатки

ГРАМОТА ДО БОЙОВОЇ МЕДАЛІ «РЕСПУБЛІКА» III СТУПЕНЯ, 1919
МЕДАЛЬ ЧЕРЕЗ БОЇ УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬК НА КІЛЬКА ФРОНТІВ ВИГОТОВИТИ НЕ ВСТИГЛИ, ТОЖ ДРУК ГРАМОТ ДО НЕЇ, ЗАМОВЛЕНИЙ У НІМЕЧЧИНІ, ЗАЛИШИВСЯ НЕЗАТРЕБУВАНИЙ
ЗБ. ОМ

БОРИС РОМАНОВСЬКИЙ. 250 КАРБОВАНЦІВ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ, 1919
148x96 мм
ЗБ. СБ

ГРИГОРІЙ ЗОЛОТОВ. 10 КАРБОВАНЦІВ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ, 1919
140х85 мм
ЗБ. СБ

ПАСПОРТ ГРОМАДЯНИНА УНР СЕМЕНА КОЛЕСНИКА, ВИДАНИЙ УКРАЇНСЬКОЮ ДИПЛОМАТИЧНОЮ МІСІЄЮ В РУМУНІЇ
24 КВІТНЯ 1923
ДАЧернО

ПАСПОРТИ УНР ТАКОГО Ж ЗРАЗКА ВИДАВАЛИ, ЗОКРЕМА, УКРАЇНСЬКІ ДИПМІСІЇ В АВСТРІЇ, УГОРЩИНІ ТА ШВЕЙЦАРІЇ, 1920–1923
УСІ СТОРІНКИ ПАСПОРТА, ПОПРИ ПАГІНАЦІЮ, ДОДАТКОВО ПРОШИВАЛИ НИТКОЮ, А ЇЇ КІНЦІ НА ОСТАННІЙ СТОРІНЦІ СКРІПЛЮВАЛИ НАКЛЕЄНОЮ ПЕЧАТКОЮ ВІДПОВІДНОЇ ДИПМІСІЇ УНР
ЦДАГО

— 2 —

Опис особи Власника.

Le signalement.

Personsbeschreibung des Inhabers.

Коли і де уродився (лася): 1893 1/II
Date et lieu de naissance:
Geburtsjahr, Monat, Tag u. Geburtsort:
с. Хрустово на Поділлі
v. Khroustovo de Podolie
— l'Ukraine

Заняття: хлібороб
Profession: agriculteur
Beschäftigung:

Зріст: вище-середній
La stature: au dessus de la moyenne
Statur:

Волосся: чорне
Les cheveux: noirs
Haare:

Очі: сірі
Les yeux: gris
Augen:

— 5 —

Chef de la Section Consulaire
de la Mission diplomatique extraordinaire
Ukrainienne en Roumanie

"24" Avril 1921
Bucarest

Посольство
Української Народньої Республіки
у Відні
Wien, IV. Alleegasse 29.

Дня 15. жовтня 1920 р.

ч. 3705.

Wien, am 15. Oktober 1920.

-19-

ПОСВІДЧЕННЯ.

Посольство Української Народньої Республіки у Відні сим свідчить, що пан Інженер Олександр ВІЛІНСЬКИЙ є Представником Торговельної Комісії Української Народньої Республіки за кордоном.

А тому прохається відповідні власти, в разі потреби, оказувати йому законний захист і допомогу.

Секретар Посольства

BESTAETIGUNG.

Die Gesandtschaft der Ukrainischen Volksrepublik in Wien bestätigt hiemit, dass der Ingenieur Herr Alexander WILINSKYJ als Vertreter der Handelskommission der Ukrainischen Volksrepublik im Auslande bestimmt ist.

Alle Behörden werden höflichst ersucht, demselben im Bedarfsfalle den gesetzlichen Schutz und Hilfe angedeihen zu lassen.

Der Gesandtschaftssekretär :

Ідентичність фотографії і власноручність підпису п. А. ВІЛІНСЬКОГО Посольство Української Народньої Республіки в Австрії сим посвідчує.
Відень, дня 19. листопаду 1920.

Секретар Посольства

Die Identität des Lichtbildes und die Echtheit der eigenhändigen Unterschrift des Inhabers wird seitens der Gesandtschaft der Ukrainischen Volksrepublik bestätigt.

Gesandtschaftssekretär :

Wien, am 19. November 1920.

ПОСВІДЧЕННЯ ОЛЕКСАНДРА ВІЛІНСЬКОГО,
ВИДАНЕ ПОСОЛЬСТВОМ УНР У ВІДНІ,
19 ЛИСТОПАДА 1920
ЦДАГО

Тах 7.50

No744

Воєнно-історичний інститут

Важний лише на оден рік.
Good only for one year from date.

ПАСПОРТ

PASSPORT

В ІМЕНИ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕПУБЛИКИ

проситься отсим всі цивільні та військові власти дозволити горожанинови Української Народної Републики

МИХАЙЛОВИ ПАТУЛЯК

який їде на Україну

переїхати безпечно і свобідно і в разї потреби дати йому (їй) всяку законну поміч і охорону.

Властитель паспорта їде в товаристві

сам

IN THE NAME OF THE UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC

all civil and military authorities are hereby requested to permit the citizen of the Ukrainian People's Republic,

MICHAEL PATULAK

going to Ukraine

to pass safely and freely and in case of need to give him (her) all lawful aid and protection.

The bearer is accompanied by

no one

Дано у Вашингтоні, Д.К.,
дня 17-го Листопада, *1920. року.*

Given at Washington, D. C.,
this 17th *day of* November, 1920.

UKRAINIAN DIPLOMATIC MISSION WASHINGTON, D.C.

НАДЗВИЧАЙНА ДИПЛЬОМАТИЧНА МІСІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕПУБЛИКИ ДО УРЯДУ ЗЛУЧЕНИХ ДЕРЖАВ АМЕРИКИ.

EXTRAORDINARY DIPLOMATIC MISSION OF THE UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC TO THE GOVERNMENT OF THE UNITED STATES OF AMERICA.

Голова Місії
Head of the Mission

ОПИС ОСОБИ
PERSONAL DESCRIPTION

Вік / Age	40 yrs.	*Краска лиця / Complexion*	біллява / fair
Ріст / Height	5ft. 6in.	*Очи / Eyes*	сиві / gray
Вага / Weight	150 lbs.	*Волосе / Hair*	темняве / brown
Особливші знаки / Distinguishing Marks	ніякі / none		

Michal Patulak

ПАСПОРТ, ВИДАНИЙ НАДЗВИЧАЙНОЮ ДИПЛОМАТИЧНОЮ МІСІЄЮ УНР У ВАШИНГТОНІ МИХАЙЛОВІ ПАТУЛЯКУ ДЛЯ ПОЇЗДКИ В УКРАЇНУ, 17 ЛИСТОПАДА 1920
УВ-ІІ / ФОТО: НОРБЕРТ К. ІВАН

Українська Народня Республіка
Надзвичайна дипломатична місія в Данії

посол:
Посольство Української Народньої Республіки в Німеччині

Tajemn
Надзвичайна дипломатична місія української Народньої Республіки у Празі

Військовий агент У. Н. Р.
у Празі

Українська дипломатична місія в Річі Посполитій Польській
Н
У Р

Українська місія в Швайцарії

MISSION UKRAINIENNE
EN SUISSE

MISSION UKRAINIENNE EN SUISSE
Українська Місія в Швайцарії

Section Consulaire de la Légation de l'Ukraine à Vienne
Консулярський відділ Посольства У. Н. Р. у Відні

Посольство У. Н. Р. у Відні
Військовий Агент.

ПЕЧАТКИ ДИПЛОМАТИЧНИХ ПРЕДСТАВНИЦТВ УКРАЇНИ, 1918–1921
ЦДАГО

СЕРІЯ З 14 МАРОК, ЗАМОВЛЕНА УРЯДОМ УНР І НАДРУКОВАНА У ВІДНІ
НАКЛАДОМ бл. 1 МЛН ШТУК, 1920
В ОБІГ НЕ НАДІЙШЛА
ЗБ. ВК

Уряд УНР 1919 року замовив у Військовому географічному інституті у Відні друк серії поштових марок. Проекти восьми з 14 марок розробив Микола Івасюк. Усі містили зображення Тризуба[58]. Оскільки до завершення друку Директорія УНР була витіснена за межі України, то ці марки в обіг так і не надійшли.

У 1920 році в Державній друкарні Австрії в Відні було видруковано пробні державні кредитові білети номіналами 50 та 1000 гривень із Тризубом, авторство яких приписують Георгієві Нарбуту[59]. Експедиція заготовки державних паперів Міністерства фінансів УНР наприкінці червня 1920 року переїхала з Кам'янця-Подільського до Галичини, а згодом до Тарнова. У вересні 1920-го у Варшаві розпочалося виробництво грошових знаків УНР вартістю 1000 карбованців. Воно тривало до початку 1921 року, коли Експедиція припинила своє існування[60].

Герб України на поштових марках викликав інтерес і в зарубіжних філателістів[61]. У французькому каталозі «Івер і Тельє» символ України охарактеризували як «емблему свободи». Натомість німецькі видання подавали найрізноманітніші версії про значення Тризуба: вила; голуб, що летить додолу; Святий Дух в образі голуба; «голуб святого Володимира»; силует старохристиянської церкви; символічне зображення трисвічника з Софійської церкви у Києві. У каталозі «Братів Зенф» за 1921 рік герб України пояснювали як монограму ВВО, що нібито мала тлумачитися як імена Володимира Великого і княгині Ольги. Натомість наступного року цей каталог уже повідомляв, що Тризуб походить від атрибуту античного бога Посейдона і потрапив із грецької міфології до візантійських царів, а звідти – в Україну.

ТРИЗУБ У ЩИТІ
В ТАКОМУ ОФОРМЛЕННІ НА ДОКУМЕНТАХ З'ЯВЛЯЄТЬСЯ З 1918-го
ЦДАГО

58 Каталог українських поштових марок 1950. – Ульм-Донау, 1950. – ІІ частина: Недержавні випуски / Під. заг. ред. Ю. Максимчука. – С. 10–12.
59 Харітонов Д. Українські паперові гроші, 1917–2005. Каталог. – С. 47–48.
60 Шуст Р. Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи України. – К., 2009. – С. 258.
61 Вировий Є. Тризуб // Український філателіст. – Відень, 1926. – Ч. 2. – С. 2–3.

У. Н. Р.

МІНІСТР ІСПОВІДАНЬ.

Травня „22“ дня

Року Божого 1922-го.

№ 1354

Високоповажному

Греко-Католицькому Урядові Парохіяльному

в Жидятичах

ВИСОКОДОСТОЙНИЙ

ПАН-ОТЧЕ!

Ласкаво вислані Вами 1.800 марок польських на користь дітей українських емігрантів я отримав, за що приношу Вам свою сердечну подяку.

З правдивою пошаною до Вас

Міністр Ісповідань,
Ректор Кам'янець-Подільського
Державного Українського Університету,
Професор І. Огієнко

Т. Керуючий Департаментом
Загальних Справ

Діловод

ЛИСТ МІНІСТРА СПОВІДАНЬ УНР ІВАНА ОГІЄНКА З ЙОГО ПЕЧАТКОЮ, 22 ТРАВНЯ 1922

ДАІФО

НА ТЛІ ТРИЗУБА ГАЛИЦЬКИЙ ЛЕВ: ГЕРБ ЗУНР У 1921–1923 РОКАХ

ПІСЛЯ ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ З ЧЕРВОНОЮ в лютому 1920-го Ревком ЧУГА наказав своїм частинам прикріпити під українську відзнаку на шапці червоні стяжки, що й було виконано[62]. Під тиском більшовиків на початку березня Польовий Штаб Червоної УГА розпорядився: «Відзнакою всіх червоноармійців є – признана III-тим Все-Українським Зїздом Рад – пяти-раменна звізда з серпом і молотом, як знамя селян і робітників. Тільки вона є дозволена. Тризуб зноситься, а на разі з недостачі звізд мають всі носити червону відзнаку». 11 березня загальні збори 10-го гарматного полку подали протест проти такої заборони, бо «отся відзнака (Тризуб) стала вже історичною, та що за неї, як за видимий знак самостійности України, пролилося немало крови». У відозві до галичан український більшовицький діяч Володимир Затонський узявся спекулювати на цій проблемі: «Вам ще прийдеться битися зі всякими пройдисвітами, що виступатимуть під жовто-блакитним прапором, одуривши темне селянство»[63]. Тим не менш, підрозділи ЧУГА продовжували використовувати національні символи аж до розриву з більшовиками через півроку[64].

Вирішуючи долю західноукраїнських земель, окупованих польськими військами, представники держав Антанти 1920 року запропонували Статут для Східної Галичини, яка мала ввійти до складу Польщі на правах автономії. Члени уряду Західноукраїнської Народної Республіки, який перебував на еміграції у Відні, намагалися, серед інших поправок і зауважень, зафіксувати в цьому документі також і право галичан використовувати свої кольори (прапор) і герб[65]. Польська сторона заперечувала. Зрештою, не були виконані згодом і погоджені та прийняті польським урядом зобов'язання щодо Східної Галичини.
Наприкінці квітня 1921 року екзильний уряд ЗУНР на чолі з Євгеном Петрушевичем подав на розгляд Ради послів країн Антанти та Ради Ліги націй документ під назвою «Основи державного устрою Галицької Республіки». У ньому, зокрема, запропоновано такий варіант її герба: золотий лев у синьому полі спирається на золоту скелю, щит із ним поміщено на гербовому полі з Тризубом[66]. Зображення цього герба фігурує на різних тогочасних документах ЗУНР і її представництв: паспортах, свідоцтвах, печатках та ін. Його вживають до 1923 року, коли уряд ЗУНР в екзилі припинив існування, а Східну Галичину остаточно передано під владу Польщі.

Поєднання золотого лева, що спинається на скелю, – давнього галицького символу – та Тризуба, що під час Визвольних змагань 1917–1921 років став беззаперечним загальноукраїнським національним гербом, було доволі популярним у краї в міжвоєнний період, під польським пануванням. Одними з найцікавіших зразків – бо народних – тут є тогочасні вишиті рушники з обома цими гербами й патріотичними рядками з класиків.

62 Тут і далі: Денник Начальної Команди Української Галицької Армії (1919–1920) // Літопис Червоної Калини. – 1992. – Ч. 8–9. – С. 18–21.
63 Там само. – Ч. 10–12. – С. 19.
64 Гірняк Н. Останній акт трагедії Української Галицької армії. – [Джерсі-Сіті], 1959. – С. 171.
65 ЦДІАЛ. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 94. – Арк. 41–42.
66 Кобута С. Конституційний проект Галицької Республіки // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – Вип. 6: Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції. – С. 156.

Має 16 сторін. — Contenant 16 pages. 1
Contains 16 pages.

Ч.
No. 194.

В імени
ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕПУБЛИКИ
Au nom de la
RÉPUBLIQUE UKRAINIENNE DE L'OUEST
In the name of the
WESTERN UKRAINIAN REPUBLIC

Паспорт — Passeport — Passport

для:
pour: Русова Софія
for: Rusova Sofia
звання:
profession: почесний професор,
profession: Professor honoris causa.
місце осідку:
domicile: Підволочиська, Pidwolo-
domicile: czyska.
повіт:
arrondissement: Східна Галичина,
district: Ost-Galizien.

ПАСПОРТ СОФІЇ РУСОВОЇ, ВИДАНИЙ ПОСОЛЬСТВОМ ЗУНР У ВІДНІ, 8 ТРАВНЯ 1922
ЦДАВО

-7-
-3-

В імени Західно Української Народної Републики.

Au nom de la République Ukrainienne Occidentale!

In the name of the West-Ukrainian Republic!

Дипльоматичний паспорт.

Passeport Diplomatique.

Diplomatic Passport.

Опис особи. — Description. — Personal description.

Стать: Taille: Height:	висока haut	Очі: Yeux: Eyes:	чорні noirs.
Лице: Visage: Face:	подовге allongé	Ніс: Nez: Nose:	нормальний normal.
Волосся: Cheveux: Hair:	сиве gris	Вік: Âge: Age:	60 л.
Особливі знаки: Marques distinctives: Special peculiarities:	./.		

Власноручний підпис власника паспорту:
Signature autographe du porteur:
The own signature of the bearer of the passport:

Ідентичність особи і власноручний підпис стверджується.
Identité de la personne et signature est certifiée.
This is to certify the identity and the signature of the bearer.

Братіслава, 28. IX. 1923.
Bratislava

ДИПЛОМАТИЧНИЙ ПАСПОРТ ЄВГЕНА ПЕТРУШЕВИЧА, ВИДАНИЙ КОНСУЛЯТОМ ЗУНР У БРАТИСЛАВІ, 28 ВЕРЕСНЯ 1923
ЗОБРАЖЕННЯ ГАЛИЦЬКОГО ГЕРБА З КОРОНОВАНИМ ЛЕВОМ, ЩО СПИНАЄТЬСЯ НА СКЕЛЮ, НАКЛАДЕНОГО НА ЗАГАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ ТРИЗУБ, ЧАСТО ФІГУРУЄ НА ТОГОЧАСНИХ ДОКУМЕНТАХ ЗУНР І ЇЇ ПРЕДСТАВНИЦТВ
ЦДАГО

МОНЕТНИЦЯ (ЙМОВІРНО),
ПРИБЛ. 1918–1920
МЕТАЛ, ЛИТТЯ. 110x185 мм
ЗБ. ОМ

ВІДЗНАКА З ТРИЗУБОМ
НА КАЛИНОВІЙ ГАЛУЗЦІ
ПРИБЛ. 1919–1920
ЗА ОДНІЄЮ З ВЕРСІЙ –
КОКАРДА МЕДСЕСТЕР В УГА
ЦИНК (?), 28x20 мм
ПР. ЗБ.

ОРДЕН УГА «ТРИЗУБ ІЗ ВІНЦЕМ»
IV СТУПЕНЯ, 1919
ПРОЕКТ МИХАЙЛА БРИНСЬКОГО,
ПРОБНИЙ ПРИМІРНИК
БРОНЗА; КАРБУВАННЯ, СРІБЛЕННЯ.
33x40,5 мм
ЗБ. ОМ

ВІДЗНАКА ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ СПІЛКИ ВІЙСЬКОВИХ ІНВАЛІДІВ УНР,
ПІСЛЯ 1921-го
СРІБЛО, ЕМАЛЬ. 21,5х27 мм
ЗБІЛЬШЕНО ВП'ЯТЕРО
ЗБ. ОМ

РУШНИК ІЗ ТРИЗУБОМ І КОРОНОВАНИМ ГАЛИЦЬКИМ ЛЕВОМ
ПЕРША ПОЛ. 1930-х ВИШИЛА НАТАЛІЯ ВАСИЛИШИН, У ЗАМІЖЖІ МЕЛЬНИК, (1915–2000) ІЗ С. ДРАГОМАНІВКА, НИНІ КОЗІВСЬКОГО Р-НУ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛ. «ІЗ ПРИХОДОМ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ БАБУСЯ РОЗРІЗАЛА ЦЕЙ РУШНИК НА ТРИ ЧАСТИНИ Й ПЕРЕХОВУВАЛА В РІЗНИХ ПОДУШКАХ», – РОЗПОВІДАЄ ТЕТЯНА ГОЛОВА З ТЕРНОПОЛЯ, ЯКА НАДАЛА ЦЕ ФОТО
ПР. 3Б.

Боже великий єдиний нам україну спаси.
Волі ісьвіту прмінам ти еї осіни.

ІЗ ГЕРБОМ,
БЕЗ ДЕРЖАВИ

«РОЗМІЩЕННЯ "ТРИЗУБА" СЛІД УВАЖАТИ ЗНЕВАГОЮ ВЛАСТЕЙ»

ПІСЛЯ ПОРАЗКИ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917-1921 РОКІВ західноукраїнські землі розділено між Польщею, Румунією та Чехословаччиною. Кубань, Східну Слобожанщину та Крим приєднано до Російської СФРР. На решті територій створено маріонеткову їй УСРР.
Українська еміграція, розкидана по різних країнах світу, створює там національні культурно-просвітні та спортивні організації, що допомагали адаптуватися в нових умовах, стримували від асиміляції. Їхні емблеми й печатки зазвичай містять зображення Тризуба, що став беззаперечним національним символом. Опиняється він і на логотипах українських газет і часописів, що виходять у США, Канаді, Франції, Чехословаччині, Німеччині, Бельгії, Югославії та навіть у Маньчжурії, а також на українських недержавних марках[1].

З 1925 року в Парижі за ініціативою Симона Петлюри починає виходити громадсько-політичний та літературно-мистецький тижневик «Тризуб», головним редактором якого був В'ячеслав Прокопович. Фактично часопис став неофіційним органом Державного центру УНР на еміграції. До мистецьких інтерпретацій Тризуба й інших українських історичних символів у своїх роботах у міжвоєнний період вдаються художники Павло Ковжун, Петро Холодний, Юліан Буцманюк, Роберт Лісовський, Микола Бутович, Леонід Перфецький та ін.

ТРИЗУБ ІЗ ШАБЛЯМИ
ЗАСТАВКАЖУРНАЛ «ВІЙСЬКОВИЙ ВІСНИК»
КАЛІШ (ПОЛЬЩА), 1922, Ч.2
ЦДАЗУ

Виходять і нові публікації, щоправда – різні за своїм рівнем, про українські герб і прапор, зокрема: Онуфрія Пастернака, Тадея Скотинського, Михайла Таубе, Миколи Битинського, Володимира Січинського, Миколи Андрусяка.
У Винниках під Львовом 5 червня 1922 року посвячено перший пам'ятник воїнам Української Галицької армії, які загинули в довколишніх лісах у боях за столицю ЗУНР. Проект виконали Левко Лепкий і Павло Ковжун, а виготовив місцевий майстер-каменяр Василь Сидурко. На пам'ятнику, стилізованому під великий гарматний набій, вмонтовано щиток із Тризубом, накладеним на дві перехрещені шаблі.
У Львові ще до Першої світової війни розпочато збір коштів на ділянку для стадіону українського товариства «Сокіл-Батько». Оскільки ще не вся земля була викуплена, то 1925 року за пропозицією Степана Гайдучка розпочато «Золоту книгу українського народу», куди вписували жертводавців. Її мистецьки виконав палітурник Іван Кревецький, а в оздобленні брав участь художник Михайло Осінчук. На тисненій шкіряній обкладинці зображено рельєфний Тризуб. На титульній сторінці його поєднано з соколом, а обабіч вкомпоновано київського архангела та галицького лева.

1 Див.: Каталог українських недержавних марок / Укл. М. Хом'як. – Шарлеруа, 1987.

ПАМ'ЯТНИК ПОЛЕГЛИМ ВОЇНАМ УКРАЇНСЬКОЇ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ
У ВИННИКАХ ПІДІ ЛЬВОВОМ
ПРОЕКТ ЛЕВКА ЛЕПКОГО
ТА ПАВЛА КОВЖУНА, 1922
ФОТО: ЯРОСЛАВ ТИМЧИШИН

1918
1919
САРАМАКА

Золота книга
Українського народу

«ЗОЛОТА КНИГА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ» ДЛЯ ЗАПИСУ ПОЖЕРТВУВАНЬ НА ВИКУП «УКРАЇНСЬКОГО ГОРОДУ» – СПОРТИВНОГО МАЙДАНУ НА ВУЛ. СТРИЙСЬКІЙ У ЛЬВОВІ, 1925 ОБКЛАДИНКУ (стор. 262) ВИКОНАВ ПАЛІТУРНИК ІВАН КРЕВЕЦЬКИЙ, А В ОЗДОБЛЕННІ КНИГИ БРАВ УЧАСТЬ ХУДОЖНИК МИХАЙЛО ОСІНЧУК. НА ТИТУЛЬНІЙ СТОРІНЦІ (стор. 263) ТРИЗУБ НАКЛАДЕНО НА ЗОБРАЖЕННЯ СОКОЛА, ОБАБІЧ – КИЇВСЬКИЙ АРХАНГЕЛ І ГАЛИЦЬКИЙ ЛЕВ
ЦДІАЛ

ПАВЛО КОВЖУН. ЗАСТАВКА З ТРИЗУБОМ
ПОЧ. 1920-х

ОЛЕНА КУЛЬЧИЦЬКА. ЗАСТАВКА ДЛЯ ВИДАНЬ «ПЛАСТОВОЇ БІБЛІОТЕКИ». ЛЬВІВ, ПОЧ. 1920-х

ПЕТРО ХОЛОДНИЙ (МОЛОДШИЙ)
ЯНГОЛ ІЗ ТРИЗУБОМ
ДЕРЕВОРИТ. 1929
ЦДАЗУ

ОХРІМ СУДОМОРА
БУКВИЦЯ З ТРИЗУБОМ
1940-ві

«ГЕРБ УСІЄЇ УКРАЇНИ», ЯКИЙ УЖИВАВ НА ЕМІГРАЦІЇ У СВОЇХ ВІДОЗВАХ І ВИДАННЯХ ІВАН ПОЛТАВЕЦЬ-ОСТРЯНИЦЯ, КОЛИШНІЙ ГЕНЕРАЛЬНИЙ ПИСАР ГЕТЬМАНА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО, 1926
ЦДАГО

Із кінця 1920-х у Галичині й на Волині, що опинилися під польським пануванням, використання українських символів стали забороняти. Особливо Тризуба. У тогочасній українській пресі, приміром, гучною була справа селянина Ілька Середи, якого Окружний суд у Коломиї визнав винним у тому, що «у Вербівцях у лютому 1930 року дозволив повісити тризуб на заслоні читальні ”Просвіти”»[2].

У вироку зазначалося: «Відомим є, що ”Тризуб” уживався за часів Володимира Великого як знак української держави і що під час польсько-української боротьби в 1918–19 роках був прийнятий і вважався українцями за знак української держави (”Соборної України”) і як такий є виразом їхнього ворожого ставлення до поляків і вживаний цими шовіністично налаштованими силами за всякої нагоди, адже йдеться про підкреслення цього неприязного ставлення українців до поляків, невизнання польської державності. Розміщення ”тризуба” на сценічних лаштунках слід відтак уважати публічною демонстрацією щодо польських властей і зневагою цих властей і їхніх розпоряджень…».

Якщо підпілля ОУН на заборони відповідало опором, то українські організації, що діяли легально, вдавалися до хитрощів, комбінуючи у своїх емблемах і відзнаках абревіатури й інші елементи, що разом укладалися у форму, схожу на Тризуб. Так, наприклад, виглядала емблема Українського спортового клубу «Беркут» із Перемишля[3] чи пам’ятна відзнака з нагоди 950-ліття хрещення України-Руси[4].

Роберт Лісовський 1923 року розробив проект печатки для Львівського таємного українського університету. Основним символом на печатці є трисвічник, який уособлює освіту, й одночасно асоціюється із Тризубом.

2 Тут і далі: Заборона Тризубу! // Діло. – 1931. – 26 липня. – С. 1.
3 А. Г. [Гречило А.] Футбольна емблематика // Знак. – 1993. – Ч. 3 (серпень). – С. 8.
4 Круковський О., Пахолко С. Українська фалеристика: Із фондів Львівського історичного музею. – Львів, 2011. – С. 73.

ВІКТОР ЦИМБАЛ. ГЕТЬМАНИЧ ДАНИЛО СКОРОПАДСЬКИЙ
1940-ві
РЕПРОД. ЗА: ВІКТОР ЦИМБАЛ МАЛЯР І ГРАФІК. МОНОГРАФІЯ ЗА РЕД. С. ГОРДИНСЬКОГО. НЬЮ-ЙОРК, 1972

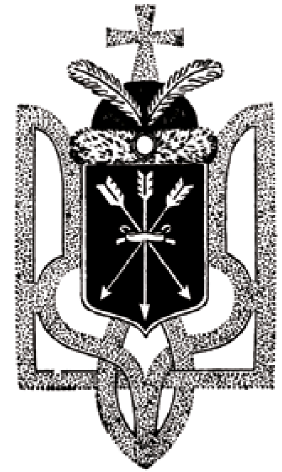

СИМВОЛ ГЕТЬМАНСЬКОГО РУХУ НА ЕМІГРАЦІЇ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД: НА ТРИЗУБ НАКЛАДЕНО РОДОВИЙ ГЕРБ СКОРОПАДСЬКИХ І УВІНЧАНО ГЕТЬМАНСЬКОЮ ШАПКОЮ

Досі збереглися майстерно виконані розписи церкви Різдва Пресвятої Богородиці в селі Опарівка (тепер – у Підкарпатському воєводстві, Польща), виконані 1932 року іконописцем Павлом Запоріжським, колишнім поручником Армії УНР. Бані мають орнаментальний розпис із Тризубами та хрестами, переплетеними терновими вінцями. В оздобленні церкви Святої Параскеви в с. Корні (тепер – у Люблінському воєводстві, Польща) Тризуб з’явився 1938 року, коли відзначали 950-ліття хрещення України-Русі.
Варіанти Тризуба з хрестом використовують у міжвоєнний період у своїй символіці українські монархічні організації на еміграції. Іноді його поєднували з родовим гербом гетьмана Павла Скоропадського й увінчували гетьманською шапкою[5].

5 Там само. – С. 102.

РОБЕРТ ЛІСОВСЬКИЙ. ОБКЛАДИНКА ЧАСОПИСУ «МОЛОДА УКРАЇНА»
ЛЬВІВ, 1923

РОБЕРТ ЛІСОВСЬКИЙ
ПЕЧАТКА УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ У ЛЬВОВІ
1920-ті

РОБЕРТ ЛІСОВСЬКИЙ
ГЕРАЛЬДИЧНА ЗАСТАВКА З ОБКЛАДИНКИ ЧАСОПИСУ «ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ», 1948

РОБЕРТ ЛІСОВСЬКИЙ
ОБКЛАДИНКА КНИЖКИ
ПРАГА, 1930

РОБЕРТ ЛІСОВСЬКИЙ: ЕМБЛЕМА «ПЛАСТУ» ТА ВІДЗНАКА ОУН

УРОДЖЕНЕЦЬ КАМ'ЯНСЬКОГО НА ЗАПОРІЖЖІ, УЧЕНЬ ГЕОРГІЯ НАРБУТА Й МИХАЙЛА БОЙЧУКА, художник Роберт Лісовський[6] використовує майстерно стилізовані зображення Тризуба на проектах обкладинок, заставок, печаток тощо. Удосконалив він і емблему української скаутської організації «Пласт». Первісне її опрацювання належить опікунові пластових куренів, учителеві Мирону Федусевичу, а Лісовський надав їй довершеного вигляду: біла трипелюсткова лілея – символ міжнародного скаутського руху – вплетена в український Тризуб[7].

РОБЕРТ ЛІСОВСЬКИЙ ГРАФІЧНА ВІНЬЄТКА «СКОБ» ІЗ ЗОБРАЖЕННЯМ ПЛАСТОВОЇ ЛІЛЕЇ, 1925

РОБЕРТ ЛІСОВСЬКИЙ ПЛАСТОВА ЛІЛЕЯ, 1931

ПРАПОР II-ГО КУРЕНЯ УКРАЇНСЬКИХ ПЛАСТУНІВ-ЮНАЧОК ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ, 1931
САТИН, РУЧНА ВИШИВКА (ГЛАДЬ), АПЛІКАЦІЯ. 740x610 мм
НМІУ

6 Див.: Яців Р. Роберт Лісовський (1893–1982): Дух лінії. – Львів, 2015.
7 Сова А. Символіка українських молодіжних організацій «Сокіл», «Січ», «Пласт» та «Луг» у Галичині (кінець XIX століття – 1939 р.). Автореф. дис. … канд. іст. наук. – Львів, 2009. – С. 12.

ВІДЗНАКА ЧЛЕНА «ПЛАСТУ», 1930-ті
НОСИТИ ЇЇ ПЛАСТУНИ МАЛИ ПРАВО ПІСЛЯ
СКЛАДАННЯ ПЛАСТОВОЇ ПРИСЯГИ
ЖОВТИЙ МЕТАЛ; ШТАМПУВАННЯ. 27x34 мм
ЗБІЛЬШЕНО ВП'ЯТЕРО
НМІУ

РОБЕРТ ЛІСОВСЬКИЙ
ГЕРБ ОРГАНІЗАЦІЇ
УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ
ПЛАКАТ, 1930-ті
ЦДАЗУ

РОБЕРТ ЛІСОВСЬКИЙ. ЗАСТАВКА З ТРИЗУБОМ ІЗ МЕЧЕМ, 1930-ті
ІЗ РОДИННОГО АРХІВУ ДОНЬКИ МИСТЦЯ, ЗОЇ ЛІСОВСЬКОЇ, ЖЕНЕВА
НАДАВ РОМАН ЯЦІВ

Роберт Лісовський також став автором емблеми Організації українських націоналістів[8]. Її Провід 1929 року оголосив конкурс на відзнаку. Підсумки оголошено на початку 1932-го:
«І. Подаємо до відома членству ОУН, що з надісланих проектів відзнаки-гербу ОУН прийнято проект, поданий артистом-маляром проф. Р. Лісовським. Репродукцію відзнаки-гербу подаємо окремою відбиткою як прилогу до біжучого числа "Розбудови Нації".
ІІ. Принятий герб ОУН буде уживаний як відзнака для членів ОУН, на прапорі, печатках, фірмових блянкетах, на окладинці офіційного органу ОУН, тощо, отже всюди там, де йде про офіційний виступ ОУН на зовні»[9].
Відзнака ОУН авторства Лісовського виглядає так: на синьому щиті стилізований золотий Тризуб із двосічним мечем замість середнього «зуба». Доволі часто цю емблему використовували й без щита.

МАРКА ОУН ІЗ ЗОБРАЖЕННЯМ ЄВГЕНА КОНОВАЛЬЦЯ, СИМОНА ПЕТЛЮРИ Й АНДРІЯ МЕЛЬНИКА. ВИПУЩЕНА В ПРАЗІ ПІСЛЯ ОБРАННЯ ОСТАННЬОГО ГОЛОВОЮ ПРОВОДУ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ, 1943
БОО

8 Див. детальніше: Кучерук О. Символіка Організації українських націоналістів: огляд документальних свідчень // Спеціальні історичні дисципліни: питанння теорії та методики. – 2003. – Ч. 10, част. 1. – С. 186–199; Він же. Символіка Організації українських націоналістів // Нумізматика і фалеристика. – 2008. – № . 1 (45). – С. 22–27.
9 Від проводу ОУН // Розбудова нації. – Прага, 1932. – Ч. 1–2. – С. 29–30.

РОБЕРТ ЛІСОВСЬКИЙ
ОБКЛАДИНКА ЧАСОПИСУ
«РОЗБУДОВА НАЦІЇ» –
ОРГАНУ ПРОВОДУ
УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ
ПРАГА, 1934
ЗБ. ВК

РОБЕРТ ЛІСОВСЬКИЙ
ГРАМОТА ПРОВОДУ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ, 1930-ті
БОО

ГРАМОТА

За жертвенну підтримку розвитку націоналістично-визвольного руху та підмогу для закріплення Організації Українських Націоналістів, отсим висловлюємо наше признання Громадянинові

....

Провід Організації Українських Націоналістів

Дано дня .... р. Б. 193...
XVIII-го року Української Національної Революції.

Ч. 524 $. ____________

РОБЕРТ ЛІСОВСЬКИЙ
ОБКЛАДИНКА ДО ЗБІРКИ
ПОЕЗІЙ ОЛЕГА ОЛЬЖИЧА
ПРАГА, 1937

МИХАЙЛО МИХАЛЕВИЧ. ЛИСТІВКА ЧАСІВ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ, ПОЧ. 1939
БОО

БАТЬКУ Й МАМО!

Ми українські діти просимо Тебе, Батьку, Мамо' щоб Ви доложили усіх зусиль до оборони й розбудови нашої вільної Карпатскої України.

ВІДЗНАКА ЧЛЕНА «КАРПАТСЬКОЇ СІЧІ»
1938–1939
ПОДАНО В НАТУРАЛЬНУ ВЕЛИЧИНУ
БОО

Із загостренням політичної кризи в Чехословаччині восени 1938-го Підкарпатська Русь, як офіційно називалося Закарпаття у складі цієї держави, отримує автономію й надалі використовує свій дотеперішній крайовий герб. Це був цілком новий символ, створений у Празі й затверджений навесні 1920 року: «Розтятий, у правому синьому полі три золоті балки, у лівому срібному – червоний ведмідь, повернутий вправо»[10]. Цей герб зображує, зокрема, на тогочасних агітаційних плакатах художник Михайло Михалевич. Широко вживають і загальноукраїнський символ – Тризуб. У т. ч. й із мечем – як-от «Карпатська Січ» – парамілітарна організація, що діяла на Закарпатті в 1938–1939 роках і була заснована з ініціативи членів ОУН.

15 березня 1939-го в Хусті Сойм Карпатської України – так уже називався офіційно край – проголошує її незалежність. У Законі ч. 1, ухваленому того дня, ідеться: «Барва державного прапору Карпатської України є синя і жовта, при чому барва синя є горішня, а жовта є долішня»[11].

10 Sbírka zákonů a nařízení státu československého. – Ročník 1920. – Častka XLVIII. – Čis. zákona 252.
11 Росоха С. Сойм Карпатської України. – Вінніпеґ, 1949. – С. 80.

МИКОЛА БУТОВИЧ. ПРОЕКТ ПАМ'ЯТНОЇ МОНЕТИ З НАГОДИ ПРОВЕДЕННЯ СОЙМУ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ, 1939
БОО

А в §6 цього ж закону зазначалося, що гербом держави є «дотеперішній краєвий» і «Тризуб Св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі»[12]. Формулювання нечітке, лише додано: «Переведення цього місця закону полишається окремому законові». Кореспондент віденської газети, який був чи не єдиним зарубіжним журналістом на засіданні Сойму, так і повідомляв: Карпатську Україну проголошено «з дотеперішнім краєвим гербом побіч велико-українського гербу…»[13]. Уже наступного дня Закарпаття окупували угорські війська, тож до прийняття окремого закону як і графічного виконання затвердженого герба не дійшло. Не був втілений і задум випустити пам'яткові гроші до проведення Сойму Карпатської України. Хоч навіть був проведений конкурс і до виконання прийнято проекти Миколи Бутовича[14].

12 Там само. – С. 81.
13 Українська пресова служба (Берлін). – 1939. – Ч. 23 (30 березня).
14 Кучерук О. Ще раз про проект пам'ятної монети 5 гривень Карпатської України 1939 року // Нумізматика і фалеристика. – 2003. – № 3. – С. 45.

МИХАЙЛО МИХАЛЕВИЧ
ПОРТРЕТ ЄВГЕНА КОНОВАЛЬЦЯ,
ГОЛОВИ ПРОВОДУ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ (1929–1938). 1940-ві
БОО

ВІДЗНАКА ЧЛЕНА ОУН
ПРИБЛ. 1938–1940
СКОРІШ ЗА ВСЕ – РАЗОВИЙ
ЗРАЗОК; РУЧНА РОБОТА
ЗБІЛЬШЕНО ВЧЕТВЕРО
ПР. 3Б.

ВІДЗНАКА «ВІЙСЬКОВИХ ВІДДІЛІВ НАЦІОНАЛІСТІВ», 1939
ЦЕЙ ЛЕГІОН ПІД КОМАНДУВАННЯМ ПОЛКОВНИКА РОМАНА СУШКА ВХОДИВ ДО СКЛАДУ НІМЕЦЬКОЇ АРМІЇ ТА СКЛАДАВСЯ З ЧЛЕНІВ ОУН І КОЛИШНІХ ВОЇНІВ КАРПАТСЬКОЇ СІЧІ
ЖОВТИЙ МЕТАЛ; ШТАМПУВАННЯ. 45 мм
ЗБІЛЬШЕНО ВТРИЧІ
ПР. 3Б.

«КАСУЄТЬСЯ ЗВИЧАЙ ВЖИВАТИ ТРИЗУБА З МЕЧЕМ»

ЗА ДОРУЧЕННЯМ АНДРІЯ МЕЛЬНИКА, ЯКИЙ ОЧОЛИВ ОУН ПІСЛЯ ВБИВСТВА ЄВГЕНА КОНОВАЛЬЦЯ, головний теоретик організації Микола Сціборський у вересні 1939 року розробив «Нарис проекту основних законів (конституції) Української Держави». Там, зокрема, ішлося:
«Артикул 6. Державним гербом Української Держави є Володимирівський Тризуб золотої барви на синьому полі. Право вживання державного гербу належить виключно державним установам.
Артикул 7. Державними барвами Української Держави є барви синя й жовта.
Артикул 8. Прапор Української Військової Фльоти є синьо-жовтим з державним гербом золотої барви в лівому боці синьої частини прапору. Прапор торговельної фльоти є синьо-жовтий»[15].

Після розколу в ОУН на початку 1940-го прихильники Степана Бандери відмовляються від прийнятих раніше символів організації. На проведеному в квітні 1941 року в Кракові Другому Великому зборі ОУН щодо цього ухвалили окрему постанову:
«1. Організацію обов'язує тільки загально-національний Тризуб Володимира Великого в формі, введеній Центральною Радою. Касується звичай вживати Тризуба з мечем, як відзнаки Організації.
2. ОУН уживає свойого окремого організаційного прапору чорної й червоної краски. Уклад і обов'язуючі пропорції будуть ухвалені окремою комісією»[16].

У виданих згодом директивах ОУН (Б) про символи уточнено:
«В справах національного і організаційного прапорів і національного гербу та знамя Організації далі ще багато існує непорозумінь і непотрібних спорів. Тому ще раз подаю до зобов'язуючого відома:
1. Українським національним прапором являється прапор кольорів синьої і жовтої (синя в горі, жовта в долині), кольори і їх порядок устійнені рішенням Української Державної Влади – Української Центральної Ради, яке зобов'язує всіх українців, коли не буде іншого вирішення Української Державної Влади в майбутньому.
2. Організаційним прапором ОУН являється прапор кольорів червоного і чорного (червоний з гори, чорний з долини). Значіння кольорів таке: червоний – кров, чорний – земля.
3. Українським Національним Гербом являється Тризуб в оформленні Української Центральної Ради (Тризуб Володимира Великого).
4. Організаційним знаком є: Чорний рівнораменний трикутник підставою в гору, на ньому червоний хрестомеч, на хрестомечі золотий Тризуб. Над підставою буква «О», по лівій стороні знамени трикутника буква «У», а по правій «Н» (разом ОУН). Трикутник вміщений на золотому полі.
5. Порядок вміщування прапорів і гербу:
а) на першому місці завжди український національний прапор і національний Герб – Тризуб.
б) на другому місці організаційний прапор і організаційне знамя.
в) в кінатах на сцені і на бальконах: на лівій стороні національний прапор і національний герб, по правій організаційний прапор і знамя (коли звернутися лицем до декорації або ввійти до кімнати з дверей).
Прапори порядку кольорів: жовтий на горі, синій на долині, герби, тризуби з мечем або хрестом – це партійні (мельниківські або гетьманські – католицькі) прапори і знамена, а не Українські Національні Прапори і Герби»[17].
Цікаво, що автором емблеми ОУН (Бандери) також був Роберт Лісовський.

РОБЕРТ ЛІСОВСЬКИЙ
ЕМБЛЕМА ОУН (БАНДЕРИ)
1940

15 Сціборський М. Нарис проєкту основних законів (конституції) Української Держави. – Б. м., б. р. – С. 1.
16 ОУН в світлі постанов Великих зборів, конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955: Збірка документів. – Б. м., 1955. – С. 44.
17 Відновлення Української держави в 1941 році. Нові документи і матеріали. – К., 2001. – С. 45–46.

ОЛЕНА Й МИХАЙЛО ТЕЛІГИ
КРАКІВ, 1940 АБО 1941
НА ЛАЦКАНІ В МИХАЙЛА ТЕЛІГИ, ВЕТЕРАНА АРМІЇ УНР, – МІНІАТЮРА УКРАЇНСЬКОГО КОМБАТАНТСЬКОГО ХРЕСТА
БОО

УКРАЇНСЬКИЙ КОМБАТАНТСЬКИЙ ХРЕСТ – ВІДЗНАКА, ВСТАНОВЛЕНА ДЛЯ ВЕТЕРАНІВ УКРАЇНСЬКИХ ЗБРОЙНИХ СИЛ, 1940
ЖОВТИЙ МЕТАЛ; ШТАМПУВАННЯ, ЕМАЛЮВАННЯ. 38x38 мм, МІНІАТЮРА – 14x14 мм
УНМЧ

ЧАСТИНА ВОЯКІВ І КОМАНДНОГО СКЛАДУ ВИШКІЛЬНОГО ПОЛКУ ІМЕНІ ХОЛОДНОГО ЯРУ, СТВОРЕНОГО ОУН(Б) ДЛЯ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АРМІЇ. РІВНЕ, ОСІНЬ 1941
У ТРЕТЬОМУ РЯДУ ВОСЬМИЙ ЛІВОРУЧ – СЕРГІЙ КАЧИНСЬКИЙ, ПСЕВДО «ОСТАП», ЧЛЕН КРАЙОВОГО ПРОВОДУ ОУН НА ПІВНІЧНО-ЗАХІДНИХ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ, ОДИН ІЗ ОРГАНІЗАТОРІВ УПА НА ВОЛИНІ. ЗАГИНУВ У БОЮ З НІМЦЯМИ В БЕРЕЗНІ 1943-го
НАДАВ ІГОР МАРЧУК

МИХАЙЛО МИХАЛЕВИЧ
ОБКЛАДИНКА КНИЖКИ ЄВГЕНА МАЛАНЮКА «КРУТИ. НАРОДИНИ НОВОГО УКРАЇНЦЯ»
ПРАГА, 1941
БОО

ВІДЗНАКА ДРУЖИН УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ (ДУН),
СФОРМОВАНИХ ІЗ ЧЛЕНІВ ОУН(Б), 1941
ЖОВТИЙ МЕТАЛ; ЛИТТЯ. 38х50 мм
УНМЧ

ПЕЧАТКА ПРОВОДУ ОУН НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ, 1940-ві
ДЕРЕВО; РІЗЬБЛЕННЯ. 46 мм
ГДА СБУ

Після вибуху радянсько-німецького війни та проголошення 30 червня 1941 року у Львові Акта про відновлення Української держави місцеві органи й організації починають масово використовувати національні символи. Зокрема, в установах з'являються печатки із Тризубом. Однак німецька окупаційна влада майже відразу придушила ці державотворчі намагання. А за декретом від 17 липня 1941 року Галичину включено як п'ятий дистрикт (область) до складу Генерального губернаторства (назва територій окупованої Польщі з центром у Кракові). Після цього Тризуб із печаток зникає. Управа Львова й інші муніципальні служби використовують на них герб міста.
14 серпня 1941-го одна із львівських газет публікує статтю священика Гавриїла Костельника, де той закликає вживати Тризуб із хрестом над середнім зубом: «За св. Володимира Великого Україна хрестилася водою; за большевиків хрестилася кров'ю. треба ті два хрещення одним знаком пов'язати. <…> Хрест переміг большевицьку нищівну навалу! На вічну пам'ятку "хрещення кров'ю" ми рішуче повинні повернути до княжого тризуба з хрестом! <…> Тризуб без хреста для нас загадковий – нічого нам не каже, крім того загального, що це знак наших князів. Тризуб з хрестом буде і історично вірніший, і вимовніший. Він зв'яже два хрещення України: "хрещення водою" і "хрещення кров'ю"»[18].
6 вересня ідею додати хрест до Тризуба підтримав митрополит Андрей Шептицький – у листі-зверненні до Української Національної Ради у Львові[19]. Однак після експертизи Богдана Барвінського та Івана Крип'якевича пропозицію відхилено. А згодом німецька влада заборонила й Українську Національну Раду.
Окуповані Волинь, Полісся та Правобережжя 20 серпня об'єднано в одну зону німецької цивільної адміністрації як Райхскомісаріат Україна. Його територію згодом значно розширено. Тут також місцеві установи на своїх печатках починають уживати Тризуб. Приміром, Дніпропетровська обласна управа[20]. В окупованих районах Східної України місцеві газети часто публікують замітки про українські символи. У деяких дописувачі запопадливо засвідчують «німецьке походження» Тризуба: «Знак трезубца первоначально был немецким родовым и дружинным знаком. <…> Теперь Германия возвратила гербу его почетное значение, и он вновь стал славным украинским гербом», – надрукував, приміром, 12 квітня 1942 року «Снежнянский вестник» на Донеччині[21].
Організаціям, толерованим німецькою окупаційною владою, зазвичай дозволялося використовувати українські кольори. Натомість Тризуб можна було вживати лише на території Райхскомісаріату Україна. У Галичині ж, включеній до Генерального губернаторства, емблемою мав слугувати лев.

18 Костельник Г. Тризуб з хрестом // Українські щоденні вісті (Львів). – 1941. – № 34 (14 серпня). – С. 1–2.
19 Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали 1941–1944/ Упор. Ж. Ковба. – К.. 2003. – С. 55; Дзюбан О. Спроба зміни Українського герба у 1941–42 рр. // Знак. – 2002. – Ч. 28 (грудень). – С. 8.
20 Українське державотворення. Акт 30 червня 1941: Збірник документів і матеріалів / Упор. О. Дзюбан. – Львів, К., 2001. – С. 351.
21 Украинский герб // Снежнянский вестник. – 1942. – № 28 (12 апреля). – С. 1.

НІЛ ХАСЕВИЧ: «ГРАФІКА В БУНКРАХ УПА»

НІЛ ХАСЕВИЧ. ЕКСЛІБРИС ПРОФ. РОМАНА СМАЛЬ-СТОЦЬКОГО
1930-ті

«ЗНАЙШОВШИСЬ У ВАЖКИХ УМОВИНАХ ПІДПІЛЬНОЇ БОРОТЬБИ, ця людина, дарма що зовсім непридатна до важкого повстанського життя, зуміла своєю мистецькою працею дати в руки УПА і всього визвольного руху чи не найсильніший засіб політичного наступу на ворога та водночас пластично і переконливо показати ідейні спрямування і програми визвольного руху», – пише д-р Мирослав Прокоп про Ніла Хасевича в передмові до альбому його дереворитів, створених у підпіллі на Волині[22].

Роботи з листом графіка, передані на Захід улітку 1950-го, вийшли у США 1952-го під назвою «Графіка у бункрах УПА» – у рік загибелі художника в криївці на хуторі поблизу села Сухівці, нині Рівненського району. Багато його оригінальних творів збереглось і в альбомі «Ланка Зота. Графіка. 1949 р.», що потрапив до рук енкаведистів[23].

Тризуб у графічних роботах Ніла Хасевича з'являється ще у 1930-х, коли майбутній головний художник УПА навчався в Академії мистецтв у Варшаві та входив до гуртка «Спокій». Розробив у той період, зокрема, екслібрис для проф. Романа Смаль-Стоцького – із зображенням руки, що тримає Тризуб. Повернувшись на Волинь, Хасевич створює графічні роботи для газет, що виходили тоді в Рівному й Луцьку, ілюстрації й обкладинки для часописів і книжок. Якийсь час учителював у рідному селі Дюксин на Рівненщині.

Вступивши 1943 року до УПА, належав до крайової референтури пропаганди. Створив близько 240 графічних робіт. «Тематично його праці можна поділити на: 1) політично-пропаґандивні; 2) побутові сцени з життя УПА, де зображені не тільки повстанці, але також краєвиди Волині і Полісся; 3) портрети; 4) логотипи та ілюстрації до видань УПА; 5) печатки і штампи; 6) проєкти нагород. Переважна більшість – це графіка прикладного призначення»[24]. У своїх роботах зображує як національні символи, так і емблематику ОУН(Б).

НІЛ ХАСЕВИЧ. ПРОЕКТИ ПЕЧАТОК ГОЛОВНОГО КОМАНДУВАННЯ УПА ТА УКРАЇНСЬКОЇ ГОЛОВНОЇ ВИЗВОЛЬНОЇ РАДИ
1940-ві
ГДА СБУ

22 Графіка в бункрах УПА. Альбом дереворитів, виконаних в Україні в роках 1947–1950 мистця українського підпілля Ніла Хасевича – «Бей-Зота» та його учнів. – Філадельфія, 1952. – С. 9.
23 ГДА СБУ. – Ф. 13. – Арх. № 398. – Т. 11. – Ч. 4.
24 Іщук О., Марчук І., Даревич Д. Життя і творчість Ніла Хасевича / Літопис УПА. Бібліотека. Т. 10. – Львів, 2011. – С. 21.

НІЛ ХАСЕВИЧ. ЛИСТІВКА ОУН
ДРУКАРНЯ ІМ. МИХАЙЛА АРСЕНИЧА, 1949
ДАТО

НІЛ ХАСЕВИЧ
ПРОЕКТ ЛИСТІВКИ УПА
ДЕРЕВОРИТ. 1949
ГДА СБУ

НІЛ ХАСЕВИЧ. ПРОЕКТИ БОФОНІВ –
ГРОШОВИХ ДОКУМЕНТІВ УПА –
З «ВОЛИНСЬКОЇ СЕРІЇ» МИСТЦЯ, 1949
ГДА СБУ

Ніл Хасевич був автором «волинської серії» грошових документів УПА – т. зв. «бофонів» (скорочення від «бойовий фонд»), теж часто із зображенням Тризуба. «Уповноважені особи від імені ОУН чи УПА видавали їх населенню за добровільно внесені, стягнуті як контингент, реквізовані кошти, у вигляді готівки, іноді продуктів харчування, одягу тощо. Крім суто фінансової ролі, бофони також виконували агітаційну функцію, тому їх використовували в повстанській пропагандистській роботі»[25]. Особливо гарно оформлені різдвяні та великодні серії бофонів. Загалом же до 1954 року було випущено близько 500 їх різновидів.

25 Бофони: грошові документи ОУН і УПА / Авт.-упоряд. О. О. Клименко; за ред. В. М. Даниленка. – К., 2008. – С. 7.

БОФОНИ УПА, КОНФІСКОВАНІ РАДЯНСЬКИМИ КАРАЛЬНИМИ ОРГАНАМИ
ДРУГА ПОЛ. 1940-х – ПОЧ. 1950-х
ГДА СБУ

ЗРАЗКИ ЛИСТІВОК УПА ЗІ СПЕЦІАЛЬНО УКЛАДЕНОГО ДЛЯ ВЖИТКУ ПІДПІЛЬНИКІВ АЛЬБОМУ, ЩО ПОТРАПИВ ДО РУК РАДЯНСЬКИХ КАРАЛЬНИХ ОРГАНІВ, 1948
ЦДАВО

Слава Україні! *Героям Слава!*

Повстанець

Рік І. Листопад 1944 р. Ч. 1.

Видає Українська Повстанча Армія

Присяга вояка Української Повстанчої Армії

Затверджена УГВР і введена наказом ГВШ ч. 7. з 19. VII. 1944.

Я, воїн Української Повстанчої Армії, взявши в руки зброю, урочисто клянусь своєю честю і совістю перед Великим Народом Українським, перед Святою Землею Українською, перед пролитою кров'ю усіх Найкращих Синів України та перед Найвищим Політичним Проводом Народу Українського:

Боротись за повне визволення всіх українських земель і українського народу від загарбників та здобути Українську Самостійну Соборну Державу. В цій боротьбі не пожалію ні крови, ні життя і буду битись до останнього віддиху і остаточної перемоги над усіма ворогами України.

Буду мужнім, відважним і хоробрим у бою та нещадним до ворогів землі української.

Буду чесним, дисциплінованим і революційно-пильним воїном.

Буду виконувати всі накази зверхників.

Суворо зберігатиму військову і державну таємницю.

Буду гідним побратимом у бою та в бойовому життю всім своїм товаришам по зброї.

Коли я порушу, або відступлю від цієї присяги, то хай мене покарає суворий закон Української Національної Революції і спаде на мене зневага Українського Народу.

ПРИСЯГА ВОЯКА УПА
ГАЗЕТА «ПОВСТАНЕЦЬ»
ЛИСТОПАД 1944
ГДА СБУ

НАГОРОДИ УПА, ЗА ОСНОВУ ЯКИХ УЗЯТО ПРОЕКТИ НІЛА ХАСЕВИЧА. ЗВЕРХУ: ХРЕСТ БОЙОВОЇ ЗАСЛУГИ І ТА ІІ КЛАСУ
НИЖЧЕ – ХРЕСТ ЗАСЛУГИ І ТА ІІ КЛАСУ
ПЕРША ЇХ ПАРТІЯ БУЛА ВИГОТОВЛЕНА В ЗАХІДНІЙ НІМЕЧЧИНІ Й ПЕРЕПРАВЛЕНА В УКРАЇНУ 1951-го
ПОДАНО В НАТУРАЛЬНУ ВЕЛИЧИНУ
ЗБ. ОМ

Наказом Головного командування УПА в січні 1944 року встановлено нагороди для повстанців за особисту звитягу. Хасевич створює ескізи Хреста Заслуги і Хреста Бойової Заслуги та медалі «За боротьбу в особливо важких умовах». Описуючи один із проектів, зокрема, зазначає, що на ньому «представлений лише Тризуб у вінку (як символ цілі боротьби) і два схрещені мечі (як символ боротьби)»[26].

26.Графіка в бункрах УПА. – С. 16.

ГЕРБ УКРАЇНИ, 1940-ві
ТРИЗУБ У ЩИТІ, НАМАЛЬОВАНИЙ НА КАРТОННОМУ АРКУШІ, ТА СИНЬО-ЖОВТИЙ СТЯГ ІЗ ДВОХ МАРЛЕВИХ ПОЛОТНИЩ, ЗНАЙДЕНО ЗАГОРНУТИМИ В ХУСТИНУ ПІД БЛЯХОЮ ЦЕРКОВНОЇ БАНІ В С. ЛИПНЕ КІВЕРЦІВСЬКОГО Р-НУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛ. 2008-го, КОЛИ ПЕРЕКРИВАЛИ ХРАМ. ЗА СВІДЧЕННЯМИ МІСЦЕВИХ ЖИТЕЛІВ, У 1940-х У ХРАМІ ЯКИЙСЬ ЧАС ПЕРЕХОВУВАЛИСЯ УКРАЇНСЬКІ ПОВСТАНЦІ
ЗМЕНШЕНО ПРИБЛ. ВДВІЧІ
ФОТО: ОЛЕКСАНДР ДУРМАНЕНКО / «ВОЛИНЬ-НОВА»

ЛИСТІВКА З ГЕРБОМ УКРАЇНИ,
ВИЛУЧЕНА НКВС ПРИ АРЕШТІ СЕЛЯНИНА ВАСИЛЯ ЛУЧИКА З С. ІСПАС ВИЖНИЦЬКОГО Р-НУ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛ. Й ПІДШИТА ДО ЙОГО КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ, З ЧЕРВНЯ 1944
ПОДАНО В НАТУРАЛЬНУ ВЕЛИЧИНУ
УСБУ ЧернО

СВЯТО ЗБРОЇ В СОТНІ УПА КОМАНДИРА «БУРЛАКИ». ПЕРЕМИЩИНА, ОСІНЬ 1945
СИДЯТЬ, ЗЛІВА НАПРАВО: СОТЕННИЙ ВОЛОДИМИР ЩИГЕЛЬСЬКИЙ, ПСЕВДО «БУРЛАКА»; ОРГАНІЗАЦІЙНО-МОБІЛІЗАЦІЙНИЙ РЕФЕРЕНТ НАДРАЙОНУ ОУН «ХОЛОДНИЙ ЯР» (ПЕРЕМИЩИНА) МИХАЙЛО ГАЛЬО, ПСЕВДО «КОНИК», НАДРАЙОННИЙ РЕФЕРЕНТ ПРОПАГАНДИ ЯРОСЛАВ ПЕЦІВ, ПСЕВДО «ВАДИМ»
СТОЯТЬ: СОТЕННИЙ ПОЛІТВИХОВНИК ЙОСИФ ВІВЧАРОВСЬКИЙ, ПСЕВДО «ЄВГЕН», (ІЗ ПОВ'ЯЗКОЮ); СОТЕННИЙ САНІТАР МИХАЙЛО ВАСИЛИК, ПСЕВДО «КИВАЙ», (З АВТОМАТОМ); ЧОТОВИЙ ІГНАТ МЕЛЬКО, ПСЕВДО «ВАНЬКА», (З БІНОКЛЕМ); А ТАКОЖ ВОЯКИ З ОХОРОНИ
ЦДВР

«… Хоч у нас була суміш одностроїв – польських, німецьких, словацьких та радянських, – але чоботи в нас були вичищені, сорочки і мундири чисті, на головах шапки-петлюрівки з відзнакою тризуба, – пише у споминах колишній воїн УПА Іван Дмитрик. – До речі, ці тризуби робили самі стрільці з алюмінієвих ракетних набоїв. Були стрільці, що виконували ці тризуби справді по-мистецьки…»[27].

«Зважаючи на те, що УПА не отримала повного власного однострою, функції відзнак покладалися на деякі елементи одягу повстанців. У першу чергу це стосується мазепинок та петлюрівок, оскільки вони мали характерний вигляд і були ознакою приналежності виключно до української армії», – зазначають дослідники Сергій Музичук та Ігор Марчук. – <…> В більшості вояки самостійно вирізали тризуби різного розміру та стилю, використовуючи будь-які доступні матеріали: гарматні або патронні гільзи, жерсть, дерево, пластик, тканину тощо. <…> Вояки деяких відділів мали на шапках однакові відзнаки, що підтверджує існування централізованого їх виробництва одним майстром або однією підпільною ”фабрикою”. У курені ”Хмари” (ТВ-21 групи УПА-Захід), наприклад, вони мали вигляд фігурного блакитного щита з вимірами близько 3х2 см із жовтим тризубом та жовтою обвідкою»[28].

27 Цит. за: Армія безсмертних. Повстанські світлини / Ред.: В. В'ятрович та В. Мороз. – Львів, 2006. – С. 146.
28 Музичук С., Марчук І. Українська Повстанча Армія. – Рівне, 2006. – С. 51.

КОМАНДУВАННЯ ВОЄННОГО ОКРУГУ УПА «БОГУН» ІЗ ПРИБУЛИМИ ГОСТЯМИ. СЕЛО БУДЕРАЖ (НИНІ – ЗДОЛБУНІВСЬКИЙ Р-Н НА РІВНЕНЩИНІ), ГРУДЕНЬ 1943
ПЕРШИЙ РЯД, ЗЛІВА НАПРАВО: ШЕФ РОЗВІДУВАЛЬНОГО ВІДДІЛУ «НЕМО» (АНДРІЙ КИСІЛЬ); ЧЛЕН ОУН(Б) «ІВАНІВ» (ОМЕЛЯН ЛОГУШ); КЕРІВНИК УГОРСЬКОЇ МІСІЇ ДО УПА ПІДПОЛКОВНИК ФЕРЕНЦ МАРТОН; КОМЕНДАНТ ЗАПІЛЛЯ УПА-ПІВНІЧ «ГОРБЕНКО» (РОСТИСЛАВ ВОЛОШИН); КОМАНДИР ГРУПИ «ЕНЕЙ» (ПЕТРО ОЛІЙНИК); КЕРІВНИК ОХОРОНИ ДЕЛЕГАЦІЇ «КРОПИВА» (ВАСИЛЬ ПРОЦЮК)
ДРУГИЙ РЯД: ЗАСТУПНИК ШЕФА РОЗВІДУВАЛЬНОГО ВІДДІЛУ «ПАЛІЙ» (ВАСИЛЬ КОРЕНЮК); ГОСПОДАРЧИЙ РЕФЕРЕНТ УПА-ПІВНІЧ «ЗУБАТИЙ» (ВАСИЛЬ МОРОЗ); ШЕФ ШТАБУ ГРУПИ «ЧЕРНИК» (ДМИТРО КАЗВАН)
ЦДВР

Дослідники наводять рядки з бойового звіту командування одного з підрозділів радянських партизан-ковпаківців про зачистку Хрінницького лісу на Волині 10 жовтня 1944 року:
«В результаті зачищення хуторів і нас. пунктів Вербень, Перемель, Липа вилучено військове майно в учасників УПА та їх посібників… Вилучено деякі частини і крило літака, з якого вироблялися націоналістичні знаки – тризуби»[29].

Саморобні здебільшого носили в УПА й ремінні пряжки. «Вони були різні за формою та способом виготовлення: одні переробляли з німецьких, інші – з радянських офіцерських, вирізуючи зірку та накладаючи тризуб. Найбільш вживаними були пряжки, які вирізували з використаних гарматних гільз <…>. Зустрічалися також пряжки, виготовлені за індивідуальними проектами вояків шляхом виготовлення форм та відливання з металу, або карбування»[30].

Після війни національні прапори і зображення герба переховували в потаємних місцях. Як-от у селі Липне Ківерцівського району на Волині, де синьо-жовтий прапор і мальований на картоні Тризуб виявили під час ремонту під куполом церкви[31].

29 Цит. за: Армія безсмертних. – С. 148.
30 Музичук С., Марчук І. Українська Повстанча Армія. – С. 51.
31 Гарбарчук К. Синьо-жовта таємниця Свято-Михайлівського храму // Волинь нова (Луцьк). – 2018. – № 11 (13 лютого). – С. 4–5.

СРІБНІ ПЕРСНІ З ТРИЗУБОМ ВОЯКІВ І СТАРШИН УПА, 1940-ві

ВЕРХНІЙ (ПОШКОДЖЕНИЙ) ЗНАЙДЕНО 2011-го НА МІСЦІ БОЮ ПІД ГУРБАМИ, ЩО ВІДБУВСЯ МІЖ ВІЙСЬКАМИ НКВС І ПІДРОЗДІЛАМИ УПА 21–25 КВІТНЯ 1944-го, ЖИТЕЛЕМ С. КОРНИН РІВНЕНСЬКОГО Р-НУ
ЗБІЛЬШЕНО ВТРИЧІ
РОКМ

НИЖНІЙ ПЕРСТЕНЬ ЗНАЙДЕНО НЕПОДАЛІК С. МОЩАНИЦЯ КІВЕРЦІВСЬКОГО Р-НУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛ.
ЗБІЛЬШЕНО ВТРИЧІ
РОКМ

ПЕРСТЕНЬ ПОСЕРЕДИНІ ЗНАЙДЕНИЙ 2017-го НА СТАРОМУ ХУТОРІ НЕПОДАЛІК М. РАДЕХІВ НА ЛЬВІВЩИНІ
ЗБІЛЬШЕНО ВТРИЧІ
ПР. ЗБ.

СРІБНІ СЕРЕЖКИ ЗВ'ЯЗКОВОЇ ОУН, ЯКА ДІЯЛА НА ТЕРИТОРІЇ ЗДОЛБУНІВСЬКОГО Р-НУ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛ. 1940-ві
ЗОБРАЖЕННЯ ТРИЗУБА НА ЦІ СТАНДАРТНІ МАНУФАКТУРНІ ПРИКРАСИ НАНЕСЕНІ ПІЗНІШЕ
ЗБІЛЬШЕНО ВТРИЧІ
РОКМ

РЕМІННІ ПРЯЖКИ ВОЇНІВ УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ, 1940-ві – ПОЧ. 1950-х
ЗДЕБІЛЬШОГО САМОРОБНІ
ПОДАНО В НАТУРАЛЬНУ ВЕЛИЧИНУ
ЗБ. ОМ

ІВАН ГУЛЕЙ, ПСЕВДО «МЕЧ», –
НАДРАЙОННИЙ РЕФЕРЕНТ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ ОУН ВИЖНИЧЧИНИ, ЧЕРНІВЕЦЬКА ОБЛ. 1940-ві
ГДА СБУ

СОТЕННИЙ УПА ДМИТРО НЕГРИЧ, ПСЕВДО «МОРОЗ», 1940-ві
ЦДВР

САМОРОБНІ КОКАРДИ ВОЇНІВ УПА, 1940-ві – ПОЧ. 1950-х
ПОДАНО В НАТУРАЛЬНУ ВЕЛИЧИНУ
ЗБ. ОМ, РОКМ

СОТЕННИЙ УПА ДМИТРО БІЛІНЧУК, ПСЕВДО «ХМАРА» ПРИБЛ. ОСІНЬ 1945
ЗГОДОМ «ХМАРА» БУВ РЕФЕРЕНТОМ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ КОСІВСЬКОГО НАДРАЙОННОГО ПРОВОДУ ОУН, НИНІШНЯ ІВАНО-ФРАНКІВЩИНА. ЗАГИНУВ 8 КВІТНЯ 1953-го
ЯА

КУЩОВИЙ ПРОВІДНИК ПЕТРО ТАНАСІЙЧУК, ПСЕВДО «КУЧЕРЯВИЙ», ІЗ ДРУЖИНОЮ ГАННОЮ – ГОСПОДАРЧОЮ УПА. ПОЛОНИНА КОПІЛАШ, ЖОВТЕНЬ 1949
ФОТОГРАФУВАВ НАЗАРІЙ ДАНИЛЮК, ПСЕВДО «ПЕРЕБИЙНІС». ПЕТРО ТАНАСІЙЧУК ЗАГИНУВ 1952-го. ГАННА ТАНАСІЙЧУК ПОМЕРЛА 1989-го
ОРИГІНАЛ ФОТО ЗБЕРІГАЄ МАРІЯ ЗЕЛІНСЬКА З С. ГОЛОВИ ВЕРХОВИНСЬКОГО Р-НУ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛ.
ПР. ЗБ.

УКРАЇНСЬКІ ПОВСТАНЦІ
ЗЛІВА НАПРАВО: РОЙОВИЙ МИКОЛА МИХАСЮК, ПСЕВДО «ІСКРА», ЧОТОВИЙ МИХАЙЛО ПРИЙМАК, ПСЕВДО «БУРЯ», ТА СТРІЛЕЦЬ МИХАЙЛО ДЕБЛЮК, ПСЕВДО «КАЛИНА». СЕРЕДИНА 1940-х

У «КАЛИНИ» ДО ҐУДЗИКА ВЕРХНЬОЇ КИШЕНІ ПРИКРІПЛЕНО КОТИЛЬЙОН-ОБЕРІГ ІЗ ТРИЗУБОМ
ФРАГМЕНТ СВІТЛИНИ З РОДИННОГО АРХІВУ МИКИТЮКІВ, СМТ ПЕЧЕНІЖИН НА ІВАНО-ФРАНКІВЩИНІ
ПР. 3Б.

КОТИЛЬЙОН КОМАНДИРА КУЩОВОЇ БОЇВКИ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ З КОЛОМИЙЩИНИ МИКОЛИ ІВАНІВА, ПСЕВДО «СКОРИЙ» (1925–1951)
КІН. 1940-х
ВИГОТОВИЛА КОТИЛЬЙОН ІЗ БІСЕРУ ЙОГО НАРЕЧЕНА СОФІЯ ГАЙОВА (1928–2012) ІЗ С. ЛІСНА СЛОБІДКА КОЛОМИЙСЬКОГО Р-НУ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛ.
ПОДАНО В НАТУРАЛЬНУ ВЕЛИЧИНУ
ЗБЕРІГАЄТЬСЯ В ГАЛИНИ ЗАГРАНОВСЬКОЇ, ДОНЬКИ МИКОЛИ Й СОФІЇ, В С. ЛІСНА СЛОБІДКА
ПР. 3Б.

МИКОЛА БИТИНСЬКИЙ І ЙОГО ПРОЕКТИ ГЕРБА УКРАЇНИ

ВИПУСКНИК ХУДОЖНЬО-ПРОМИСЛОВОЇ ШКОЛИ В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ, КОЛИШНІЙ СОТНИК ДІЄВОЇ АРМІЇ УНР Микола Битинський (1893–1972) у міжвоєнний період осів у Празі. 1929-го закінчив там Український педагогічний інститут ім. М. Драгоманова й отримав диплом «педагога середніх шкіл із правом викладати історію, історію мистецтва й археольоґію»[32].
«М. Битинського цікавила геральдика та інші суміжні історичні дисципліни, з яких він у Празі слухав лекції приватним чином, брав уроки малюнка. У кого саме, в якому обсязі – невідомо, одне зрозуміло, що то не було системне навчання», – зазначає дослідник Олександр Кучерук.

Микола Битинський у часописі «Гуртуймося», який видає з полковником Василем Филоновичем, 1931-го публікує невелику статтю про геральдичне значення Тризуба. Дніпрогесівська археологічна експедиція біля острова Шанець на Дніпрі перед тим виявила неолітичну знахідку з тризубоподібним знаком. Радянська пропаганда вхопилася за це як доказ, що Тризуб далеко не князівський й безпідставно був прийнятий як герб України. Битинський зазначає у відповідь, що не можна «зв'язувати питання гербів з неолітичними археольоґічними знахідками», бо геральдика «опирається виключно на традицію та ідею, які в'яжуть цей знак з даною землею (чи особою), й який є таким чином, образним символом цієї землі або ідеї»[33].

Наголошує, що «ніколи досі наука не зв'язувала цих "матеріяльних доказів" з питанням гербів, що належить виключно до геральдики, науки про герби, яка, до речі, й сама повстала та виробила свої закони щойно у XII стол. по Христі. Першим зв'язати неолітичний тризуб з державним гербом України прийшло до голови большовицьким "ученим"». І цілком слушно стверджує: «Тризуб у гербі нововідновленої Української Держави в'яжеться геральдично лише з Тризубом Київської Держави України-Руси і більше ні з чим иншим».
У цей же період Битинський розробляє проекти грамот, обкладинок, заставок і малюнків для часопису «Гуртуймося», у т. ч. із зображенням Тризуба. А з 1932-го працює над альбомом одностроїв українського війська періоду Визвольних змагань 1917–1921 років. Акварельні малюнки-таблиці, із системою рангових старшинських і козацьких відзнак, оздоблює орнаментальними й геральдичними заставками та кінцівками. Загалом – 186 таблиць. Окремо також виконав «Альбом уніформ українського війська УНР 1917–1920 рр.» – 76 таблиць-акварелей. Особливо цікаві на них авторські інтерпретації Тризуба на декоративних заставках.
На замовлення Військового міністерства УНР (в екзилі) Микола Битинський 1936 року виконує проекти орденської відзнаки Хреста Симона Петлюри. Тризуб тут разом із розташованим під ним мечем вписано в чорний розширений хрест. Нагородну грамоту до ордена – також із Тризубом – виконав Петро Холодний (молодший).

ХРЕСТ СИМОНА ПЕТЛЮРИ
ПРОЕКТ МИКОЛИ БИТИНСЬКОГО, 1936
БІЛИЙ МЕТАЛ; ШТАМПУВАННЯ, ЕМАЛЮВАННЯ. ХРЕСТ: 25x42 мм
ШИРИНА СТРІЧКИ: 35 мм
УНМЧ

32 Тут і далі: Кучерук О. Микола Битинський – геральдист, історик, митець // Український археографічний щорічник. – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 401, 398.
33 Тут і далі: Битинський М. «Тризуб» (Геральдична студія) // Гуртуймося. – 1931. – Травень. – С. 21–23.

ГРАМОТА ПРО НАГОРОДЖЕННЯ ХРЕСТОМ СИМОНА ПЕТЛЮРИ ПІДПОЛКОВНИКА ТАДЕЯ НЕТРЕБИ, 1936
ПРОЕКТ ГРАМОТИ ВИКОНАВ ПЕТРО ХОЛОДНИЙ (МОЛОДШИЙ)
БОО

ГРАМОТА

Іменем Української Народньої Республики на підставі наказу Головної Команди Війська й Фльоти від 22-V-1932 р. Головна Рада „Хреста Симона Петлюри" признає

підполковникові НЕТРЕБІ Тадеєві

„ХРЕСТ СИМОНА ПЕТЛЮРИ"

Ч: 599 за участь у збройній боротьбі за Державність України під зверхнім проводом Головного Отамана Симона Петлюри.

Шевченко Володимир, сотник — Секретар

В. Кущ, Ген.-штабу Ген.-хор. — Голова Ради

Ч: 599 „24. VIII 1936 р."

МИКОЛА БИТИНСЬКИЙ
АЛЕГОРІЯ БОРОТЬБИ УКРАЇНИ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ
ЧАСОПИС «ГУРТУЙМОСЯ»
ПРАГА, 1935, Ч. I (XIII)
ЦДАЗУ

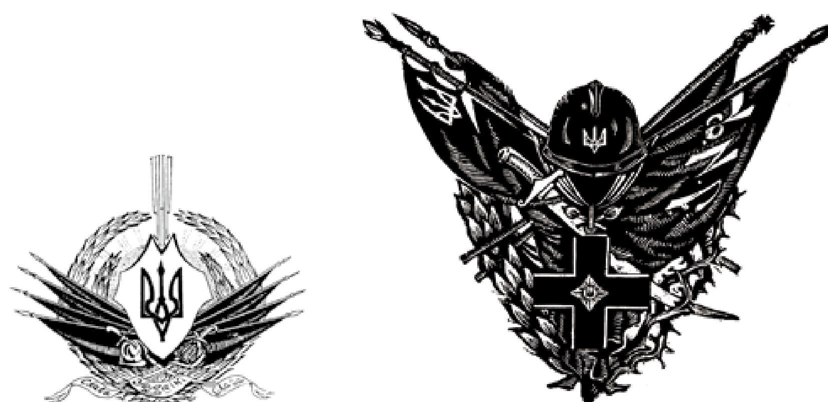

МИКОЛА БИТИНСЬКИЙ
ГЕРАЛЬДИЧНІ ЗАСТАВКИ З ЧАСОПИСУ «ГУРТУЙМОСЯ»
ПРАГА, 1930-ті
БОО

МИКОЛА БИТИНСЬКИЙ
АРКУШ ІЗ АЛЬБОМУ ОДНОСТРОЇВ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА ПЕРІОДУ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ (1917–1921)
1930-ті
ЗБ. МШ

Старшина.
УНР.

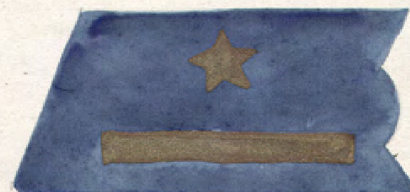

Хорунжий (піхота)

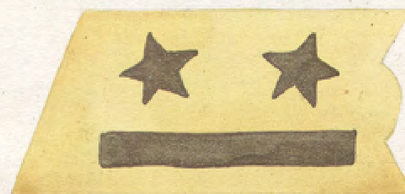

Поручник (кіннота)

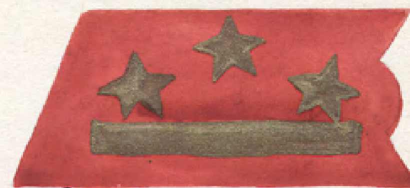

Сотник (артилерія)

Хор. (технічні війська)

Хор. (санітарн. служ.; лікарі)

МИКОЛА БИТИНСЬКИЙ. ЗАСТАВКИ З АВТОРСЬКИМИ ХУДОЖНІМИ ІНТЕРПРЕТАЦІЯМИ ТРИЗУБА
З АЛЬБОМУ ОДНОСТРОЇВ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА ПЕРІОДУ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ (1917–1921). 1930-ті
ЗБ. МШ

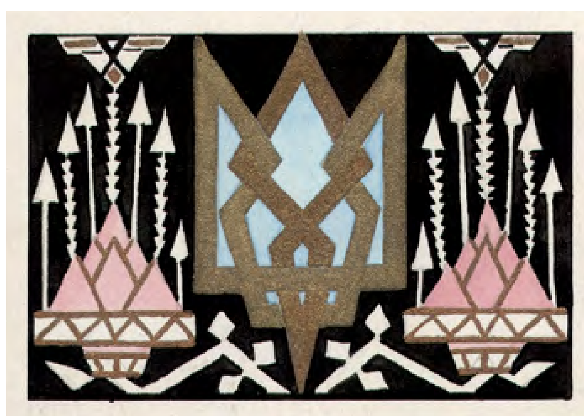

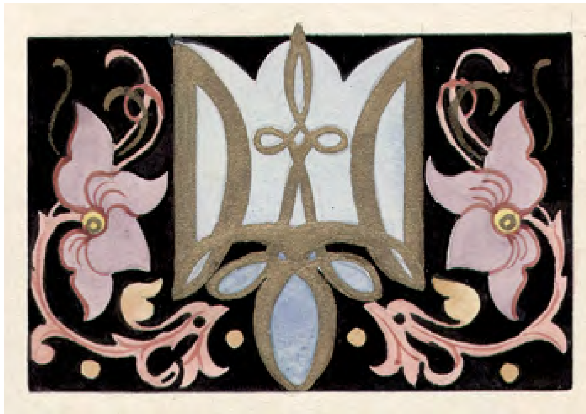
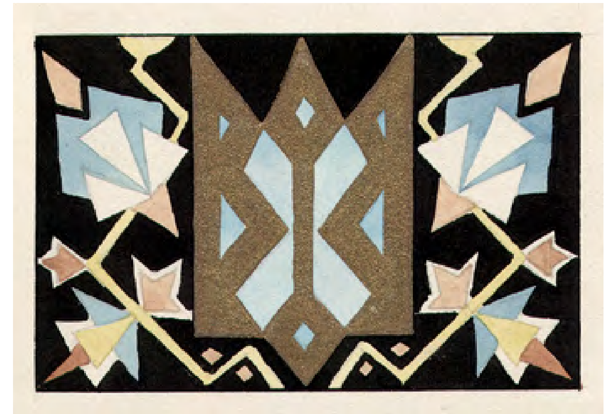

МИКОЛА БИТИНСЬКИЙ
ГРАФІЧНІ ВАРІАНТИ ВЕЛИКОГО ГЕРБА УКРАЇНИ З ТРЬОМА, ДВОМА Й ОДНИМ ЩИТОТРИМАЧАМИ, 1930-ті
ЗБ. МШ

Один Щитодержець
(Варіянт 2)

У 1938–1939 роках Битинський розробляє проекти державних символів України. Невдовзі вони виходять у Празі окремим буклетом із п'яти листівок[34]. Запроектував великий, середній і малий герби, корогви, штандарти та державні печатки. Схоже, що розробляв їх за аналогією до тогочасних символів Чехословаччини, де жив і працював.

Синій щит із золотим Тризубом у проекті великого герба опертий на орденський ланцюг та складені навхрест бунчук і золоту хоругву з хрестом. Щитотримачами виступають київський архангел Михаїл і галицький золотий лев у короні. Довкола на вінку з лаврового й дубового листя розміщено п'ять щитів із 29 гербами. Перший мав представляти Правобережжя й поєднував символи Київщини, Волині, Поділля, Берестейщини, Брацлавщини, Херсонщини, Бессарабії та Холмщини. Другий щит – Лівобережну Україну – із гербами Гетьманщини, Чернігівщини, Переяславщини, Запоріжжя, Таврії із Кримом, Стародубщини, Слобожанщини та Сіверщини. Третій – Західну Україну: Львівську, Галицьку, Перемиську, Белзьку, Жидачівську й Сяніцьку землі та Буковину. Четвертий – Закарпаття. П'ятий – Кубань[35].

Окремі символи Битинський комбінував на власний розсуд, хоча не завжди вдало та відповідно до історичних реалій. Закарпатський щит, приміром, містить герб Карпатської України, а також чотири герби, які автор трактував як символи Ужанського, Березького, Мараморoського та Шариського комітатів, хоча насправді це були міські знаки Ужгорода, Берегового, Сиґота та Бардієва.

Кубанський символ у пізніших малюнках Битинського поділено на шість частин, які мали означати Чорноморське Козацьке Військо, Катеринодарський округ, Таманський, Бейсузький, Єйський та Григоріївський. Тут, окрім символу з печатки Чорноморського війська, всі інші були, правдоподібно, витвором самого художника.

У проекті середнього державного герба, окрім Тризуба в серцевому щитку, було ще п'ять символів, які мали означати Велику Україну (архангел Михаїл), Галичину (лев), Буковину (голова зубра), Закарпаття (ведмідь і синьо-золоті смуги) та Кубань (козак із мушкетом і прапорцем-значком). Концептуально цей середній герб дещо відрізнявся від великого: якщо в останньому виділено Лівобережжя та Правобережжя, то в середньому виокремлено Буковину й узагальнено символ Великої України, або Наддніпрянщини.

34 Битинський М. Державні відзнаки України. – [Прага], 1939.
35 Битинський М. Державні інсиґнії України: герб, печать, прапор, гімн [Відбитка з Записок Українського науково-дослідного інституту родознавства та знаменознавства]. – Б. м. в., 1949. – Т. 1. – С. 53–55.

МИКОЛА БИТИНСЬКИЙ. ПРОЕКТ ВЕЛИКОГО ДЕРЖАВНОГО ГЕРБА УКРАЇНИ, 1939

МИКОЛА БИТИНСЬКИЙ
ПРОЕКТ СЕРЕДНЬОГО
Й МАЛОГО ДЕРЖАВНИХ
ГЕРБІВ УКРАЇНИ, 1939

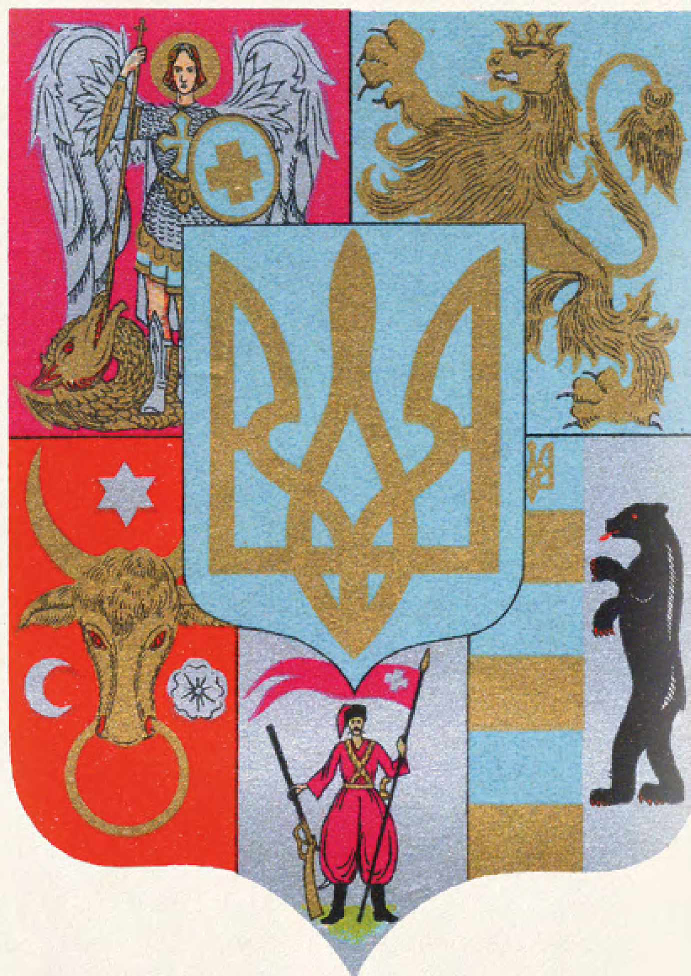

МИКОЛА БИТИНСЬКИЙ
ПРОЕКТИ ДЕРЖАВНИХ КОРОГОВ І ШТАНДАРТІВ
1939

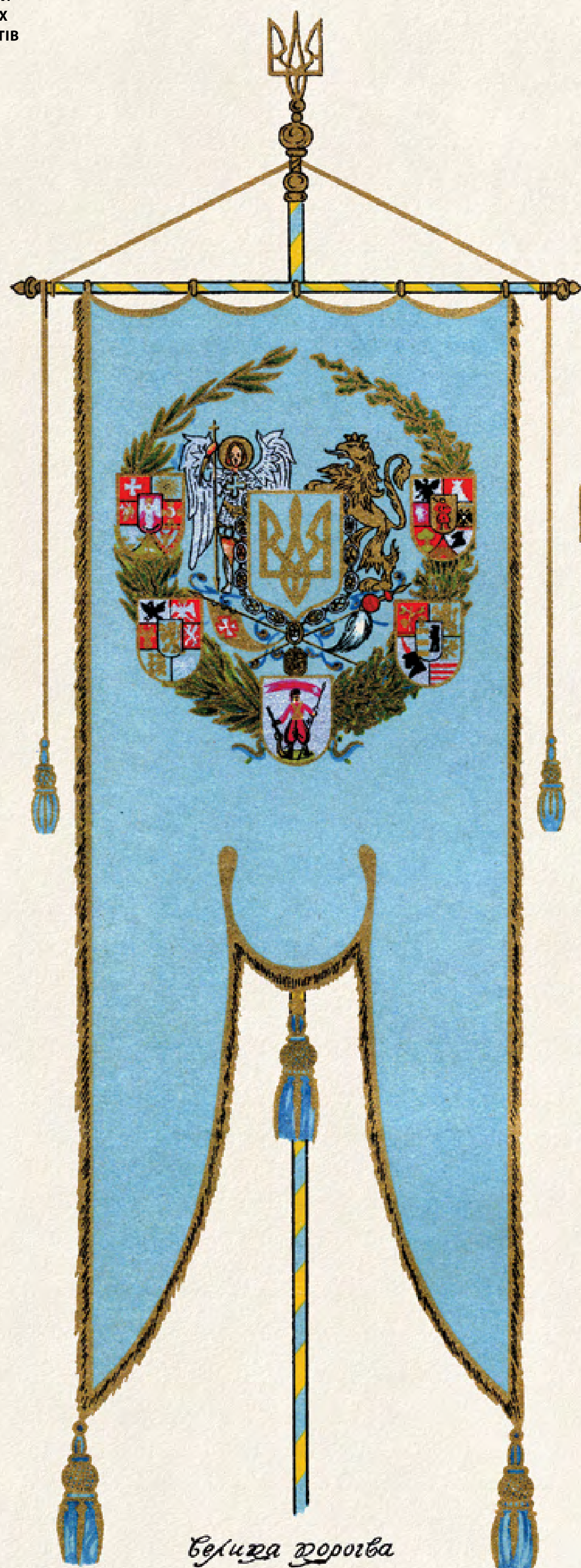

МИКОЛА БИТИНСЬКИЙ. ПРОЕКТ ВЕЛИКОЇ, СЕРЕДНЬОЇ Й МАЛОЇ ДЕРЖАВНИХ ПЕЧАТОК УКРАЇНИ
1939

В іншому варіанті середнього герба, виданому 1940 року в Відні як «Соборний Герб України», Битинський подає вже шість символів навколо щитка з Тризубом. Додає ще коронованого чорного двоголового орла в золотому полі, а на його грудях – синій щит із золотим православним хрестом. Цей герб колишньої Таврійської губернії мав символізувати Крим, що, як і Кубань, входив тоді до Російської РФСР. У цьому проекті автор компонує символи різних за розміром і кількістю населення українських земель, але логіка такої його композиції зрозуміла: він виходив із їх тогочасного розділення між Українською РСР, Польщею, Румунією, Чехословаччиною та РРФСР.
Битинський бував категоричний у своїх твердженнях. Приміром, чомусь був певен, що 1939 року в гербі Карпатської України барву ведмедя замінено з червоної на чорну, хоч жодних документів-доказів цього немає. Так само затятий був і щодо порядку кольорів на українському прапорі: уважав, що жовта смуга має бути згори.

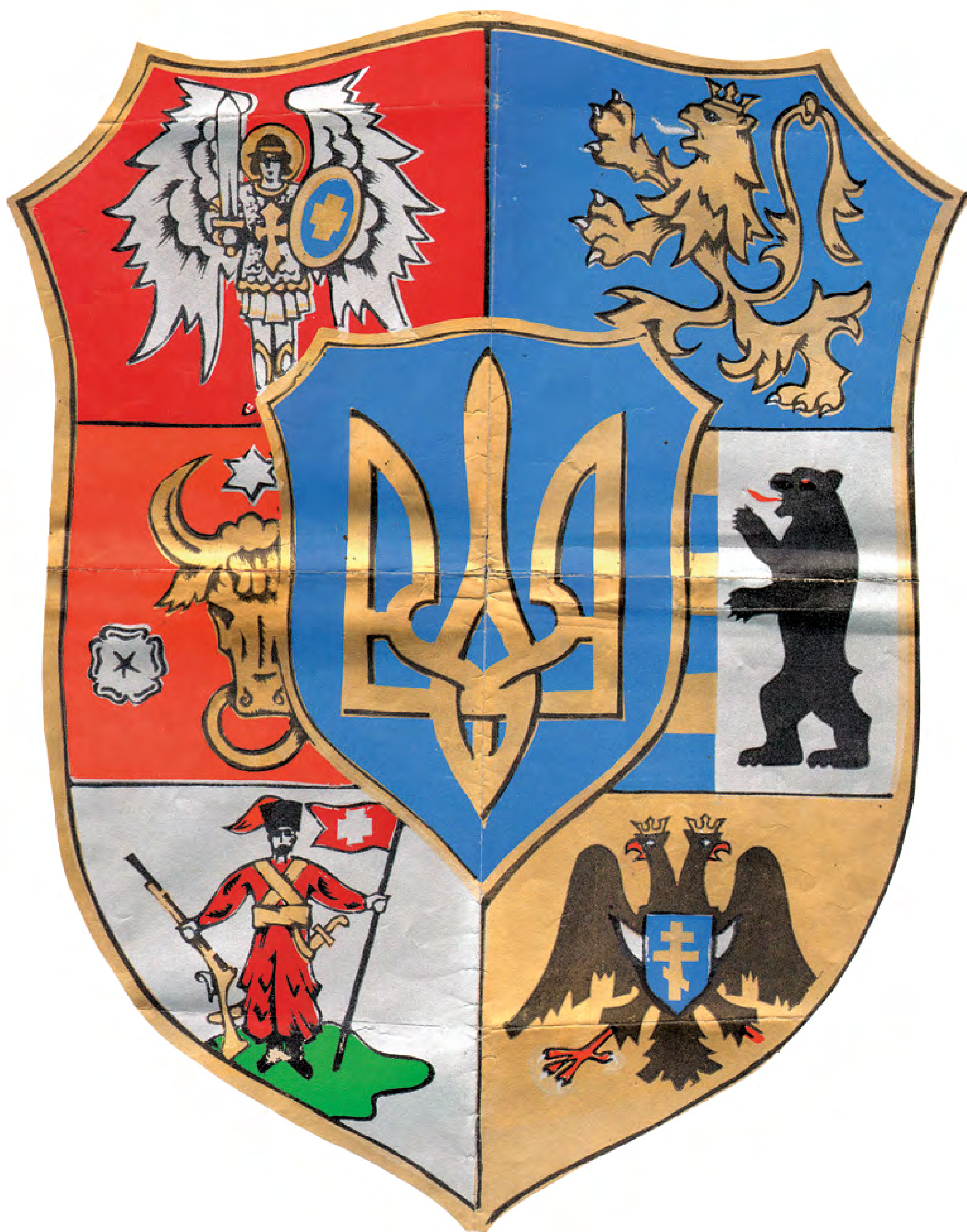

МИКОЛА БИТИНСЬКИЙ
СОБОРНИЙ ГЕРБ УКРАЇНИ
1940
ЦДАЗУ

ГРАМОТА ПРЕЗИДЕНТА УНР В ЕКЗИЛІ ПРО НАГОРОДЖЕННЯ МИКОЛИ БИТИНСЬКОГО ВОЄННИМ ХРЕСТОМ «40-ЛІТТЯ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗБРОЙНИХ СИЛ», 1961
АВТОР ПРОЕКТІВ НАГОРОДИ (ВСТАНОВЛЕНА 1953-го) ТА ГРАМОТИ ДО НЕЇ – МИКОЛА БИТИНСЬКИЙ
БОО

У Н Р

М. Битинський

1917 1957

ГРАМОТА

ІМЕНЕМ УРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ,

згідно з законом з 8 березня 1958 року, на відзначення сорокових роковин (1917–1957) відродження Українських Збройних Сил,

Президент Української Народньої Республіки

надав

ВОЄННИЙ ХРЕСТ

Ч.33, ПІДПОЛКОВНИКОВІ МИКОЛІ БИТИНСЬКОМУ,

учасникові збройних визвольних змагань за державну незалежність України, з правами й привілеями для нього й нащадків його роду вищезгаданим законом передбаченими.

На доказ того видано йому цю грамоту.

Місце постою, дня 10-го серпня Року Божого 1961., ч. 483/33.

МІНІСТЕРСТВО ВІЙСЬКОВИХ СПРАВ У Н Р

Міністер Військових Справ

Андрій Вовк
генерал-полковник

Начальник Канцелярії
Міністерства Військових Справ

Микола Стечишин
дипл. полковник

По закінченні Другої світової війни десятки тисяч українців опиняються в таборах для переміщених осіб в американській та англійській окупаційних зонах Німеччини. У т. ч. Микола Битинський та інші українські мистці й науковці. Саме в цьому середовищі 1947 року засновано Український інститут родо- та знаменознавства. Він встиг видати у Франкфурті-на-Майні чотири зшитки часопису «Рід та Знамено» зі статтями й матеріалами з української генеалогії, геральдики, сфрагістики[36]. Часопис тиражовано циклостилем накладом 100 примірників.
Особливу увагу тут відводилося Тризубові. Микола Битинський, зокрема, пише в той час: «…Без огляду на загадковість і нез'ясованість походження та річевого значення тризуба та його відмінність і змінність, що, зрештою, відбувалася в рямках тодішніх знакових засад і звичаїв, цей український найстарший знак має для нас незвичайно високу історичну і геральдичну вартість. Найбільша вага його і цінність полягає саме в тому, що той тризуб, як князівський і володарський родовий знак, мав певну внутрішню традиційну сталість, а найголовніше – був уже в найдавніших часах знаком-символом нашої Київської Держави»[37].

Михайло Міллер у статті «Матеріяли до питання за тризуб», що виходить частинами в усіх чотирьох зшитках «Роду та Знамена», робить критичний огляд різних версій про зміст і походження цього знаку. «Вся попередня література за тризуб, має на сьогодня лише історичний інтерес. На ній треба поставити хрест. Вивчення тризуба треба починати спочатку», – переконаний автор[38]. Міллер критикує попередні дослідження Тризуба за їх формальний і ненауковий підхід, оскільки знак розглядається лише «з боку форми <…> одірвано від свого історико-культурного та соціального оточення, та від тих умов, які його створили». Тому визначає науковий план дослідження «тризубознавства», а також намагається розкрити й деякі з аспектів. Зокрема, звертає увагу на тризубоподібні знаки в європейській емблематиці. Уважає, що предків українського Тризуба треба шукати серед сармато-аланських родових тамг та «загадкових знаків Причорномор'я», а далі – серед «меровінзької орнаментальної символіки»[39].

Того ж 1947-го в Мюнхені виходить друком окрема брошура Миколи Андрусяка про Тризуб. Автор, зокрема, хибними вважає версії про його формування під «виключним грецьким босфорсько-візантійським впливом». Вплив «ірійсько-скандинавського плетінкового орнаменту» також трактує як випадковий. Андрусяк не висловлює власних гіпотез, а зазначає, що його розвідка «промощує шлях до дальших студій над тризубом»[40].
Брошуру «Державні інсиґнії України» Миколи Битинського видруковано 1949-го як окрему відбитку із «Записок Українського науково-дослідного інституту родознавства та знаменознавства». Автор розглядає історію прийняття герба УНР 1918 року, згадує різні тодішні варіанти та чотири з них, що були основні: Тризуб, «Архистратиг Михаїл», «Лев Галицький» і «Лицар-Козак з мушкетом». Різко критикує проекти Василя Кричевського, вважаючи, що «ту роботу виконав не фахівець-геральдик чи сфрагіст, а звичайний дилєтант, майже зовсім не обізнаний навіть з найголовнішими правилами і вимогами геральдики»[41]. А далі подає детальні описи своїх проектів великого, середнього та малого гербів, що мали би в майбутньому бути офіційно затверджені як державні символи України. Сам Битинський згодом визнавав, що ця його праця була поверхова, ще й надрукована з технічними помилками, бо вийшла без авторського нагляду.

36 Дмитрієнко М., Ясь О. Часопис «Рід і Знамено» та його внесок у розвиток української еміграційної історіографії // Бібліотечний вісник. – 1997. – № 1. – С. 32–37.
37 Битинський М. Українські державно-національні відзнаки // Рід та Знамено. – 1947. – Зшиток 1. – С. 8.
38 Тут і далі: Міллер М. Матеріяли до питання за тризуб // Там само. – Зшиток 2. – С. 6–7.
39 Там само. – Зшиток 4. – С. 5.
40 Андрусяк М. Тризуб. – [Мюнхен], 1947. – С. 3.
41 Битинський М. Державні інсиґнії України. – С. 57.

**МИКОЛА БИТИНСЬКИЙ
ГЕРАЛЬДИЧНА ЗАСТАВКА
ДЛЯ ВИДАНЬ УКРАЇНСЬКОГО
ВОЄННО-ІСТОРИЧНОГО
ІНСТИТУТУ**, 1955
БОО

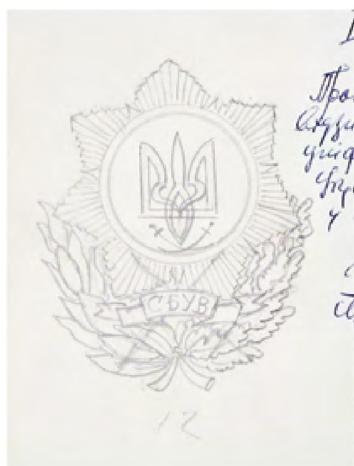

МИКОЛА БИТИНСЬКИЙ. ПРОЕКТ НАГРУДНОЇ ВІДЗНАКИ ДЛЯ ЧЛЕНІВ СБУВ – СОЮЗУ БУВШИХ УКРАЇНСЬКИХ ВОЯКІВ У КАНАДІ, 1955
УВАНВ

З ліквідацією таборів переміщених осіб наприкінці 1940-х їхні мешканці, у т. ч. й автори «Роду та Знамена», роз'їжджаються по всьому світу. Подальші дослідження про національну символіку переміщаються передусім до США та Канади. У Вінніпезі, зокрема, 1953 року виходить розширений варіант праці Володимира Січинського про український герб і прапор. До думки, що «тризуб був лише "родовим" знаком Рюриковичів і знаком "приватної власності" і "державного майна" в старокняжі часи», автор має свої застереження.

«Але в той же час майно князя не було лише його приватним майном і не служило лише для його особистих потреб, – наголошує Січинський. – Це майно було одночасно громадським і державним у сучасному розумінні цього слова. <…> Тризуб уживався на монетах, державних відзнаках, печатках, штампках, митних знаках, військовій зброї як державна інсиґнія, також – на цеглах княжих будов, мініатюрах, керамічних виробах, ювелірстві. Отже, на всіх родах і типах державних знаків, які лише були відомі в Середньовіччі! Його використовували на цілому просторі України від Кубані до Нарви, від чернігівських земель до Закарпаття, від десятого до тринадцятого століття, від часів Володимира Великого до занепаду Київської і Галицько-Волинської держави»[42].

Продовжує займатися питанням «наших державних інсиґній»[43] і Микола Битинський, який осів у Торонто в Канаді. «… *Ми не знаємо, як та фігура,* як родинний знак кн. Володимира, свого часу *дійсно називалася в нашій давній мові*[44]. Ось тому то в цьому напрямі всілякі наші лінгвістичні досліди щодо вияснення *назви* "Тризуба" є неможливі, а водночас і зайві, – пише він у статті, що вийшла наприкінці 1964-го. – Засадничо ж треба знати і не спускати з уваги, що *сама назва нашого "Тризуба" є цілком умовна* і навіть не зовсім відповідна до графічного окреслення фігури. <…> Отже, одно вже те, що назва "тризуба" є не суттєвою, а цілком умовною, вигаданою, мусіла б стримувати всіляких дослідників фігури українського герба від різних словесних спекулятивних комбінацій». Стаття вийшла як відповідь на компілятивні публікації інженера Антіна Кущинського про Тризуб і його значення.

У розвідці про українські територіальні символи Битинський особливе місце відводить галицькому левові та київському архангелові, бо «ці два герби і справді найчастіш у нас уживаються практично, і тому, що вони після Тризуба займають найвизначніші позиції геральдичної ієрархії в ряді всіх наших національних емблем, як особливо важливі символи двох історичних географічно-політично-культурних центрів України – Наддніпрянщини (Києва) і Галичини (Львова)»[45]. Не дивно, що саме лева й архангела він подає як щитотримачів у своєму проекті великого герба України.

Микола Битинський далі доопрацьовує свої «Державні інсиґнії України» й до кінця життя створює проекти емблем, печаток, листівок, відзнак і прапорів для різних діаспорних організацій.

42 Січинський В. Український тризуб і прапор. – Вінніпег, 1953. – С. 45–46.
43 Битинський М. Нові блукання в справі наших державних інсиґній // Молода Україна (Торонто, Нью-Йорк). – 1964. – Ч. 119–120 (листопад-грудень). – С. 10.
44 Курсив тут і далі – М. Битинського.
45 Битинський М. Найважливіші територіяльні герби України // Новий літопис (Вінніпег). – 1962. – Ч. 2 (3). – С. 44.

МИКОЛА БИТИНСЬКИЙ
КОЗАК І ДІВЧИНА
(ВЕЛИКОДНІ МОТИВИ), 1950-ті
АОУН/УІС

«В КОЖНІЙ ДЕРЖАВНІЙ НАЦІЇ ГЕРБ МАЄ ДУЖЕ ТОЧНЕ ЙОГО ЗОБРАЖЕННЯ»

ІСТОРИК ДОМЕТ ОЛЯНЧИН, ЗАЦІКАВИВШИСЬ МОНЕТАМИ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО ТА ЙОГО НАЩАДКІВ, висловив доволі контраверсійну думку на підставі аналізу монет Ярослава Мудрого: «Наш знак є складник з двох літер тогочасного письма, а саме з ʌ та ω, причім ʌ творить його нижчу, а ω верхню форму; нижча рамка для них одна й та сама. А все заразом алегорично означає Альфу й Омегу й стосується лише до Ісуса Христа, згідно з висловами про Нього євангеліста Івана Богослова: "Я Альфа й Омега, Почин і Кінець, Перший і Останній"»[46]. Олянчин вважав, що монети Ярослава Володимировича карбував грецький майстер, а тому «цілком природно, майстер-митець, християнин, до образу св. Юрія на аверсі цих монет додав на реверсі не тризуб поганського бога Посейдона, а знак Альфи й Омеги».
З гіпотезою Олянчина не погодився нумізмат і археолог Валентин Шугаєвський, навівши як контраргументи видозміни двозубів і тризубів із монет інших князів, а також із різних археологічних знахідок. Розкритикував він і версію Січинського, що знаки Рюриковичів походять від тризубця Посейдона. Натомість про внутрішній сенс і походження Тризуба Шугаєвський зазначив: «Доводиться визнати, що на це питання ще нема відповіді»[47].

Походженню Тризуба окрему статтю присвятив Роман Климкевич. Наголошує в ній, що «для нас не існує питання, чи стародавнє трираменне знамено, з якого витворився тризуб, українське чи неукраїнське. Воно могло бути в Україні перед приходом слов'ян, його могли привнести слов'яни чи інші народи й племена, та всі ці можливості несуттєві для справи українськости тризуба. Якщо він прийшов в Україну з кол сумежних культур, то таки не прийшов він як запозичений знак, лише як складова частина культурного добра одної з численних етнічних мас, які осілися на українській землі і які зіллялися, включно зо слов'янським первнем, в одну цілість, що їй на ім'я українська нація»[48].

«Питання українськости чи неукраїнськости тризуба, як найвищої інсиґнії української нації, беозосновне в своїй основі, – пише Климкевич. – Неукраїнським був би тризуб тоді, якщо б його, як доказаний витвір чужинної культури, накинула Україні насильно займанча влада, що одначе незгідне з правдою. Значення найвищої національної інсиґнії одержав тризуб уперше волею природних володарів самостійної, самовладної й соборної староукраїнської держави і вдруге затверджено його високу гідність законно такою ж самою відродженою українською державністю 1918 р.»[49]
Климкевич надрукував іще кілька статей про національні символи. Зокрема, відзначив роль Михайла Грушевського у справі з вибором герба УНР 1918 року[50].

46 Олянчин Д. Чи то справді «тризуб» український герб: Символіка знаку на реверсі монет Володимира Великого і його нащадків // Україна (Париж). – 1952. – Ч. 8. – С. 636.
47 Шугаєвський В. Нове тлумачення сенсу «Тризуба» на монетах Київської Держави // Україна (Париж). – 1953. – Ч. 10. – С. 805.
48 Климкевич Р. О. Чи тризуб справді український знак? // Календар альманах «Нового Шляху» на 1960 рік. – Вінніпег, 1960. – С. 69.
49 Там само. – С. 66.
50 Климкевич Р. О. Діяльність Михайла Грушевського в царині української геральдики і сфрагістики // Український історик (Нью-Йорк, Мюнхен). – 1966. – Ч. 1–2 (9–10). – С. 82–90.

ТЕХНІЧНЕ ОФОРМЛЕННЯ ДЕРЖАВНОГО ГЕРБУ

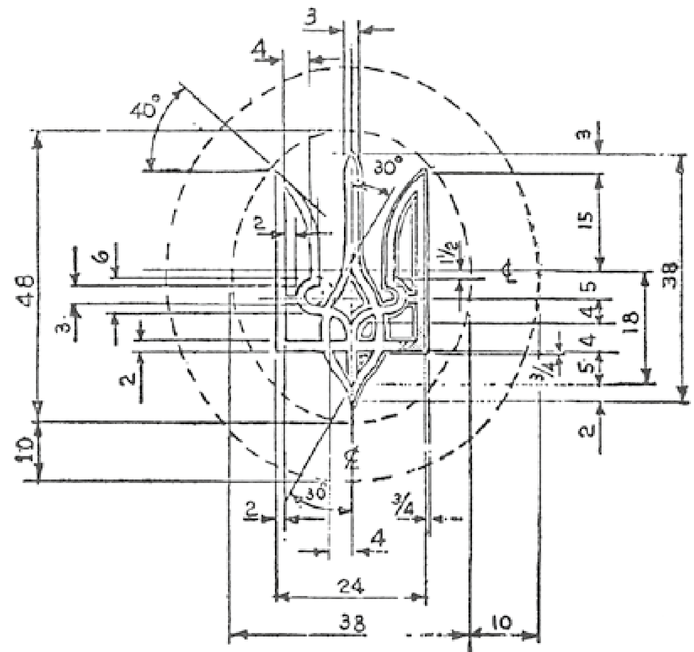

Виміри в рисунках подані в міліметрах, можна в пропорційному відношенні збільшувати або перемінити на американську вимірну систему

ВОЛОДИМИР ТРЕМБІЦЬКИЙ ТЕХНІЧНІ КРЕСЛЕННЯ ГЕРБА УНР 1918 РОКУ (АВТОРСТВА ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО), 1971
РЕПРОД. ЗА: ПРАВНИЧИЙ ВІСНИК. НЬЮ-ЙОРК, 1971. КН. 3

ПЕЧАТКА УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РАДИ – ЗАКОНОДАВЧОГО ОРГАНУ В СИСТЕМІ ДЕРЖАВНОГО ЦЕНТРУ УНР В ЕКЗИЛІ 1948–1992
ЦДАЗУ

Чи не найдовше в діаспорі – до кінця 1990-х – українськими символами займався Володимир Трембіцький[51]. Намагався виробити для них єдині стандарти. Для прапора, приміром, пропонував співвідношення ширини й довжини як 2:3, а кольори смуг визначити як синій (чи «темноблакитний») і жовтий (чи «золотистожовтий»)[52].
«В кожній державній нації герб має дуже точне його зображення і цього законного оформлення всі громадяни держави мусять строго придержуватися, – пише Трембіцький 1971-го. – Неточне оформлення державного герба карається гривною або навіть і тюрмою, як зневаження герба»[53].
І зазначає: «Звичайно в нас виготовляється лише частину державного герба, тобто тризуб без вінка. Та навіть і в цьому випадку дуже часто вигляд тризуба подається неточно, залежно від смаку даного мистця, який кожний по-своєму представляє вигляд тризуба. Причиною цього є брак точного опису державного герба України з усіма його нюансами»[54].
Тож для герба УНР з 1918 року (авторства Василя Кричевського) Трембіцький розробляє технічні креслення, бо «рисуючи чи оформляючи наш державний герб, ми повинні давати йому повний законний вигляд, розуміючи його технічне представлення в пропорції висоти до ширини, грубости рамен, каблуків та інших деталів, подаючи їх точне кутове нахилення».

51 Трембіцький В. Історія та правні основи українського державного гербу // Правничий вісник. – Нью-Йорк, 1971. – Кн. 3. – С. 104–148; Він же. Хрест в українських державних інсиґніях на гербах та прапорах в 1918–1920 роках // Богословія. – Рим, 1984. – Т. XLVIII. – Кн. 1–4. – С. 139–163; та ін.
52 Трембіцький В., Вовк А. Питання визначення кольорів українського національного та державного прапора // Вісті комбатанта (Торонто, Нью-Йорк). – 1984. – Ч. 3. – С. 45–46.
53 Трембіцький В. Історія та правні основи українського державного гербу. – С. 132.
54 Тут і далі: Там само. – С. 131–132.

ПЕЧАТКА ПРЕЗИДЕНТА УНР В ЕКЗИЛІ, 1989–1992
ДІАМЕТР ВІДТИСКУ – 52 мм
ЗБІЛЬШЕНО ВТРИЧІ
НМІУ

Ще 1936 року міністр культури уряду УНР в екзилі Роман Смаль-Стоцький подарував урядові мощовик Івана Мазепи. До нього спеціально виготовлено срібний ланцюг-колар із 20 медальйонами[55]. Десять із них – у вигляді позолоченого Тризуба у срібному обрамуванні. Постановою уряду УНР від 14 жовтня 1937 року, за підписом голови Ради Міністрів В'ячеслава Прокоповича, цей клейнод визнано «видимим знаком гідности кожночасного Голови нашої Держави». Востаннє глава УПЦ у США Мстислав (Скрипник) офіційно поклав його на груди Миколи Плав'юка, який був президентом УНР у 1989–1992 роках.
Нині цей клейнод зберігається в Орденській коморі Адміністрації президента України.

ЗНАК ГІДНОСТІ ГОЛОВИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (КЛЕЙНОД ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ) – РЕГАЛІЯ ПРЕЗИДЕНТІВ УНР В ЕКЗИЛІ, 1937–1992
КЛЕЙНОД-МОЩОВИК: ЗОЛОТО; ЛИТТЯ, КАРБУВАННЯ, ГРАВІЮВАННЯ; ЕМАЛЮВАННЯ. 43х54х17 мм
ФОТО: МИКОЛА ЛАЗАРЕНКО

55 Боряк Г., Бузало В., Дмитрієнко М., Ковтанюк Н., Репринцев В. Клейнод гетьмана Мазепи // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – 2005. – № 12. – С. 391.

НАГОРОДИ ДЕРЖАВНОГО ЦЕНТРУ УНР В ЕКЗИЛІ ПОВОЄННОГО ПЕРІОДУ
ЗЛІВА НАПРАВО: ХРЕСТ 60-ЛІТТЯ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗБРОЙНИХ СИЛ (1977), ХРЕСТ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА БЕЗ МЕЧІВ (1947), ВОЄННИЙ ХРЕСТ УНР ДО 40-х РОКОВИН ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗБРОЙНИХ СИЛ (1953)
УНМЧ

Керівництво УНР на еміграції ще з міжвоєнного періоду підтримувало й нагородну справу. Так, 1927 року встановлено медаль до 10-ї річниці відбудови Української Держави. 1929-го – Хрест Директорії «10-ліття з'єднання Українських земель». 1936-го – уже згадуваний Хрест Симона Петлюри, за проектом Миколи Битинського. Для ветеранів Українських Збройних Сил 1940 року встановлено Комбатантський Хрест.

Державний центр УНР в екзилі запроваджує нові відзнаки й у повоєнні десятиліття. 1947 року президент Андрій Лівицький встановлює Хрест Українського козацтва з мечами й без мечів[56]. А президія Української Національної Ради – й низку інших нагород: 1958 року – Воєнний Хрест УНР до 40-х роковин відродження Українських Збройних Сил (автор проекту – Микола Битинський); 1977-го – Хрест 60-ліття відродження Українських Збройних Сил; 1980-го – медаль «За поранення». Усі ці відзнаки – із Тризубом.

56 Тут і далі: Семотюк Я. Українські військові нагороди. – Торонто, 2004. – С. 19–24, 28.

МИРОН ЛЕВИЦЬКИЙ. ЗАСТАВКА З ОБКЛАДИНКИ ЧАСОПИСУ «САМОСТІЙНА УКРАЇНА»
ЧИКАГО, 1968, Ч. 1–2

Зображення Тризуба та синьо-жовтих барв використовують у своїй емблематиці різні політичні, спортивні, церковні, молодіжні, жіночі й інші українські організації в діаспорі. Художні інтерпретації українського герба пропагують у своїх творах і мистці, які опинилися на чужині: Петро Андрусів, Віктор Цимбал, Михайло Дмитренко, Мирон Левицький та ін.

Багато зображень українських символів фігурувало на недержавних марках, які випускалися різними організаціями. Зокрема, таборової пошти в Ріміні (Італія) в таборі полонених вояків 1-ї Української Дивізії Української Національної Армії в 1946–1947 роках та в кількох українських таборах переміщених осіб у Німеччині в 1947–1950-му. Під патронатом Закордонних Частин ОУН(р) була створена на еміґрації Підпільна пошта України, яка також випускала марки в пропагандистських цілях у 1949–1983 роках. Оригінальні марки з символами проектували мистці Мирон Білинський, Любомир Рихтицький, Мирон Левицький, Михайло Дмитренко, Едвард Козак, Роберт Лісовський та ін.

МИХАЙЛО ДМИТРЕНКО
ГЕРАЛЬДИЧНІ ЗАСТАВКИ З ВИДАННЯ ДЛЯ ДІТЕЙ «НАШЕ ВІЙСЬКО»
ТОРОНТО, 1952

МИХАЙЛО ДМИТРЕНКО
ВЕЛИКОДНЯ ЗАСТАВКА З ТРИЗУБОМ
З ОБКЛАДИНКИ ЧАСОПИСУ
«САМОСТІЙНА УКРАЇНА»
ЧИКАГО, 1967, Ч. 4

ЛЕО МОЛ (ЛЕОНІД МОЛОДОЖАНИН)
ПАМ'ЯТНИКИ ВОЛОДИМИРОВІ ВЕЛИКОМУ В ТОРОНТО (ЛІВОРУЧ) І ЛОНДОНІ, 1988
ФОТО: ВІКТОР ОСТАПЧУК, АНДРІЙ ГАЛУШКА,

Святослав Гординський у 1950–1980-х оздобив розписами й мозаїками понад 50 українських церков в Америці, Європі та Австралії. Серед них, зокрема, п'ять кафедральних соборів. Гординський утверджує в іконографії Володимира Великого традицію зображення золотого Тризуба – з хрестом або без – у синій вставці на плащі князя. Саме так подано хрестителя Русі-України й у мозаїці в Соборі Святого Петра у Ватикані, виконаній проф. Уго Мацеї. Він у 1970–1980-х працював також над оздобленням Прокатедрального Собору Святої Софії в Римі за проектами Святослава Гординського. Овальні (140x80 см), у металевій окантовці, мозаїчні зображення князя Володимира та княгині Ольги встановлені біля вівтаря св. Еразма головної базиліки Католицької церкви з нагоди ювілею 1000-ліття хрещення України-Русі й були освячені Папою Іваном Павлом II 1 жовтня 1989-го.
Скульптор Лео Мол (Леонід Молодожанин) у пам'ятниках Володимирові Великому Тризуб подає на щиті, який тримає князь (як-от у Лондоні, 1988), або у вставці на плащі (наприклад, у Торонто, 1988).

СВЯТОСЛАВ ГОРДИНСЬКИЙ
ІСУС ХРИСТОС НА ТРОНІ
ЗІ СВЯТИМИ ВОЛОДИМИРОМ
ВЕЛИКИМ І ЙОСАФАТОМ
ЗАПРЕСТОЛЬНА ІКОНА В КАПЛИЦІ УКРАЇНСЬКОЇ ПАПСЬКОЇ КОЛЕГІЇ СВМ. ЙОСАФАТА В РИМІ, 1971
ФОТО: о. ЛУЇС КАСІЯНО, ЧСВВ

СВЯТОСЛАВ ГОРДИНСЬКИЙ
СВЯТИЙ ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ
МОЗАЇКА ІЗ СОБОРУ СВ. СОФІЇ В РИМІ
СЕРЕДИНА 1980-х
ФОТО: ОЛЕГ СИДОР

НА СТОР.337:
СВЯТОСЛАВ ГОРДИНСЬКИЙ
КНЯЗЬ ЯРОСЛАВ МУДРИЙ ДИКТУЄ «РУСЬКУ ПРАВДУ». МОЗАЇКА
ІЗ СОБОРУ СВ. СОФІЇ В РИМІ
ДРУГА ПОЛ. 1970-х
ФОТО: ОЛЕГ СИДОР

ꙖРОСЛАВЪ
МДР
РУСЬ
КА
ПРАВ
ДА

СВЯТОСЛАВ ГОРДИНСЬКИЙ
СВЯТИЙ ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ. ФРАГМЕНТ ІКОНОСТАСУ В СОБОРІ СВВ. ПЕТРА Й ПАВЛА В МЕЛЬБУРНІ, АВСТРАЛІЯ, 1980-ті
ФОТО: ДЕНІЕЛ ГАССЕТТ

СВЯТОСЛАВ ГОРДИНСЬКИЙ
СВЯТИЙ ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ
ФРАГМЕНТ ПОЛІХРОМІЇ СОБОРУ ПОКРОВА ПРЕСВЯТОЇ БОГОРОДИЦІ ТА СВ. АПОСТОЛА АНДРІЯ ПЕРВОЗВАННОГО В МЮНХЕНІ, 1981
РЕПРОД. ЗА: НОТАТКИ З МИСТЕЦТВА. ФІЛАДЕЛЬФІЯ, 1987. Ч. 27

СВЯТОСЛАВ ГОРДИНСЬКИЙ
ХРЕЩЕННЯ КИЄВА
ЕСКІЗ ДЛЯ ПОЛІХРОМІЇ СОБОРУ ПОКРОВА ПРЕСВЯТОЇ БОГОРОДИЦІ ТА СВ. АПОСТОЛА АНДРІЯ ПЕРВОЗВАННОГО В МЮНХЕНІ, 1981
875x245 мм
НМЛ

СВЯТОСЛАВ ГОРДИНСЬКИЙ
КИЇВСЬКА МИТРОПОЛІЯ
ФРАГМЕНТ ПОЛІХРОМІЇ СОБОРУ ПОКРОВА ПРЕСВЯТОЇ БОГОРОДИЦІ ТА СВ. АПОСТОЛА АНДРІЯ ПЕРВОЗВАННОГО У МЮНХЕНІ, 1981
РЕПРОД. ЗА: НОТАТКИ З МИСТЕЦТВА. ФІЛАДЕЛЬФІЯ, 1987. Ч. 27

СВЯТОСЛАВ ГОРДИНСЬКИЙ
ГАЛИЦЬКА МИТРОПОЛІЯ
ФРАГМЕНТ ПОЛІХРОМІЇ СОБОРУ ПОКРОВА ПРЕСВЯТОЇ БОГОРОДИЦІ І СВ. АПОСТОЛА АНДРІЯ ПЕРВОЗВАННОГО У МЮНХЕНІ, 1981
РЕПРОД. ЗА: НОТАТКИ З МИСТЕЦТВА. ФІЛАДЕЛЬФІЯ, 1987. Ч. 27

SANCTVS

СВЯТОСЛАВ ГОРДИНСЬКИЙ
ХРЕЩЕННЯ РУСИ-УКРАЇНИ, МОЗАЇКА
НА ФРОНТОНІ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО
ХРАМУ СВ. ІВАНА ХРЕСТИТЕЛЯ
В НЬЮАРКУ, США. 1988
ФОТО: ІГОР ГАПІЙ

УҐО МАЦЕЇ
ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ
МОЗАЇКА В СОБОРІ
СВЯТОГО ПЕТРА В РИМІ. 1989
ФОТО: ТАРАС ДЗЮБАНСЬКИЙ

СОБОР СВЯТИХ ВОЛОДИМИРА ТА ОЛЬГИ В ЧИКАГО, 1971–1973
НА ФРОНТОНІ – МОЗАЇКА «ТИСЯЧОЛІТТЯ ХРЕЩЕННЯ УКРАЇНИ-РУСІ». ПРОЕКТ СВЯТОСЛАВА ГОРДИНСЬКОГО, СВЯТОСЛАВА МАКАРЕНКА ТА ЯРОСЛАВА КОРСУНСЬКОГО
1988
ФОТО: МАКСИМ ПРОКОПІВ

ТИМ ЧАСОМ В УСРР-УРСР

В УКРАЇНСЬКІЙ СОЦІЯЛІСТИЧНІЙ РАДЯНСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ – саме такою була її офіційна назва до 1937 року – попервах уживано символ, подібний до герба більшовицької Росії. У Конституції УСРР, ухваленій у березні 1919-го, герб описано у статті 34: на червоному щиті сходить золоте сонце, над ним – золотий серп і молот, щит оточений вінком із колосків пшениці та написами: назвою республіки й гаслом «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» українською та російською. А торговельний, морський і воєнний прапор (ст. 35) складався «з полотна червоного (червоно-рожевого) кольору, в лівому кутку якого, коло держальця, зверху, вміщено золоті літери ”УСРР”» або повна назва республіки[57]. Описи символів були геть не конкретні, офіційних зображень додано не було. Тому впродовж наступних років на печатках різних установ і документах герб УСРР має значні графічні розбіжності.

Один із його варіантів подано на пробному грошовому знаку УСРР в 50 карбованців 1919 року, що так і залишився проектом[58]. На лицевій стороні проекту банкноти було зображено круглий гербоподібний знак: покладені навхрест серп і молот у променях сонця, що сходить, обабіч – дві гілки – лаврова і дубова, нижче на білому тлі гасло «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» російською та українською мовами. Подібний знак фігурує й на печатках Ради народних комісарів УСРР та Наркомату закордонних справ принаймні до лютого 1922 року.

Щойно 15 січня 1923 року виходить спеціальна постанова Президії ВУЦВК «Про затвердження прапорів, герба та печатки Республіки». Зразки символів підготував Наркомат юстиції, їх опубліковано того року в Конституції УСРР[59]. А в затвердженій у травні 1925-го IX Всеукраїнським з'їздом Рад зміненій Конституції УСРР стаття 94 отримала таку редакцію: «Герб Української Соціялістичної Радянської Республіки складається з зображених на червоному полі в промінням сонця золотих серпа та молота, оточених вінком з колосків і з написом: 1) ”УСРР”, 2) ”Пролетарі всіх країн, єднайтеся!”»[60]. Тепер це гасло подавалося лише українською.
Наступні зміни до Конституції УСРР внесено 1929 року. Тепер у статті 80 зазначалося: «Герб Української Соціялістичної Радянської Республіки складається з виображення на червоному полі в промінням сонця золотих серпа та молота, оточених вінком з колосків і з написом: ”УСРР Пролетарі всіх країн, єднайтеся!”»[61]. Враховуючи прийняття «сталінської» конституції СРСР 1936 року, XIV Надзвичайний Всеукраїнський з'їзд Рад на початку 1937-го затвердив нову Конституцію Української РСР і вніс зміни в її назву й описи державних символів. У статті 143, зокрема, йшлося: «Державний герб УРСР складається з золотих серпа і молота, зображених на червоному фоні в промінням сонця, обрамлених колосками, з написом: зверху над серпом і молотом ”УРСР” і знизу ”Пролетарі всіх країн, єднайтеся!”»[62].

57 Зайцев Б. Перший герб Радянської України // Архіви України. – 1967. – № 4. – С. 16.
58 Тхоржевский Р. Пробный денежный знак Украинской ССР в 50 карбованцев 1919 г. // Советский коллекционер. – 1979. – № 17. – С. 128–132.
59 Конституція УСРР. – Харків, 1923. – Мал. 3–5; Зайцев Б. Перший герб Радянської України. – С. 17.
60 Конституція Української Соціялістичної Радянської Республіки. – Харків, 1926. – С. 61.
61 Вісті ВУЦВК. – Харків, 1929. – 23 червня (№ 143); Конституція (основний закон) Української соціялістичної радянської республіки // Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – Харків, 1929. – № 14. – Арт. 100.
62 Конституція УРСР, затверджена XIV Надзвичайним Всеукраїнським з'їздом Рад. – К., 1937. – С. 31.

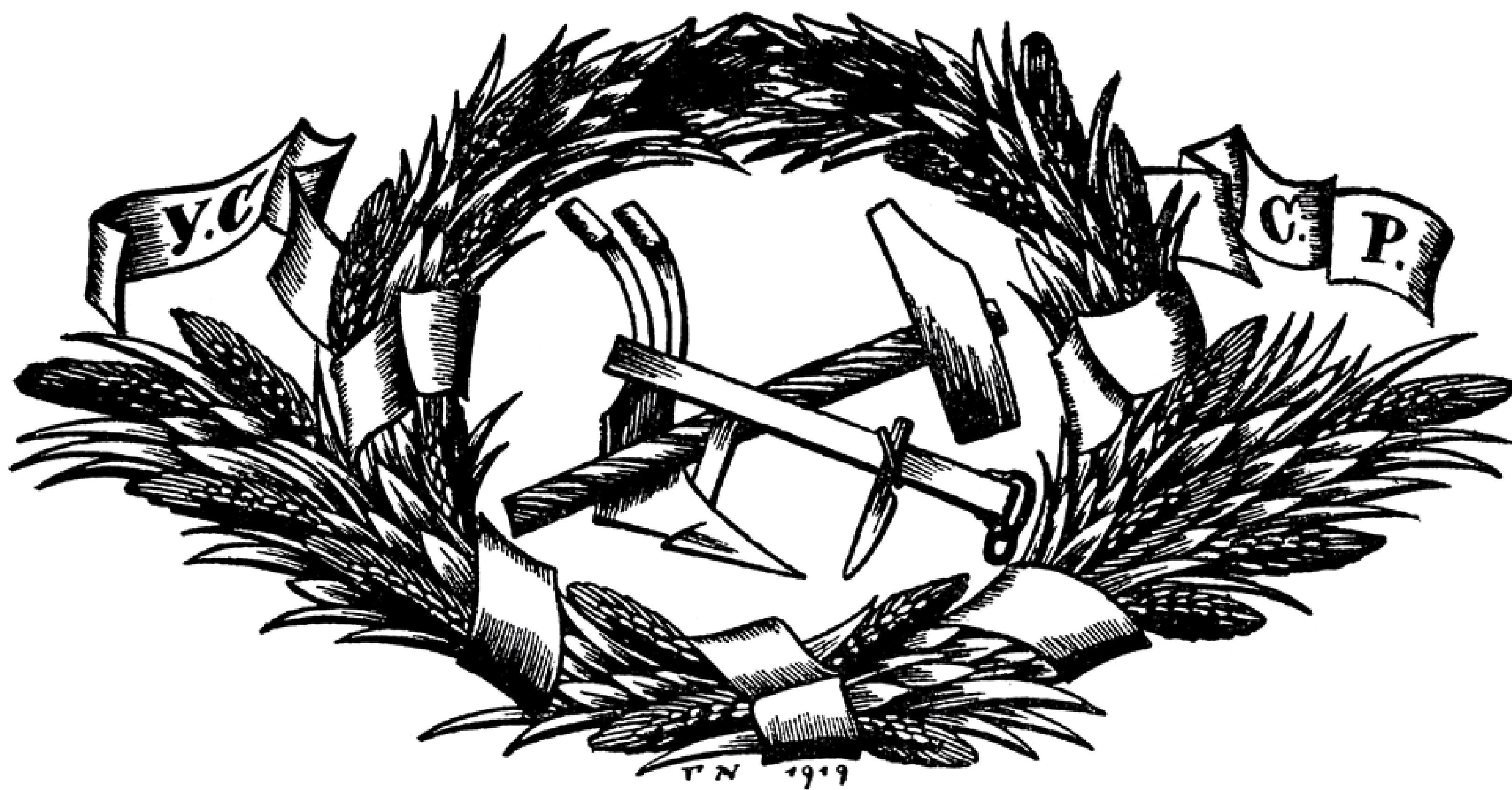

ГЕОРГІЙ НАРБУТ. ЗАСТАВКИ З ЧАСОПИСІВ «МИСТЕЦТВО», «СОЛНЦЕ ТРУДА» ТА «НАРОДНОЕ ХОЗЯЙСТВО УКРАИНЫ», ЩО ВИЙШЛИ ЗА БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ КИЄВА, 1919

ВАРІАНТИ ГЕРБА УСРР
ЗРАЗКА 1920-го (ВГОРІ)
ТА 1929 РОКІВ

СИМВОЛИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ЗРАЗКА 1937-ГО (ЛІВОРУЧ)
ТА 1949 РОКІВ
ТОГОЧАСНІ ПЛАКАТИ
ЦДАГО

Чергове «оновлення» символів УРСР відбулося після Другої світової війни й мотивувалося «зростанням міжнародного авторитету Радянської України», яка стала членом ООН. Президія Верховної Ради СРСР у постанові від 20 січня 1947 року «Про державні прапори союзних республік» рекомендувала внести в них зміни, поєднавши радянські (серп, молот, зірка, червоний колір) і «національні» символи (тобто – доповнення прапора й іншими кольорами, у т. ч. й орнаментами). Серед варіантів нового прапора УРСР було й полотнище із трьох рівноширокий горизонтальних смуг – червоної, блакитної та червоної; у центрі блакитної – золоті серп і молот, а над ними на червоному фоні – золота контурна зірка. Вибір, однак, зупинили на проекті, який приписують художникові Антонові Середі, який 1918 року був автором марок УНР із зображенням Тризуба: червоний прапор доповнено знизу синьою смугою, що становила завширшки третину полотнища. Для кольору спеціально вжили окреслення «лазуровий», бо блакитний чи синій могли мати «націоналістичні» асоціації[63]. Згодом тлумачено, що лазурова смуга символізує «вічну дружбу українського народу з великим російським народом: під лазуровими прапорами український народ на чолі з Богданом Хмельницьким боровся проти чужоземних загарбників і возз'єднався з російським народом»[64].

63 Спомини про це тодішнього голови Президії Верховної Ради УРСР М. Гречухи див.: Середюк О., Стрілка Р. Символіку не вибирають, її успадковують. – Луцьк, 1991. – С. 18.
64 Мрига В. В. Прапор Державний // Радянська енциклопедія історії України. – К., 1971. – Т. III. – С. 446–447.

Міністерство фінансів Української РСР
Министерство финансов Украинской ССР
ГРОШОВО-РЕЧОВА
ЛОТЕРЕЯ
ДЕНЕЖНО-ВЕЩЕВАЯ ЛОТЕРЕЯ
ЛОТЕРЕЙНИЙ БІЛЕТ
ЛОТЕРЕЙНЫЙ БИЛЕТ
5
ВАРТІСТЬ БІЛЕТА
П'ЯТЬ КАРБОВАНЦІВ
СТОИМОСТЬ БИЛЕТА ПЯТЬ РУБЛЕЙ
5
1958
Розряд
Разряд 16
БІЛЕТ
БИЛЕТ №
100
СЕРІЯ
СЕРИЯ №
02852

КВИТОК ГРОШОВО-РЕЧОВОЇ ЛОТЕРЕЇ. УРСР, 1958
НАДАВ АНДРІЙ ГРЕЧИЛО

НАГРУДНИЙ ЗНАК «ЗАСЛУЖЕНИЙ АРТИСТ УРСР», 1970-ті
ПР. ЗБ.

Наприкінці 1947-го голова президії Верховної Ради УРСР Михайло Гречуха надіслав проекти зміненого герба республіки на розгляд секретаря ЦК КП(б) України Микити Хрущова. Той 18 січня 1948 року переслав документи на адресу Сталіна з проханням їх затвердити[65]. Лише 4 листопада 1949-го Політбюро ЦК ВКП(б) затвердило постанову про державний герб УРСР. А вже 21 листопада виходять укази президії Верховної Ради УРСР «Про Державний герб УРСР» та про «Про Державний прапор УРСР».
5 липня 1950 року Верховна Рада внесла відповідні зміни до Конституції УРСР. Стаття 124 набула в ній такого змісту: «Державний герб Української Радянської Соціалістичної Республіки складається з золотих серпа і молота, зображених на червоному щиті, освітлених промінням сонця і обрамлених колоссям пшениці з написом на червоній стрічці: внизу вінка "Українська РСР", на правому витку "Пролетарии всех стран, соединяйтесь!" і на лівому – "Пролетарі всіх країн, єднайтеся!" Наверху герба є п'ятикутна зірка»[66]. У Конституції УРСР 1978 року символіка республіки не зазнала особливих змін.

65 ЦДАВО. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 80. – Арк. 8, 13.
66 ВВР УРСР. – 1950. – № 3. – С. 11; Ватуля Б. С. До 50-річчя державного герба УРСР. – С. 128.

ОБКЛАДИНКА ЖУРНАЛУ «ОГОНЁК»,
ЩО ВИХОДИВ У МОСКВІ, ІЗ ПЛАКАТОМ ДО «300-РІЧЧЯ ВОЗЗ'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ З РОСІЄЮ», ТРАВЕНЬ 1954

Безликий і заідеологізований герб Української РСР мало чим відрізнявся від символу Російської РФСР. З геральдичного боку чи не єдиним його позитивом була наявність у ньому щита. Інші радянські республіки (окрім іще РРФСР) та СРСР загалом на своїх емблемах цього основного елементу не мали, хоча їх і називали гербами.

Національним символам – Тризубові та синьо-жовтим барвам, – радянська пропаганда ще з 1920-х почепила ярлики «буржуазно-націоналістичних». Їх використання розцінювалося щонайменше як «антирадянська агітація та пропаганда». Майже всі україномовні газети й журнали в УРСР регулярно публікували пасквілі про «жовто-блакитників» та карикатури на «українських буржуазних націоналістів». Іронія ж була в тому, що таким чином радянська ідеологічна машина не прирікала національні символи на забуття, хай і в такий спосіб.

ПРО УКРАЇНСЬКІ НАЦІОНАЛЬНІ СИМВОЛИ, ХАЙ І СПОТВОРЕНІ, В РАДЯНСЬКІ ЧАСИ ЧАСТО МОЖНА БУЛО ДОВІДАТИСЯ З ЖУРНАЛУ «ПЕРЕЦЬ», ЯК-ОТ ІЗ ЦЬОГО НОМЕРА ЗА ЛИПЕНЬ 1975-го

ЛИПЕНЬ
1975
Київ

Виходить з січня 1927 р.
№ 14 (960)
Ціна номера 12 коп.

ПЕРЕЦЬ

Мал. В. ЗЕЛІНСЬКОГО

ЧОГО СМІЮТЬСЯ КУРИ

Якщо ви, шановні читачі, хочете детальніше дізнатися, чого сміються кури, читайте фейлетон «Коваль коня кує, а жаба ногу наставляє» (стор. 5).

КАРИКАТУРА НА СИМОНА ПЕТЛЮРУ
ЖУРНАЛ «ПЕРЕЦЬ», 1957, № 12
ЗБ. ВК

КАРИКАТУРИ НА «УКРАЇНСЬКИХ БУРЖУАЗНИХ НАЦІОНАЛІСТІВ» ІЗ ЖУРНАЛУ «ПЕРЕЦЬ», 1980- ті

ПОВЕРНЕННЯ ТРИЗУБА

«ДО ПИТАННЯ ПРО УКРАЇНСЬКУ НАЦІОНАЛЬНУ СИМВОЛІКУ»

НА ХВИЛІ Т. ЗВ. «ПЕРЕБУДОВИ» НАПРИКІНЦІ 1980-х, коли падіння радянської системи ставало все очевиднішим, відбувається потужний сплеск українського національного відродження. Під час багатотисячних мітингів і маніфестацій люди стихійно легалізовують заборонені донедавна національні символи – синьо-жовтий прапор, герб-Тризуб і гімн «Ще не вмерла Україна». Багато публікацій на цю тему з'являються в тодішньому самвидаві. Особливу ж роль у поширенні правди про національні символи відіграли статті в науково-популярному часописі «Пам'ятки України», опубліковані під кінець 1989-го багатотисячними накладами[1]. Великий резонанс, зокрема, мали публікації Андрія Гречила та Богдана Якимовича, як-от: «До питання про українську національну символіку».
Водночас дослідники виступають із лекціями про історію української символіки перед працівниками підприємств, науково-дослідних інститутів та ін.

Громадські організації, попри шалений спротив тодішньої комуністичної влади, домагаються офіційної легалізації національних символів. На установчому з'їзді Народного Руху України за перебудову 10 вересня 1989 року ухвалено окрему резолюцію, де підкреслено: «Рух вважає необхідним здійснення демократичних заходів для відродження й поновлення у правах давньої української символіки – синьо-жовтого прапора та герба-тризуба, – що створювалися протягом століть самим народом»[2].

ПЕРШЕ ЗОБРАЖЕННЯ ГЕРБА З ТРИЗУБОМ, ЩО З'ЯВИЛОСЯ В ЛЕГАЛЬНОМУ Й ОФІЦІЙНОМУ ВИДАННІ В УРСР – У ЧАСОПИСІ «ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНИ», 1989, № 3 АВТОР – АНДРІЙ ГРЕЧИЛО

У цьому ж документі зазначалося: «… Зважаючи на те, що синьо-жовтий прапор, герб "Тризуб" протягом багатьох віків утвердилися як національні символи українського народу, з'їзд виступає за відродження української національної символіки і ухвалює: роз'яснювати історію виникнення, зміст національної символіки, пропагувати її, виявляючи розуміння політичної й психологічної складності питання, терпимості і толерантності; підтримувати відродження національних символів інших народів, що проживають на території України; домагатися від уряду України вжити необхідних заходів проти переслідування за використання національних символів».
Уже навесні 1990 року, після виборів до рад всіх рівнів, низка міських та обласних рад (особливо в Західній Україні) легалізовують використання на своїй території національної символіки.
24 липня національний стяг піднято на флагштоку біля Київської міської ради на Хрещатику.
У пропагандистських матеріалах від ЦК КПУ тим часом починають висувати ідею «компромісного» варіанту прапора – з поєднанням червоного, синього та жовтого кольорів[3]. Популярності ці ідеї не здобувають.

1 Національне чи націоналістичне? // Пам'ятки України. – 1989. – № 3. – С. 43; Якимович Б. До питання про українську національну символіку // Там само. – С. 44–48; Гречило А. До питання про національний прапор // Там само. – № 4. – С. 44–48.
2 Про національну символіку: Резолюція Установчого з'їзду Народного руху України за перебудову, ухвалена 10 вересня 1989 р. // Літературна Україна. – 1989. – 19 жовтня (№ 42). – С. 7.
3 Ткаченко В. Що таке національна символіка і для чого вона потрібна? // Національні відносини в СРСР у запитаннях і відповідях (на прикладі Української РСР). – К., 1990. – Вип. 1. – С. 19.

ПЕЧАТКА ОРГКОМІТЕТУ УСТАНОВЧОГО З'ЇЗДУ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ ЗА ПЕРЕБУДОВУ, 1989
ГУМА, ДЕРЕВО; РІЗЬБЛЕННЯ
ДІАМЕТР – 33 мм
ВИСОТА – 107 мм
НМІУ

НАГРУДНІ ЗНАЧКИ ПЕРІОДУ СТИХІЙНОЇ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНИХ СИМВОЛІВ НА ПЕРШИХ ДЕМОКРАТИЧНИХ МІТИНГАХ В УРСР, КІН. 1980-х – ПОЧ. 1990-х
ВИГОТОВЛЯЛИСЯ В УКРАЇНІ ТА ЗА ЇЇ МЕЖАМИ
МЕТАЛ – ЗДЕБІЛЬШОГО ЛАТУНЬ, БРОНЗА АБО АЛЮМІНІЙ
ЗБ. АМ

Постановою Президії Верховної Ради УРСР від 3 серпня 1990 року доручалося п'ятьом депутатським комісіям – у питаннях законодавства і законності, з питань державного суверенітету, міжреспубліканських і міжнаціональних відносин, культури та духовного відродження, народної освіти і науки – «розробити пропозиції щодо державної символіки Української РСР і винести їх на розгляд Президії»[4].

Про українську національну символіку протягом 1989–1992 років публікували матеріали майже всі друковані періодичні видання України. Якщо оцінювати це з гумором, то за ці чотири роки про Володимирів Тризуб було написано куди більше, ніж за ціле тисячоліття, що минуло від часу його появи. Ці публікації можна умовно поділити на три групи. Перша (на жаль, найменша) – дослідження, де узагальнювалися історичні матеріали чи висувалися окремі гіпотези[5]. Другу групу становили статті, написані з точки зору «марксистсько-ленінського світогляду», де автори надмір політизували тему (не гребуючи перекрученням фактажу та фальсифікаціями), та всілякі квазінаукові, але дуже претензійні «розвідки», що не мали нічого спільного ні з геральдикою, ані з вексилологією. У третю групу можна об'єднати компіляції, автори яких попросту переписували матеріали з чужих публікацій першої чи другої групи.

На українського читача, позбавленого протягом десятиліть будь-яких відомостей про національні символи, «вихлюпнулися» цілі потоки інформації на цю тему, часто суперечливої. Почали виринати й різні варіанти, де автори норовили поєднати українські національні та радянські символи[6]. Це викликало появу й іронічних «альтернативних» проектів. Зокрема, автор одного з них дотепно пропонував зробити прапор червоно-малиново-жовто-біло-синім з серпом і молотом. А далі: «Щоб прапор не був перевантаженим, усілякі там тризуби малювати не варто. Замість них слід зобразити великий чорний трактор, що символізуватиме переваги колгоспного ладу, мирний атом, що свідчитиме про розквіт атомної енергетики на Україні, та річкову чайку в польоті, як символ рукотворних морів, якими так пишається народ України. Щоб показати нерозривний зв'язок часів, внизу слід зобразити фрагмент національного орнаменту, вгорі ж, над трактором, – сонце, що символізуватиме історичні рішення…»[7].

4 ЦДАВО. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 1588. – Арк. 1.
5 Якимович Б. До питання про українську національну символіку; Гречило А. Український герб // Скарбниця (Львів). – № 1. – С. 1; Гломозда К., Павловський О. Українська національна символіка: походження, традиція, доля. – К., 1989; Дашкевич Я. Символи, символи… – Львів, 1990; Сергійчук В. Доля української національної символіки. – К., 1990; Гломозда К., Яневський Д. Історичні гербові відзнаки та прапорові барви України // УІЖ. – 1990. – № 4. – С. 43–55; № 5. – С. 45–64; та ін.
6 Див. хоча б: Баранович Ю., Дерегус М. Малиново-синьо-жовтий // Культура і життя. – 1991. – 10 серпня (№ 32). – С. 5 (передрук в: Голос України. – 1992. – 10 січня (№ 4). – С. 8).
7 Поліщук М. Як козаки про колективізацію мріяли // Голос України. – 1991. – 26 січня (№ 18). – С. 16.

Важливе значення мала виставка «Символіка України: походження, традиції, доля», розгорнута в лютому 1991 року в Державному історичному музеї в Києві. На ній представлено печатки, прапори, відзнаки, документи та інші пам'ятки з різних музейних збірок. А вже 1–2 березня у столиці відбулися історичні читання «Символіка України: історія, традиція, сучасність». Їх організували Республіканський громадсько-політичний і культурний центр ім. Леніна, Інститут історії АН УРСР та Державний історичний музей УРСР.

У програму були включені виступи доповідачів з різними поглядами на українську символіку, проте кількох із них «забули запросити» (Володимира Сергійчука, Павла Федаку), а інших (Андрія Гречила та Богдана Якимовича) повідомили, що ці читання «скасовані». Чисто випадково нам вдалося прибути до Києва та взяти участь у дискусіях[8]. Схоже, організатори планували за відсутності опонентів протягнути вигідні для себе резолюції, згідно з «партійною лінією». Однак до відкритих дискусій вони виявилися не готовими, тож за результатами читань не було ані підсумків, ані резолюцій, ані видання матеріалів.

8 червня 1991 року за участі істориків, архівістів, археологів, музейників, народних депутатів у Києві відбулася практично-наукова конференція «Історичні традиції української національної символіки». Організаторами конференції виступили Народний рух України, Народна Рада (демократична парламентська опозиція у Верховній Раді) та Інститут літератури Академії наук УРСР.

Учасники конференції за результатами обговорення ухвалили резолюцію рекомендувати Верховній Раді Української РСР, зокрема:
«а) затвердити державним прапором національний синьо-жовтий прапор українського народу;
б) затвердити державним гімном національний гімн «Ще не вмерла Україна»;
в) оголосити конкурс на розробку проекту державного герба з обов'язковим використанням елемента національної символіки – Тризуба»[9].

А також: «Створити комісію Верховної Ради з питань державної символіки та рекомендувати ввести до неї таких спеціалістів (перелік із 23 осіб додавався)». Окремо зазначалося: «Вважати недоцільним винесення питання про символіку на референдум, оскільки це компетенція спеціалістів-істориків. У жодній країні світу питання символіки не вирішувалося шляхом референдуму».

8 Див.: Сергійчук В. Символіка суверенності – синьо-жовта. – К., 1993. – С. 29–30.
9 Тут і далі: Про державну символіку України: Рекомендації наукової конференції «Історичні традиції української національної символіки» // За вільну Україну (Львів). – 1991. – 2 серпня (Ч. 139). – С. 2; та ін.

КОНКУРС 1991 РОКУ

ПРЕЗИДІЯ ВЕРХОВНОЇ РАДИ ПОСТАНОВОЮ ВІД 24 ЧЕРВНЯ 1991 РОКУ ОГОЛОСИЛА ВІДКРИТИЙ КОНКУРС НА СТВОРЕННЯ ПРОЕКТІВ ДЕРЖАВНОГО ГЕРБА УКРАЇНИ і затверджено положення про його проведення[10]. Конкурс мав тривати від 1 липня до 1 жовтня. Проекти слід було виконувати як ескіз у кольорі (50–75 см завдовжки) та пояснювальну записку (не більш як 2 сторінки)[11]. Для найкращих робіт встановлювалися 5 премій по 1500 крб. Також передбачалося провести в жовтні 1991-го науково-практичну конференцію з проблем державної символіки суверенної України.

До утвореної президією парламенту експертної групи для оцінювання конкурсних робіт увійшли народні депутати Лариса Скорик, Юрій Гнаткевич, Олександр Кондряков та провідні фахівці – історики, мистецтвознавці, правники, музейники, письменники: Михайло Брайчевський, Костянтин Гломозда, Ярослав Дашкевич, Олександр Кириченко, Олександр Копиленко, Григорій Логвин, Павло Сохань, Володимир Ткаченко, Галина Троненко, Валерій Шевчук, Богдан Якимович, Данило Яневський. До складу цієї експертної комісії було спершу включено й автора цих рядків. Але оскільки я брав участь у конкурсі як автор одного з проектів, тому зі складу комісії вийшов.

Легалізацію національних символів прискорили провал путчу в СРСР та проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року. Уже 4 вересня народні депутати ухвалюють постанову «Про підняття над будинком Верховної Ради України синьо-жовтого прапора». Під час обговорення депутати пропонували відразу затвердити цей стяг як державний. Голова Верховної Ради Леонід Кравчук заперечував – мовляв, уже ухвалено про проведення референдуму з цього питання.

Зрештою 265 голосів набрав такий текст постанови: «У зв'язку з проголошенням Верховною Ради України Акта про незалежність України, до прийняття Конституції України і проведення всенародного референдуму про нову державну символіку, підняти над Верховною Радою України історичний національний синьо-жовтий прапор, що символізує миролюбиву Українську державу в образі чистого неба і хлібного лану». Прапор слід було підняти в день ухвалення постанови, що й було зроблено[12].

А 18 вересня Президія парламенту ухвалила: «До прийняття Конституції України дозволити в протокольних заходах використовувати синьо-жовтий прапор»[13]. Цим фактично було скасовано червоно-лазуровий прапор УРСР. 30 вересня біля штаб-квартири Організації Об'єднаних Націй у Нью-Йорку його замінено на синьо-жовтий.

У жовтні в Києві відбувається засідання постійної Комісії Верховної Ради з питань культури та духовного відродження, де обговорюються підсумки конкурсу та концепція нових державних символів. Фактично, воно перетворилося на передбачену постановою Президії парламенту науково-практичну конференцію з проблем державної символіки. З доповідями виступають запрошені фахівці – історики та мистецтвознавці: Григорій Логвин, Костянтин Гломозда, Ярослав Дашкевич, Андрій Гречило, Богдан Якимович, Михайло Брайчевський, Сергій Білокінь та інші[14].

10 Про заходи щодо вирішення питання про державну символіку України: Постанова Президії Верховної Ради України від 24 червня 1991 р. за № 1238-XII // Вісник Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 31. – Ст. 410.
11 Положення про проведення конкурсу на створення проектів Державного герба України // Вільна Україна (Львів). – 1991. – 3 липня.
12 Див. Стенограму пленарного засідання Верховної Ради України, 4 вересня 1991 р.: http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4599.html – станом на 07.11.2017.
13 Про прапор України: Постанова Президії Верховної Ради України від 18 вересня 1991 р. за № 1567-XII // ВВР України. – 1992. – № 47. – Ст. 655.
14 Краснодемський В. І порадіє за нас князь Володимир // Голос України. – 1991. – 9 жовтня (№ 196). – С. 1, 3; Заєць О. Друге життя княжого герба // Культура і життя. – 1991. – 12 жовтня (№ 41). – С. 2.

АНДРІЙ ГРЕЧИЛО, ІВАН ТУРЕЦЬКИЙ
ПРОЕКТ ДЕРЖАВНОГО ГЕРБА УКРАЇНИ
1991
ЦДАВО

На конкурс надійшло понад 200 проектів. Більшості авторів було важко відійти від стереотипу герба УРСР – у багатьох варіантах повторювалися ті чи інші його елементи[15]. Наприклад, значна кількість проектів мала зображення вінка з пшеничних колосків. Деякі попросту не відповідали геральдичним нормам, оскільки в них не було щита, а пропонований символ можна було потрактувати хіба що як гербоподібну емблему чи логотип. Але позитивом було те, що понад 90% поданих робіт містили зображення Тризуба. На одному з проектів його навіть спробували об'єднати із хрестом і п'ятипроменевою зіркою.

Ярослав Дашкевич, який був членом експертної комісії, повідомляв: «Журі конкурсу вирішило присудити 5–6 заохочувальних премій для найкращих проектів герба. Коли розкрили запечатані конверти з прізвищами, встановили, що перше місце здобули львів'яни – А. Гречило та І. Турецький»[16]. Автори проекту трактували Акт про незалежність як відновлення перерваної української державності 1917–1921 років, тож пропонували такий малий герб: у синьому полі заокругленого внизу щита золотий Тризуб у такому ж оливковому вінку. Тобто, фактично герб УНР авторства Василя Кричевського, із незначними змінами та додачею щита і кольоровим вирішенням. У проекті ж великого герба фігурували щитотримачі – давньоруський воїн зі списом і козак із мушкетом. Унизу – галузки калини, перев'язані синьо-жовтою стрічкою. Таким чином закладалася ідея відобразити спадкоємність української державності від Київської Русі та Гетьманщини XVII–XVIII ст.

15 ЦДАВО. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 2067.
16 Степанів Ярослав [Дашкевич Я.] Потрібен герб, бо час друкувати українські гроші // Ратуша (Львів). – 1991. – 9–10 жовтня (№ 107). – С. 2.

ОЛЕКСІЙ КОХАН
ПРОЕКТ ДЕРЖАВНОГО ГЕРБА УКРАЇНИ
1991
ЦДАВО

Серед інших проектів вирізнялася робота художника Олексія Кохана з Києва. Він у пояснювальній записці до свого варіанту великого герба зазначав, що в його основі – «золотий Тризуб – національний український герб, накладений на блакитний давньоруський щит, який з лівого боку тримає лівою рукою Архістратиг Михаїл в срібному (білому) одязі, правою рукою піднімаючи меч і стоячи ногами на срібній (білій) хмарі. З правого боку щит тримає золотий (жовтий) лев у короні, спираючись задніми лапами на золоту (жовту) скелю. Герб увінчує сніп золотої (жовтої) пшениці, що немов корона виглядає з-за щита. Щит має золотий кант з усіх сторін»[17].

Щитотримачі – київський архістратиг і галицький лев – мали відображати ідею єдності Східної та Західної України. Золотий Тризуб Олексій Кохан подає у формі плетінки, щит трикутний – «заокруглений вгорі і загострений внизу». До пояснювальної записки долучає ґрунтовне технічне креслення-схему, яке «дає можливість за чіткою системою побудувати Тризуб, зображення якого максимально наближене до зображення на монетах князя Володимира Святославича X–XI ст.»[18]

17 ЦДАВО. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 2068. – Арк. 234.
18 Там само. – Арк. 225–232.

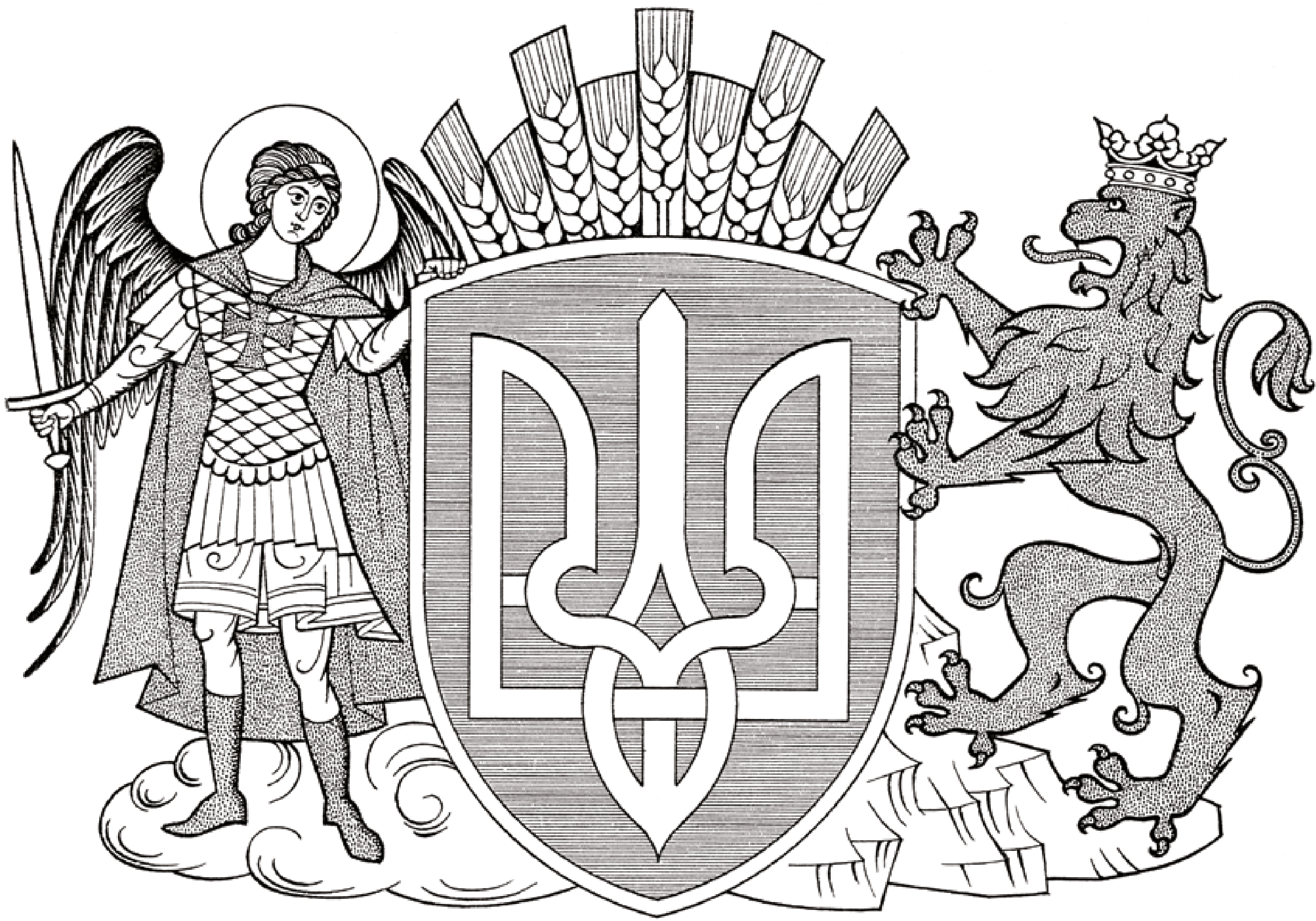

ОЛЕКСІЙ КОХАН
ПРОЕКТ ДЕРЖАВНОГО ГЕРБА УКРАЇНИ
ГРАФІЧНИЙ ВАРІАНТ, 1991
З АРХІВУ АВТОРА

Ярослав Дашкевич повідомляв і про альтернативні варіанти, «якщо ними можна вважати деякі жанрові картини (наприклад, у центрі сонце, дзвіниця собору Св. Софії, біля неї Тарас Шевченко і Леся Українка); щити, поділені на 4 поля (в одному варіанті – пам'ятники Володимирові Великому та Богданові Хмельницькому, Золоті ворота і дві руки у взаємному потиску, в іншому – бандура, сніп, човен з червоним прапором і рибою у воді, кінь та дерево); картографічні композиції (карта України над зубчастим колом; карта УРСР, на ній тризуб, а над ними на сонці число "16")»[19]. Також Дашкевича здивувало, що, незважаючи на історичне значення цього розгляду, ніхто не вів протоколу засідання, а телебачення бойкотувало як конкурс, так і засідання.
Конкурс так і не мав офіційного організаційного завершення, бо через саботаж деяких апаратників із Верховної Ради жодних премій за відзначені роботи не було виплачено.

19 Степанів Я. Потрібен герб, бо час друкувати українські гроші.

Комісія вирішила винести на розгляд Верховної Ради законопроект про внесення змін до Коституції України в частині статей, які визначали державний герб і прапор. 166-ту пропонувалося викласти у такій редакції: «Державним гербом України є Золотий Тризуб на синьому полі»; а 167-му: «Державним прапором України є прямокутне полотнище, яке складається з двох рівних за шириною горизонтальних смуг: верхньої – синього кольору і нижньої – жовтого кольору. Відношення ширини прапора до його довжини 2:3»[20].

У грудні 1991 року комісія в Києві вирішила, що необхідно поки що затвердити малий Державний герб України, відклавши розробку великого на пізніше. Дехто з народних депутатів опирався нашому відновленню варіанта герба УНР. Усе ж таки вдалося відстояти форму Тризуба, яку розробив Кричевський 1918-го, хоча й були змінені кілька деталей. Кінцевий варіант державного герба доручено розробити авторській групі – Гречило, Кохан, Турецький, – яка протягом 14–20 грудня підготувала остаточний проект символа.
Під час роботи зав'язалися суперечки з народними депутатами щодо форми щита. Із запропонованих автором цих рядків 10 його ескізів вибрали п'ятисторонній. Оскільки зображення державного герба мусить відповідати єдиному еталону, авторська група опрацювала й нове його технічне креслення (розроблене А. Гречилом), а також виконала кольоровий малюнок на підрамнику 1х1 м. Узагалі ж, особливої підтримки з боку структур Верховної Ради при роботі над державним гербом не відчувалося. Єдиний, хто майже весь час провів разом із авторами та всіляко намагався надавати технічну допомогу, – Олександр Кириченко, старший консультант Комісії з питань культури та духовного відродження. Проекти виготовляли власними фарбами й інструментами: добре, що прихопили їх із собою.
15 січня 1992 року Президія Верховної Ради виносить на розгляд парламенту пропозицію комісій про малий герб України[21].

28 січня Верховна Рада нарешті розглянула й затвердила постанову «Про Державний прапор України», хоч під час обговорення стара компартійна номенклатура знову вдалася до маніпуляцій: то вигадували, що синьо-жовті кольори винятково «галицькі» чи представляють «лише одну політичну силу», то намагалися знову проштовхнути ідею «триколора» з червоною смугою. Врешті-решт «за» проголосувало 253 депутати.
«Затвердити Державним прапором України національний прапор, що являє собою прямокутне полотнище, яке складається з двох рівних за шириною горизонтально розташованих смуг: верхньої – синього кольору, нижньої – жовтого кольору, із співвідношенням ширини прапора до його довжини 2:3», – ішлося в постанові[22].
А 14 лютого Верховна Рада окремим законом вносить зміни до Конституції України. Зокрема, й статтю 166 про державні символи, але без їх конкретних описів: «Символами України як незалежної держави є її Державний герб, Державний прапор та Державний гімн. Державний герб України, Державний прапор України та Державний гімн України затверджуються Верховною Радою України»[23].

20 Сікачина Т. Будемо з гербом // Літературна Україна. – 1991. – 17 жовтня (№ 42). – С. 3.
21 Про малий герб України: Постанова Президії Верховної Ради України // ВВР України. – 1992. – № 17. – Ст. 218.
22 Про Державний прапор України: Постанова Верховної Ради України // Голос України. – 1992. – 15 лютого (№ 27). – С. 1.
23 Закон України Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) України // ВВР України. – 1992. – № 20. – Ст. 271.

ОЛЕКСІЙ КОХАН. ПРОЕКТ ДЕРЖАВНОГО ГЕРБА УКРАЇНИ, ГРУДЕНЬ 1991
СПІВАВТОРИ: АНДРІЙ ГРЕЧИЛО Й ІВАН ТУРЕЦЬКИЙ. 19 ЛЮТОГО 1992-го ЗАТВЕРДЖЕНИЙ ВЕРХОВНОЮ РАДОЮ ЯК МАЛИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГЕРБ УКРАЇНИ
ЦДАВО

«ЗАТВЕРДИТИ ТРИЗУБ ЯК МАЛИЙ ГЕРБ УКРАЇНИ»

ПРОЕКТ ДЕРЖАВНОГО ГЕРБА УКРАЇНИ ВЕРХОВНА РАДА РОЗГЛЯНУЛА ЩОЙНО 19 ЛЮТОГО 1992 РОКУ. Вів засідання голова парламенту Іван Плющ. У залі був присутній президент Леонід Кравчук.
«Відповідно до засад геральдики, золотий тризуб у ролі гербового знака Української держави, на наш погляд, є найбільш оптимальним з усіх знаків, відомих у традиціях національного гербоутворення, – доповідав Лесь Танюк, голова Комісії з питань культури та духовного відродження. – Тризуб як знак Київської держави Володимира Великого існує дуже тривалий час і символізує безперервність тривалого історичного розвитку українського народу. Він символізує триєдність та тривимірність світу, охоплюваність трьох поколінь в огляді одного людського життя, що пізніше трактується християнством як єдність Бога-батька, Бога-сина і Бога-духа. <…> Нашій комісії більше до душі ідея простого та скромного знаку. Подивіться: Японія зробила своїм символом квітку-хризантему, вона ж – знак сонця, соняха – геометричне стилізоване коло на певному тлі. Коло – і все; жодних тобі колосочків і сакур, жодних написів. Це коло символізує вічність світу, вічну гармонію Країни Сонця, що сходить. <…> Треба <й нам> відмовитись від вінегретного бажання додати до цілого "ще щось" – калину чи соняха, колоски чи серп із молотом. Якщо селянство й робітництво, то чому не додати циркуля для інтелігенції, як у НДР, і так далі? Такий підхід завжди буде ущербним, бо додавати можна без кінця, і всього не вичерпаєш. Тому ми пропонуємо зробити герб простий, ясний, чіткий і для України максимально виражальний»[24].

Іншої думки був Михайло Сікорський, директор Переяслав-Хмельницького державного історико-культурного заповідника, яким має бути «герб – обличчя держави» і «що нам потрібно відобразити на ньому»: «Перше. Ми повинні відобразити те, що є унікальним на Україні. Унікальними є й ґрунти, чорнозем, еталон яких зберігається в Парижі. Потрібно показати, що на тому чорноземі виростають золотисті хліба. Хочемо ми цього чи не хочемо, але на гербі потрібно знайти місце, щоб показати хліба України.
Друге. Український народ має давню історію. Це унікальні трипільська, зарубинецька, черняхівська культури, Київська Русь. Під час розкопок ми знаходимо багато речей, на яких є тризуб. Але він означав не владу, а символ єднання землі, неба і вічного життя на землі.
Третє. Україна є морською державою. Потрібно знайти спосіб, щоб відобразити, що Україна – морська держава.
І останнє. У піснях українського народу є образ калини, який символізує його прагнення до волі, до свободи, його непереможність і козацьку славу. Без цього елементу створювати герб не можна. Я вважаю, що тризуб – це є символ єднання землі, космосу і людини. Але слід додати ті елементи, про які я говорив. Без них герб не підходить. Треба доповнити його, щоб він увічнював наш український народ. Тоді буде хороший герб».

Колишні ж компартійні номенклатурники в парламенті взагалі чинили опір затвердженню Тризуба державним гербом. Серед них раптом виявилося багато «знавців» історії та культури України.
«В памяти людей этот герб ассоциируется с тем, что он был гербом дивизии СС "Галичина" гербом петлюровщины, бандеровщины. Люди это знают и помнят», – була певна, приміром, нардеп із Одеси Світлана Остроущенко, голова підкомісії Комісії у справах жінок, охорони сім'ї, материнства і дитинства.

24 Тут і далі див. Стенограму пленарного засідання Верховної Ради України, 19 лютого 1992 р.: http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4678.html – станом на 25.07.2018.

СХЕМАТИЧНЕ ЗОБРАЖЕННЯ ДЕРЖАВНОГО ГЕРБА УКРАЇНИ
ГРУДЕНЬ 1991
РОЗРОБИВ АНДРІЙ ГРЕЧИЛО
СПІВАВТОРИ: ОЛЕКСІЙ КОХАН
ТА ІВАН ТУРЕЦЬКИЙ
ЦДАВО

«Известная американская ракетно-ядерная система называется "Трайдент", что в переводе на украинский язык означает "Тризуб". И во всем мире трезубец воспринимается как вид оружия. У меня такой вопрос: этично ли, чтобы символ оружия был государственным гербом?» – запитував Володимир Матвеєв, заступник директора Миколаївського суднобудівного заводу імені 61 комунара.

«Да, был – и я к нему отношусь с уважением – герб Рюриковичей, – не заперечував нардеп із Донецька Олександр Чародєєв. – Был сначала двузуб, потом тризуб. Но Леонид Макарович – не Рюрикович, а Кравчук. И вообще у нас не монархия. И не надо так механически переносить. Это не народный герб. <…> Надо остаться все-таки перед людьми честными – и перед павшими за красный флаг, и перед павшими от рук бандеровцев, и перед многими другими».

А депутат-комуніст Євген Мармазов із Кіровограда дивувався: «Почему мы снимаем серп и молот? Чем они себя скомпрометировали? Серп и молот – это знак труда. Его тоже не нужно снимать с рассмотрения».

«Трезуб Владимира (посмотрите его монеты) не имел такого вида, как этот тризуб, который вам предлагают, – запевняв нардеп Валерій Мещеряков, доцент Харківського держуніверситету. – Я прошу обратить внимание на такую деталь, очень важную деталь этого макета, – средний зуб. Он имеет воинственную форму меча, археологи могут подтвердить, что острие его такое, как у меча. Так вот – тризуб Владимира был не таким. <…> Меч посередине появился впервые на тризубах Украинской повстанческой армии, которые украшали головные уборы ее бойцов. Он, видимо, символизировал известное выражение Бандеры: наша власть должна быть страшной. Но мы-то с вами не претендуем на страшную власть».

У підгототованому заздалегідь проекті постанови зазначалося: «Затвердити зображення Державного герба України, яким є золотий тризуб на синьому полі п'ятикутного щита (кольорове та схематичне зображення герба додаються)». Після бурхливого обговорення на голосування винесено формулювання, яке запропонував Михайло Сікорський: «Затвердити зображення Державного герба України, яким є на синьому полі золотий тризуб, що символізує землю, небо і вічність життя українського народу».
«За» – 201 депутат. Рішення не прийнято.
Слово взяв Олександр Ємець, голова Комісії з прав людини: «Є група депутатів, яка вважає, що зображення дуже просте. Треба було б доповнити його, наприклад, чи вінком з калини, чи іншою деталлю. Тому пропоную, оскільки наша пропозиція не пройшла, поставити на голосування наступну – підтримати як центральний елемент герба тризуб і доручити доопрацювати з урахуванням зауважень і внести на голосування повторно».

«Тризуб – це є фактично монада, це ієрогліф, який не потребує ніяких натуралістичних доповнень, – наполягала Лариса Скорик, голова підкомісії Комісії з питань культури та духовного відродження. – Я – єдиний художник у цьому парламенті, єдиний архітектор і можу вам сказати, що ми повертаємося до традицій недавнього минулого. Тоді в тиші кабінетів той, хто мав владу, був спеціалістом абсолютно в усіх галузях – від історії до графіки, до мистецтва й архітектури. Довірмо Богу Богове, а кесарю кесареве. У нас є опрацьований на історичних фактах, історичними і науковими авторитетами символ, і не треба бути настільки вже самозакоханими, щоб сьогодні творити нову історію і нову геральдику нашого народу, який має понад тисячолітню історію».

Анатолій Матвієнко знову порушив питання про «малий» і «великий» герби: «На засіданні Президії було спеціальне рішення, і я не розумію, чому сьогодні про це не йшла мова. На засіданні Президії говорилося, що ми затверджуємо цей символ як малий герб. Це дасть змогу вирішити цілий ряд наших проблем. Зокрема, ми не можемо друкувати документи, не можемо вести нашу повнокровну державну діяльність тощо. Треба доручити комісії, яка працювала над гербом, внести на розгляд і великий герб після того, як ми затвердимо малий на Верховній Раді. Я утримався сьогодні від голосування лише тому, що ми порушуємо логіку і попередню нашу домовленість. Вношу пропозицію (яка підтримується багатьма депутатами), щоб сьогодні ми затвердили малий герб, який нам уже представлений».
«Чому ми сьогодні не можемо обрамувати його пшеницею, яка об'єднує всіх селян Східної і Західної України, і проголосувати за цей герб?», – допитувався таки нардеп Михайло Гришко (Бахмацький виборчий округ на Чернігівщині). «Затвердити тризуб елементом українського герба, тобто затвердити його як малий герб, який зараз необхідний для робочих документів», – пропонував Ігор Юхновський, голова Комісії з питань народної освіти й науки. Аргументів ужив чисто практичних: «Ми не можемо надрукувати документів для випускників середніх шкіл. Не можемо мати документів для захисту кандидатських, докторських дисертацій і так далі. Ми не маємо бланків і не маємо паспортів».

«Ми зайшли так далеко, що вже далі відтягувати цю проблему нікуди, вона стала вже не лише проблемою символу, а й проблемою нашого економічного розвитку, – вторив йому Левко Лук'яненко, який входив до Комісії Верховної Ради України у питаннях законодавства й законності. – Без герба ми не можемо виготовляти паспорти, посвідки, документи, нарешті без нього не можна видавати візи. З усіх громадян, які в'їжджають із закордону на територію колишнього Радянського Союзу, третина їде на Україну. Ці люди платять твердою валютою, але платять не Україні, а сусідній державі через те, що ми не маємо герба. <…> Чи маємо ми другий варіант герба, якусь альтернативу? Серйозного альтернативного проекту немає. Усі депутати (і за межами Верховної Ради) сходяться на тому, що тризуб – це єдиний проект, який можна обговорювати. І я хотів би сказати, що герб справді має бути способом об'єднання нашої нації, українського народу. <…> Я пропоную проголосувати за це і розв'язати величезну проблему як державотворення, так і економічну».

ДАНИЛО НАРБУТ
СТРАШНИЙ СУД, 1993
ПОЛОТНО; ТЕМПЕРА.
1600x1200 мм
ФІЛОСОФСЬКО-ІСТОРИЧНА КАРТИНА ВІДОБРАЖАЄ РЕАЛІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ В ПЕРШІ РОКИ ПІСЛЯ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ
ВЛАСНІСТЬ ЛЕСІ НАРБУТ, ЧЕРКАСИ
ФОТО: МИКОЛА КАРНАРУК
ЧХМ

Петро I
Меньшиков
Полковник Галаган
Колегія ВЧК
Чекісти
Бюрократи
Хабарники

НАГРУДНІ ЗНАКИ, ЗАПРОВАДЖЕНІ В УКРАЇНІ НА ПОЧ. 1990-х
ЛІВОРУЧ: ВІДЗНАКА ЧЛЕНА ДОБРОВІЛЬНОЇ НАРОДНОЇ ДРУЖИНИ (ДРУЖИННИКА), ВИГОТОВЛЕНА ЗА ЗРАЗКОМ ТІЄЇ, ЩО ІСНУВАЛА ЗА РАДЯНСЬКИХ ЧАСІВ. ВИКОРИСТОВУВАЛАСЯ ДО 2000 РОКУ, ПОШИРЕННЯ НЕ МАЛА
ПРАВОРУЧ: ЗНАК КУРСАНТА КИЇВСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ЛІЦЕЮ, З 1998-го – ІМ. ІВАНА БОГУНА
ЗБ. АМ

Голова Комісії з питань агропромислового комплексу Анатолій Чепурний (Куп'янський виборчий округ, Харківщина) пропонував компромісну назву герба: «Символ "тризуб" связан, конечно, в памяти народа с большим горем – войной 1941–1945 годов, будь она проклята. Мне кажется, если мы в постановлении запишем: "Затвердити зображення Державного герба України, яким є золота трійця", – мы таким образом снимем слово "тризуб", и потому можно добавить и веночек, и все остальное».
«Зробіть цей крок, корисний для єдності України <…>, – закликав колег проголосувати за Тризуб як малий герб України депутат Євген Гринів (Дрогобицький виборчий округ, Львівщина). – Ми ж приїдемо завтра чи післязавтра додому. Ви уявляєте собі, що скаже народ? Яке ставлення? То буде поділ між Сходом і Заходом». «Якщо ми не приймемо сьогодні Державного герба, то це означатиме, що держави нашої не існує, – наполягав на повторенні голосування Михайло Косів (Пустомитівський виборчий округ, Львівщина). – <…> Першим елементом державності є державні символи. Коли ж їх немає, то й нічого говорити про державу. Можливо, саме цього декому й хочеться».
Микола Поровський звернувся до депутатів, які намагалися доповнити герб новими елементами: «Давайте не робити з нього натюрморт, добавляючи туди калину, малину, лелеку і тому подібне, бо з того справді вийде "єралаш". Є історичний герб-тризуб, який має одвічну історію. На ньому і треба було б зупинитись».
Врешті-решт Леонід Кравчук звернув увагу, що «незначна частина депутатів голосує проти тризуба і тільки тому, що він один, а хочуть, щоб це було в певному оформленні», і запропонував винести на голосування проект постанови з таким формулюванням: «Затвердити Тризуб як малий герб України, вважаючи його елементом великого герба України».
Рішення прийнято: «за» проголосував 231 депутат.
На розгляд Верховної Ради, отже, виносили спершу питання про один-єдиний державний герб. І тільки після скандалів і повторного голосування як політичний компроміс з'являється поняття «малий герб»[25]. Також у постанові зазначалося, що зображення Державного герба України

25 Кирилюк В. Таки зі щитом! // Літературна Україна. – 1992. – 27 лютого (№ 8). – С. 1.

КОКАРДИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ
ЗАТВЕРДЖЕНІ В ЧЕРВНІ 1995-го
ПРОІСНУВАЛИ ДО ЛИСТОПАДА 2017-го
ЗБ. АМ

поміщується на печатках органів державної влади та державного управління, грошових знаках і знаках поштової оплати, службових посвідченнях, штампах, бланках державних установ з обов'язковим дотриманням пропорцій затвердженого зображення герба[26]. Тризуб став офіційним символом Соборної України, спадкоємниці Київської Русі.

14–15 березня 1992 року в місті Бавнд-Брук (США) проведено Надзвичайну сесію Української Народної Ради – законодавчого органу державного центру Української Народної Республіки в екзилі. 24 серпня 1992 року в Маріїнському палаці в Києві відбулася передача грамоти, заяви, президентської відзнаки (клейнода-хреста гетьмана Івана Мазепи), президентських печатки та синьо-жовтого прапора останнім президентом УНР в екзилі Миколою Плав'юком першому всенародно обраному президентові України Леонідові Кравчуку. Таким чином було задекларовано: незалежна Україна є правонаступницею Української Народної Республіки.

МАРКА, ВИПУЩЕНА ДО ПЕРШОЇ РІЧНИЦІ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ
ХУД. ОЛЕГ СНАРСЬКИЙ
19 СЕРПНЯ 1992

Перші поштові марки незалежної України побачили світ 1992-го. Ще до їх виходу поштовий обіг забезпечувався так званими провізоріями: марками СРСР з місцевими надруками, у т. ч. й із зображенням Тризуба. 19 серпня 1992 року 5-мільйонним тиражем випущено марку до першої річниці незалежності України «Державний герб та Державний прапор України», виконану художником Олегом Снарським.

У березні 1993 року малий Державний герб з'явився на купонах у 2000 та 5000 карбованців, а надалі фігурував і на купонах з вищими номіналами та пам'ятних і ювілейних монетах. Запроваджені в обіг 1996-го банкноти номіналом 1, 2, 5, 10 та 20 гривень зразка 1992 року мали зображення водяного знаку з Тризубом. На введених тоді ж розмінних монетах на реверсі фігурував Державний герб, але в дещо спотворених пропорціях[27]. Лише після листа від Українського геральдичного товариства 2000 року зображення герба на монетах було приведене до нормативного вигляду. Герб України з'являється у символіці Збройних Сил, емблематиці державних установ і відомств та різних організацій.

26 Про Державний герб України: Постанова Верховної Ради України // Голос України. – 1992. – 21 лютого (№ 31). – С. 2.
27 Див.: Загреба М. Монети України 1992–2005. Каталог. – К., 2005. – С. 11–20.

ПАМ'ЯТНА МОНЕТА «10 РОКІВ ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ КАТАСТРОФИ», 1996
АВТОРИ ПРОЕКТУ: ОЛЕКСАНДР ІВАХНЕНКО (АВЕРС) ТА СЕРГІЙ МІНЕНОК (РЕВЕРС)
СРІБЛО. 38,61 мм, 33,62 г, 925º

БАНКНОТА НОМІНАЛОМ 100 ТИСЯЧ УКРАЇНСЬКИХ КАРБОВАНЦІВ (КУПОНОКАРБОВАНЦІВ, «КУПОНІВ») УПЕРШЕ З'ЯВИЛАСЯ В ОБІГУ 17 ЛИСТОПАДА 1993-го

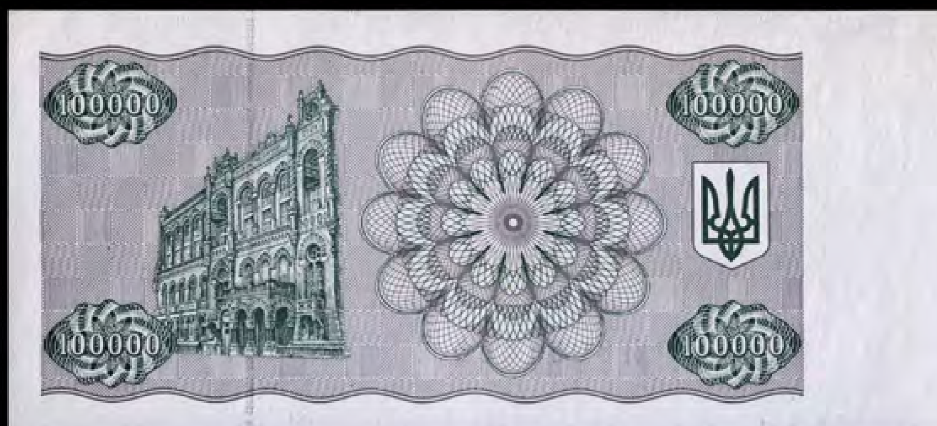

БАНКНОТА НОМІНАЛОМ 1 МІЛЬЙОН УКРАЇНСЬКИХ КАРБОВАНЦІВ ПРОІСНУВАЛА НЕЦІЛИХ ПІВТОРА РОКУ: БУЛА ВВЕДЕНА В ОБІГ 1 ТРАВНЯ 1995-го, А ВИЛУЧЕНА, ЯК І РЕШТА КУПОНО-КАРБОВАНЦІВ, – 16 ВЕРЕСНЯ 1996-го ОБИДВІ БАНКНОТИ БУЛИ ОДНАКОВОГО РОЗМІРУ – 125х56 мм

ВЕЛИКИЙ ГЕРБ УКРАЇНИ

ДЕРЖАВНІ СИМВОЛИ В КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

НАПРУГУ В СПРАВІ ПРО ВЕЛИКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГЕРБ ЗНОВУ ПІДНЯЛО ПИТАННЯ ПРО НОВУ КОНСТИТУЦІЮ УКРАЇНИ. З боку прокомуністичних сил почали лунати заклики до проведення референдуму про символіку. Якоїсь альтернативи до чинних герба та прапора не було, лише звичайні нетерпимість, реваншизм і українофобія. Стурбовані таким фахівці з геральдики, вексилології та інших спеціальних історичних дисциплін навіть прийняли з цього питання відповідну заяву від імені учасників четвертої наукової геральдичної конференції 10 листопада 1994 року[1].

У проектах Конституції України державні символи почали «обростати» різними доповненнями. Зокрема, на прапорі пропонувалося на верхній синій смузі розмістити на відстані 1/3 від древка золотий Тризуб (схоже, під впливом побудови прапора колишньої Української РСР). Але врешті-решт було враховано рекомендації Українського геральдичного товариства і в опублікованому на початку 1996 року проекті збережено подачу герба та прапора відповідно до постанов 1992 року. Однак у парламентських колах розпочалися спекуляції, що назва «Тризуб» відлякує багатьох депутатів і треба її замінити. «Знайшли» іншу – «Трійця».

Голова Українського геральдичного товариства в листі від 30 березня 1996 року запропонував зберегти офіційну назву, вживану в законодавчих актах Української Народної Республіки 1918 року та працях Михайла Грушевського – «Знак Київської держави часів Володимира Святого» (або «Святого» поміняти на «Великого»)[2], що також було враховано Конституційною комісією. Врахувала вона ще одну пропозицію УГТ: про недоцільність встановлення двох гербів – малого та великого, тож у кінцевому проекті фігурував лиш один державний герб.
Верховна Рада 2 квітня ухвалює включити до порядку денного пленарних засідань обговорення проекту Конституції України. Його перше читання почалося 17 квітня. Оскільки знову розгорнулися політичні суперечки, 19 квітня прийнято рішення про необхідність утворення Тимчасової спеціальної комісії з доробки проекту Конституції. Цю комісію створено 5 травня, а вже 28-го проект Конституції в редакції Тимчасової спеціальної комісії опубліковано в газеті «Голос України». Зокрема, стаття 20, у якій фіксувалися державні символи, мала таку редакцію: «Державний прапор України – синьо-жовтий стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг. Державний герб України – Знак Княжої держави Володимира Великого золотої барви на синьому щиті. Державний гімн України – національний гімн ”Ще не вмерла Україна”. Столицею України є місто Київ»[3].
Хоча 4 червня проект Конституції і був прийнятий у першому читанні, однак до нього надійшло майже 2 тисячі пропозицій і зауважень. Під час обговорення цього проекту у Верховній Раді прокомуністична більшість категорично виступила проти такого визначення державних символів і вимагала винести це питання окремо на всеукраїнський референдум. Постановами 1992 року і синьо-жовтий прапор, і герб Тризуб набули статусу державних символів, тож ці вимоги були суто спекулятивними.

1 Заява учасників 4-ої наукової геральдичної конференції // Знак. – 1995. – Ч. 9 (лютий). – С. 1; Не робити проблем з державної символіки (4-а наукова геральдична конференція) // Урядовий кур'єр. – 1994. – 24 грудня. – С. 4.
2 Така термінологічна пропозиція вносилася мною ще під час обговорення питання в жовтні 1991 р., див.: Краснодемський В. І порадіє за нас князь Володимир // Голос України. – 1991. – 9 жовтня (№ 196). – С. 3.
3 Конституція України: Проект доопрацьований Тимчасовою спеціальною комісією, створеною відповідно до Постанови Верховної Ради України від 5 травня 1996 року за № 169/96 – ВР // Голос України. – 1996. – 28 травня (№ 95). – С. 5.

ПОЧЕСНА ВІДЗНАКА ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ –
ПЕРША НАГОРОДА, ЗАПРОВАДЖЕНА
ПІСЛЯ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ, –
18 СЕРПНЯ 1992-го. ІЗ 22 ВЕРЕСНЯ 1996-го – ОРДЕН
«ЗА ЗАСЛУГИ» ІІІ СТУПЕНЯ
АВТОР ПРОЕКТУ – ЮХИМ ХАРАБЕТ
ЗНАК: ТОМПАК, НЕЙЗИЛЬБЕР, СРІБЛО
З ПОЗОЛОТОЮ, ЕМАЛЬ; 37,2×37,2 мм
ПР. ЗБ.

ОРДЕН КНЯГИНІ ОЛЬГИ III СТУПЕНЯ
ЗАПРОВАДЖЕНИЙ 15 СЕРПНЯ 1997
АВТОР ПРОЕКТУ – ОЛЕКСА РУДЕНКО
ЗНАК: ПОСРІБЛЕНИЙ ТОМПАК,
БІЛА ЕМАЛЬ, 4 АМЕТИСТИ; 40x45 мм
ПР. ЗБ.

19 червня, коли розпочалося друге читання, питання про державні символи, а також про державну мову та статус Криму викликали найбільше дискусій і протистояння. Щоб пршвидшити обговорення та постатейне голосування, Верховна Рада утворила робочі групи для доопрацювання відповідних статей. Проте під час важкого прийняття Конституції в ніч на 28 червня 1996 року саме з питань символів і Криму виникли найгарячіші баталії.

Задля консенсусу погоджувальна комісія знов повернула формулювання про малий і великий герби: «…Головним елементом Державного герба України є Знак Княжої Держави Володимира Великого (Малий Державний герб України). Великий Державний герб України встановлюється окремим законом, схваленим конституційною більшістю Верховної Ради України…». Також позбавила гімн слів, залишивши лише музичну версію.
Але з'явився й альтернативний варіант статті, який відкладав питання символів на майбутнє: «Україна як незалежна держава має свою державну символіку: Державний герб України, Державний прапор України та Державний гімн України. Статус державної символіки визначається законом, схваленим конституційною більшістю…». А в «Перехідних положеннях» пропонувалося додати такий текст: «До прийняття державної символіки законом, схваленим конституційною більшістю, в Україні діють державні символи, прийняті Верховною Радою минулого скликання».

При рейтинговому поіменному голосуванні перший варіант набрав 240 голосів, другий – 151, при повторному непоіменному – 275 і 143 відповідно. Другий варіант був знятий з розгляду. Але перший набирав 286, 290, 291 голос і також не проходив, оскільки потрібно було 300. Комуністи вимагали піти їм на поступки, а один з них вдався до історичних маніпуляцій про «малинові прапори та герб Війська Запорізького», хоча насправді йшлося йому про внесення до державних символів червоної барви.
Робоча група доповнила статтю 20 ще й згадкою про герб Війська Запорозького, а на голосування її поставили разом зі статтями про статус Криму. Після тривалого обговорення і багатьох спроб за цей пакет нарешті проголосувало 302 депутати, а за Конституцію в цілому – 315.
У кінцевому варіанті її стаття 20 отримала таке формулювання:
«Державними символами України є Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України.
Державний Прапор України – стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів.
Великий Державний Герб України встановлюється з урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорізького законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.
Головним елементом великого Державного Герба України є Знак Княжої Держави Володимира Великого (малий Державний Герб України).
Державний Гімн України – національний гімн на музику М. Вербицького із словами, затвердженими законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.
Опис державних символів України та порядок їх використання встановлюються законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.
Столицею України є місто Київ»[4].

4 Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996 р. // ВВР України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

КОМПЛЕКТ АТРИБУТІВ ОРДЕНА КНЯЗЯ ЯРОСЛАВА МУДРОГО І СТУПЕНЯ
ЗАСНОВАНИЙ 23 СЕРПНЯ 1995

ДО КОМПЛЕКТУ ВХОДЯТЬ, ЗЛІВА НАПРАВО: МІНІАТЮРА ОРДЕНА, ЗНАК ОРДЕНА НА ОРДЕНСЬКОМУ ЛАНЦЮЗІ Й ЗІРКА ОРДЕНА, А ТАКОЖ ЗІРКА ОРДЕНА НА СТРІЧЦІ
ЗНАК: СРІБЛО, ПОЗОЛОТА, ЕМАЛЬ; 60 мм

ІЗ 17 МЕДАЛЬЙОНІВ ОРДЕНСЬКОГО ЛАНЦЮГА (ПОЗОЛОЧЕНЕ СРІБЛО, БЛАКИТНА, СИНЯ Й ЖОВТА ЕМАЛЬ) ЧОТИРИ МІСТЯТЬ ЗОБРАЖЕННЯ ТРИЗУБА

АВТОР ПРОЕКТІВ ЗНАКІВ ОРДЕНА – ВАЛЕРІЙ ШВЕЦОВ
НАДАНО ВТО «ОРДЕН»

Оскільки проекту великого герба ніхто на розгляд Верховної Ради не готував, то його прописали як політичний компроміс на майбутнє. Треба підкреслити, що поданий у статті опис великого Державного Герба з геральдичного погляду не витримує критики. Також зовсім невизначеною є роль герба Війська Запорозького: козак із мушкетом має бути гербовою фігурою у щиті, виконувати роль щитотримача чи фігурувати у клейноді тощо. Неграмотним є й опис малого Державного Герба, оскільки ним є не просто «Знак Княжої Держави Володимира Великого», а має бути: «Золотий Знак Княжої Держави Володимира Великого у синьому полі п'ятистороннього щита з тонкою золотою облямівкою». Окрім того, у статті про державні символи залишилося визначення про Київ як столицю України, що також не зовсім тут до місця.

Процедура внесення змін до цієї статті дуже складна й визначається статтею 156 Конституції: відповідний законопроект подається до Верховної Ради президентом або не менш як двома третинами від конституційного складу парламенту й, за умови його прийняття не менш як двома третинами голосів народних депутатів, затверджується всеукраїнським референдумом, який призначається президентом України. Тому можна було лише сподіватися, що з прийняттям законів про Державні символи вдасться уточнити їх описи, а статтю 20 відредагують відповідно до геральдичних норм згодом.

Щодо самого змістового вирішення великого герба України, то, як висловився під час обговорення один депутат: «Хай попрацюють наші, будем казати, художники. Вони створять і потім отут у нас в залі зроблять виставку. І ми приймемо – кому що подобається, і будемо голосувати рейтингом»[5]. Отже, питання великого герба залишилося відкритим.

Після затвердження Конституції України тодішній міністр юстиції Сергій Головатий наказом від 14 квітня 1997 року затвердив склад робочої групи щодо розробки законопроекту «Про державні символи України». До неї ввійшли також і представники Українського геральдичного товариства – Андрій Гречило та Петро Стецюк. Робоча група напрацювала проект закону, де було враховано не лише юридичні, але й геральдичні аспекти. Зокрема, конкретизовано геральдичні описи. Проте втіленню цих напрацювань завадила відсутність великого державного герба.

5 Гречило А. Конституція є. Чи буде великий герб? // Знак. – 1996. – Ч. 12 (листопад). – С. 1–2.

КОНКУРС НА ВЕЛИКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГЕРБ 1996–1997 РОКІВ

ВИКОНУЮЧИ РОЗПОРЯДЖЕННЯ ПАРЛАМЕНТУ[6], КАБІНЕТ МІНІСТРІВ 2 ЛИСТОПАДА 1996 РОКУ ПРИЙНЯВ ПОСТАНОВУ «Про проведення конкурсу на кращий ескіз великого Державного герба України та кращий текст Державного Гімну України»[7]. При цьому затверджено склад Державної комісії з підготовки та проведення конкурсу на кращий ескіз великого Державного Герба на чолі з першим віце-прем'єр-міністром Володимиром Дурдинцем. За підсумками конкурсів мали визначити по п'ять найкращих ескізних проектів герба і п'ять проектів тексту гімну, котрі здобудуть перші місця. Вони мали подаватись урядові для внесення на розгляд Верховної Ради[8].
Встановлено першу премію (5000 грн), другу (2500 грн), третю (1500 грн) та дві заохочувальні (по 500 грн). Оголошення про конкурс опубліковано 19 листопада, а термін подачі робіт визначено до 17 грудня 1996 року.

В умовах зазначалося, що проекти великого Державного Герба України слід подавати на планшеті 30х30 см, «розмір малюнку – 100 мм у діаметрі». Члени Державних комісій з підготовки та проведення конкурсів у конкурсах участі не беруть і не консультують їх учасників. Проекти надсилаються на адресу Міністерства культури та мистецтв.
З огляду на важливість конкурсу на створення великого Державного Герба, Українське геральдичне товариство восени 1996-го підготувало й передало до Кабінету Міністрів пропозиції щодо допомоги при проведенні й організації цього конкурсу.

Після публікації досить специфічних його умов (чого варта лишень умова подачі герба «100 мм у діаметрі» на планшеті розміром 300х300мм!) Товариство 26 листопада 1996 року надіслало до Мінкульту листа з пропозицією спільно підготувати та видати після завершення конкурсу каталог проектів (під час конкурсу на Державний герб 1991-го аналогічну пропозицію від УГТ так і не вдалося реалізувати). Також УГТ просило надіслати для публікації у віснику «Знак» тексти постанов та інших офіційних документів, що стосуватимуться конкурсів, і які активно тоді розповсюджувались серед ЗМІ та різних організацій. Під час зустрічі в Мінкульті з начальником відповідного відділу Олександром Бєлашовим висловлено згоду на таку співпрацю та обіцяно надати всі матеріали[9].
Проте обіцянки здійснені не були (можливо, чиновників перелякали їдкі коментарі в деяких ЗМІ про сумнівний фаховий рівень членів Державних комісій, особливо ж серед них – лідера комуністів України Петра Симоненка).
На наступні листи Товариство отримало анекдотичні відписки першого заступника міністра Михайла Захаревича. Той радив черпати інформацію з газетних публікацій[10]. Також він відхилив пропозиції про створення незалежної експертної групи з фахівців Українського геральдичного товариства для оцінки проектів. Що ж до видання каталогу, то чиновники зіслалися на брак коштів (на виплату премій було витрачено 19000 грн, а на подібне видання вистачило б і 5% від цієї суми). Справжня причина прозвучала неофіційно: «А раптом хтось подивиться, і скаже, що були кращі проекти?».

6 Про державні символи України: Постанова Верховної Ради України від 3 вересня 1996 р. за № 347 // ВВР України. – 1996. – № 45. – Ст. 241.
7 Постанова Кабінету Міністрів України від 2 листопада1996 р. № 1328 «Про проведення конкурсу на кращий ескіз великого Державного Герба України і кращий текст Державного Гімну України»// Закони і постанови України. – 1996. – № 19. – Ст. 544.
8 Герб і гімн – за конкурсом // Урядовий кур'єр. – 1996. – 14 листопада (№ 214). – С. 1; Програма та умови відкритих конкурсів на створення кращого ескізу великого Державного Герба України і кращого тексту Державного Гімну України // Там само. – 1996. – 19 листопада (№ 217). – С. 3.
9 Хроніка // Знак. – 1997. – Ч. 13 (серпень). – С. 3.
10 Лист першого заступника міністра культури і мистецтв України М. В. Захаревича до голови Українського геральдичного товариства А. Б. Гречила від 16 липня 1997 р. за № 10–2569/18 (в архіві автора).

ПАМ'ЯТНА МОНЕТА «КОЗАК МАМАЙ»
НОМІНАЛОМ 20 ГРИВЕНЬ
ВВЕДЕНА В ОБІГ 23 ЛИПНЯ 1997
НА РЕВЕРСІ ЩИТОТРИМАЧАМИ МАЛОГО ДЕРЖАВНОГО ГЕРБА ЗОБРАЖЕНО КИЇВСЬКОГО АРХИСТРАТИГА МИХАЇЛА ТА КОРОНОВАНОГО ГАЛИЦЬКОГО ЛЕВА – ЗА МОТИВАМИ ПРОЕКТУ ВЕЛИКОГО ГЕРБА УКРАЇНИ МИКОЛИ БИТИНСЬКОГО КІНЦЯ 1930-х
АВТОРИ ПРОЕКТУ: ОЛЕКСАНДР ІВАХНЕНКО, АНДЖЕЙ НОВАКОВСКІ
СРІБЛО. 38,6 мм, 33,62 г, 925°

ОЛЕКСІЙ КОХАН
ПРОЕКТ ВЕЛИКОГО ДЕРЖАВНОГО ГЕРБА УКРАЇНИ, ЛІНІЙНЕ (ЛІВОРУЧ) ТА СХЕМАТИЧНЕ ЗОБРАЖЕННЯ, 1997

На конкурс надійшло 420 проектів герба від 385 авторів. Відбором робіт займалася окрема група у складі: Михайло Захаревич, перший заступник міністра культури та мистецтв; Олександр Бєлашов, начальник відділу пластичних мистецтв міністерства; Марія Дмитрієнко, завввідділу Інституту історії НАН України; Наталія Кулик, заступник начальника головного фінансово-економічного управління Міністерства культури та мистецтв; Олексій Міщенко, заступник голови правління Спілки художників України; Василь Перевальський, художник; Василь Стасюк, начальник головного управління сценічних і пластичних мистецтв міністерства; Андрій Чебикін, ректор Української академії мистецтв; художник Віталій Шостя.
Наприкінці грудня оголошено, що відібрано 11 найкращих проектів герба, автори яких отримають заохочувальні премії. Серед них буде проведено другий тур конкурсу (у виступі голови Державної комісії Володимира Дурдинця чомусь прозвучало «відкритий конкурс»), а всім учасникам надішлють подяки. Але на початку 1997 року рішення змінили й повідомили, що присуджено лише дві заохочувальні премії по 500 грн київським художникам Олександрові Івахненку (проект під девізом 155555) та Олексієві Кохану (проект під девізом 077777).
З 1 лютого по 1 березня 1997 року проведено другий (замовний) тур конкурсу, до якого, крім відзначених у першому турі авторів, залучено Василя Перевальського, Віталія Шостю та Бориса Туліна. Для переможця визначено премію 10000 грн, для інших учасників – гонорар по 2000 грн. Було подано чотири проекти (Тулін роботи не виконав), однак переможця не визначено, а знову відібрано роботи Кохана й Івахненка (в останньому проекті авторами вказані Марія Дмитрієнко та Юрій Савчук, а виконавцем – Олександр Івахненко). Їм на засіданні 8 квітня доручили протягом місяця доопрацювати свої роботи, а вже 17 квітня – розробити єдиний проект. Проте Олексій Кохан вирішив подавати свій проект окремо.

ОЛЕКСІЙ КОХАН. ПРОЕКТ ВЕЛИКОГО ДЕРЖАВНОГО ГЕРБА УКРАЇНИ, 1997

На засіданні 11 червня 1997 року Державна комісія розглянула тільки один проект (авторської групи у складі: Олександр Івахненко, Віталій Мітченко, Марія Дмитрієнко та Юрій Савчук; варіант Олексія Кохана чомусь не розглядали), який і був схвалений. Авторській групі виплачено премію 10000 грн. Проект рекомендовано направити на розгляд Верховної Ради України.
Загалом цей конкурс проводився із порушеннями та змінами встановлених умов у ході самих змагань, келейністю, «підкилимною боротьбою», без належного висвітлення в пресі. Якщо під час конкурсу 1991 року журналістам надали доступ до проектів, завдяки чому різні видання опублікували кілька десятків конкурсних робіт, то цього разу ледве з'явились друком відзначені проекти, а обіцяної виставки так і не було організовано. Плюс традиційна безвідповідальність чиновників: навіщо, приміром, було обіцяти учасникам конкурсів якісь подяки, яких ніхто й не збирався надсилати?[11].
У результаті «переможцем» конкурсу став проект, серед авторів якого були й члени журі. Значно гірше було те, що схвалений варіант, крім деяких геральдичних помилок, мав і значний політичний недолік – використання геральдичної «корони гідності» над щитом – елемента, який не відповідає ні історичній традиції, ані державному устрою України, суперечить Конституції і тільки може дискредитувати нашу державу. У пресі з'явилася низка критичних публікацій про це[12]. Кабінет Міністрів, однак, 18 листопада 1997 року надіслав до парламенту проект Закону України «Про затвердження великого Державного Герба України». Але його відхилили в комітетах Верховної Ради й повернули на доопрацювання[13].
2 березня 2000 року Кабінет Міністрів приймає постанову про затвердження нового складу Державної комісії з підготовки та проведення конкурсу на кращий ескіз великого Державного Герба України на чолі з тодішнім віце-прем'єром Миколою Жулинським[14]. Проте нового конкурсу проводити не стали. Натомість залишили проект, який визнали переможцем 1997 року, хоч і з деякими незначними змінами, але з тими ж недоліками та помилками. 14 червня того року його разом із новим законопроектом схвалив Кабмін і направив до Верховної Ради[15].
Глава Адміністрації Президента України Володимир Литвин 31 липня звернувся з листом до прем'єр-міністра Віктора Ющенка, де висловив низку зауважень до проекту герба, у т. ч. – і щодо неприйнятності використання корони над щитом. Відтак 5 вересня Держкомісія провела ще одне засідання, проект частково відкоригували. Законопроект «Про великий Державний Герб України» надіслано на розгляд Верховної Ради лише 26 вересня 2002 року
Тяганина з проектом великого Герба України призвела до того, що деякі народні депутати почали самі створювати варіанти герба й подавати власні законопроекти. Рекомендований же Кабміном проект знову критикували у ЗМІ[16], іноді відверто глузуючи[17]. Хоч у наступні роки Міністерство юстиції напрацювало кілька нових законопроектів[18], але критикований герб так і не був схвалений у комітетах Верховної Ради. Тож 17 березня 2003 року уряд знову вносить зміни до складу Державної комісії з підготовки та проведення конкурсу на ескіз великого Державного Герба України. Тепер її очолив віце-прем'єр Дмитро Табачник[19].

ПРОЕКТ ВЕЛИКОГО ДЕРЖАВНОГО ГЕРБА УКРАЇНИ, ГРАФІЧНИЙ ВАРІАНТ, 2000
АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ: МАРІЯ ДМИТРІЄНКО, ОЛЕКСАНДР ІВАХНЕНКО, ВІТАЛІЙ МІТЧЕНКО, ЮРІЙ САВЧУК

11 Про це див.: Хроніка // Знак. – 1997. – Ч. 13 (серпень). – С. 3.
12 Див. хоча б: Микитенко О. Замість відкритого конкурсу матимемо Великий Герб на замовлення // Київські відомості. – 1997. – 27 червня (№ 25). – С. 1, 20; Вечерський В. Дресирувальник левів для української корони // Вечірній Київ. – 1997. – 19 серпня (№ 176).
13 Когда у нас будет большой Государственный Герб Украины? // Факты. – 1999. – 13 марта. – С. 7.
14 Постанова Кабінету Міністрів України від 2 березня 2000 р. № 442 «Про затвердження нового складу Державної комісії з підготовки та проведення конкурсу на кращий ескіз великого Державного Герба України і нового складу Державної комісії з підготовки та проведення конкурсу на кращий текст Державного Гімну України» // http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=442–2000-%EF – станом на 27.03.2018 р.
15 Затверджено урядом // Урядовий кур'єр. – 2000. – 16 червня (№ 109). – С. 4; Сироватка С. Пристрасті довкола герба та гімну // Експрес (Львів). – 2000. – 29 червня – 6 липня. – С. 4.
16 Зінченко Н. Український козак у турецькому жупані проти крилатого лева на Великому державному гербі України // Хрещатик (Київ). – 2000. – 16 червня. – С. 4.
17 А казачок-то – инвалид! Элементы главного государственного символа противоречат не только законам геральдики, но и здравого смысла / Подг. Д. Тымчук // Комсомольская правда в Украине. – 2001. – 16 февраля (№ 29). – С. 12.
18 Див.: Удовиченко Г. Закон для тризуба // Київські відомості. – 2004. – 23–29 квітня (№ 17). – С. 5.
19 Кабінет Міністрів України: Постанова від 17 березня 2003 р. № 349 «Про затвердження складу Державної комісії з підготовки та проведення конкурсу на кращий ескіз великого Державного Герба України» // Урядовий кур'єр. – 2003. – 22 березня (№ 54). – С. 14.

ПРОЕКТ ВЕЛИКОГО ДЕРЖАВНОГО ГЕРБА УКРАЇНИ, 2000
АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ: МАРІЯ ДМИТРІЄНКО,
ОЛЕКСАНДР ІВАХНЕНКО, ВІТАЛІЙ МІТЧЕНКО,
ЮРІЙ САВЧУК

СИМВОЛИ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ

ШТАНДАРТ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ
КРЕП-САТИН, ЗОЛОТА НИТКА
1200х1200 мм

19 ГРУДНЯ 1996 РОКУ УКАЗОМ ПРЕЗИДЕНТА ЛЕОНІДА КУЧМИ ЗАСНОВАНО ВЕЛИКУ ДЕРЖАВНУ ПЕЧАТКУ УКРАЇНИ[20]. У документі не подано її вигляду, лише вказано, що «опис, зразок Великої Державної Печатки України та Положення про Велику Державну Печатку України затверджує Президент України». Указом «Про офіційні символи глави держави» від 29 листопада 1999 року затверджено прапор (штандарт), знак-колар, гербову печатку та булаву президента України[21].

Штандарт становить собою синє квадратне полотнище із зображенням у центрі золотого Знака Княжої Держави Володимира Великого (малого Державного Герба України). Полотнище обрамлене золотою лиштвою та прикрашене золотою бахромою. Верхівка древка – у формі кулі з онікса, оздобленої рельєфним накладним орнаментом із жовтого металу.

Знак президента України такий: орденський ланцюг, що складається з медальйона-підвіски, шести фініфтевих медальйонів та 12 декоративних ланок, розміщених у відповідній послідовності.

Медальйон-підвіска –геральдичний картуш із рельєфним зображенням малого Державного Герба України на синій емалі. Фініфтеві медальйони овальної форми, обрамлені геральдичними картушами й містять зображення знака Київського князя Володимира Великого, гербів Галицько-Волинської держави, Великого князівства Литовського, Війська Запорозького, родового герба гетьмана Богдана Хмельницького та герба Української Народної Республіки.

У центрі гербової печатки – малий Державний Герб із написом по колу «Президент України».

Під гербом – стилізоване зображення знака-хреста Ордена князя Ярослава Мудрого.

Булава виготовлена з позолоченого срібла. Її руків'я та верхівка – з декоративним орнаментом і оздоблені коштовним камінням.

У країнах, що мають великий і малий герби, саме великий у сучасній практиці й використовується найвищими органами влади й посадовими особами. Тож цілком логічно, що на печатці та штандарті президента України мало би бути зображення великого Державного Герба. Але виявилося, що цю функцію цілком нормально виконує герб, який названо малим.

ПЕЧАТКА ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ
ФОТО: МИКОЛА ЛАЗАРЕНКО

20 Про Велику Державну Печатку України: Указ Президента України від 19 грудня 1996 року № 1230/96 // Урядовий кур'єр. – 1996. – 24 грудня (№ 242). – С. 4.
21 Символи Президента України // Знак. – 2001. – Ч. 23 (травень). – С. 1.

ЗНАК-КОЛАР (УГОРІ) ТА **БУЛАВА ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ**
АВТОР ПРОЕКТІВ – ОЛЕКСА РУДЕНКО
ЗНАК: БІЛЕ Й ЖОВТЕ ЗОЛОТО, МІДЬ, ГАРЯЧА ЕМАЛЬ, КОШТОВНЕ КАМІННЯМ (94 ГРАНАТИ); 396 г
БУЛАВА: ПОЗОЛОЧЕНЕ СРІБЛО, КОШТОВНЕ КАМІННЯМ (64 СМАРАГДИ ТА ГРАНАТИ); ДІАМЕТР ЯБЛУКА 90 мм, ЗАГ. ДОВЖИНА 700 мм; 750 г
ФОТО: МИКОЛА ЛАЗАРЕНКО

КОНКУРС НА ВЕЛИКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГЕРБ 2007–2009 РОКІВ

16 ТРАВНЯ 2007 РОКУ КАБІНЕТ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ ВИДАВ РОЗПОРЯДЖЕННЯ «ПРО ПРОВЕДЕННЯ КОНКУРСУ НА КРАЩИЙ ЕСКІЗ ВЕЛИКОГО ДЕРЖАВНОГО ГЕРБА УКРАЇНИ». Знову утворювалося Комісію з підготовки та проведення конкурсу під головуванням віце-прем'єра Дмитра Табачника. Міністерству культури та туризму знову доручалося розробити до 1 вересня 2007 року всі необхідні положення, програми й умови та до 1 лютого 2009 року (!!!) подати пропозиції за результатами конкурсу Міністерству юстиції[22].

Постановою Кабміну від 15 серпня 2007 року затверджено нове положення про Комісію з підготовки та проведення конкурсу[23]. Фактично, повторилася помилка конкурсу 1996 року, коли Комісія мала виконувати й роль фахового журі. Восени Міністерство культури оголосило конкурс. Його умови: малюнок герба знову треба було подавати «100 мм у діаметрі» (на планшеті формату А3!), а сам конкурс мав тривати з 23 жовтня 2007 року до 10 жовтня 2008-го.

Однак указом президента від 17 січня 2008 року «Про деякі заходи щодо прискорення підготовки законопроекту про Державний Герб України» урядові доручено затвердити новий склад Комісії (бо деякі її члени, які входили туди «за посадою», уже перестали бути урядовцями) та «забезпечити прискорення проведення конкурсу»[24]. Відтак Кабмін 27 лютого видає розпорядження про зміни у складі Комісії. Її очолив новий віце-прем'єр Іван Васюник, до складу також введено голову Українського геральдичного товариства Андрія Гречила. Міністерству культури доручено завершити конкурс до 10 квітня й до 1 травня передати відповідні пропозиції Мін'юсту.

НАГРУДНИЙ ЗНАК МІНІСТЕРСТВА ОБОРОНИ УКРАЇНИ, 1996
АВТОР ПРОЕКТУ – ОЛЕКСА РУДЕНКО
ЛАТУНЬ, ЕМАЛЬ; ШТАМПУВАННЯ
60x50 мм

23 квітня 2008 року в Києві відбулося засідання Комісії з підготовки та проведення конкурсу на кращий ескіз великого Державного Герба України. Оскільки троє членів Комісії (Марія Дмитрієнко, Юрій Савчук і Віталій Шостя) взяли участь у конкурсі, їх виключено з її складу.

Підсумки конкурсу розчарували. Для порівняння: якщо 1991-го за три місяці надійшло понад 200 робіт, 1996-го менш як за місяць – понад 420 ескізів від 385 авторів, то цього разу за півроку – лише 52 роботи від двох-трьох десятків авторів. Більшість їхніх проектів не відповідали ні умовам конкурсу, ані геральдичним вимогам. Такий спад зацікавлення свідчив що, з одного боку, питання великого герба втратило актуальність, а з іншого – порушення умов під час попереднього конкурсу та всілякі чиновницькі зловживання знеохотили потенційних учасників.

Під час обговорення надісланих проектів шляхом рейтингового голосування відібрано до подальшого розгляду чотири роботи. Але виявилося, що три з них… були представлені ще на попередньому конкурсі, на етапі замовних проектів (тобто, за них уже були виплачені премії!)[25]. Найдивніше, що деякі з них, гостро критиковані за невідповідність геральдичним нормам і чинній Конституції України, залишено без жодних змін[26].

22 Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про проведення конкурсу на кращий ескіз великого Державного Герба України» від 16 травня 2007 р. № 283-р // http://consultant.parus.ua/?doc=03YMO67159&abz=6BYWN – станом на 25.07.2018.
23 Постанова Кабінету Міністрів «Про затвердження Положення про Комісію з підготовки та проведення конкурсу на кращий ескіз великого Державного Герба України» від 15 серпня 2007 р. № 1044 // Офіційний вісник України. – 2007. – № 61. – Ст. 2416.
24 Указ Президента України «Про деякі заходи щодо прискорення підготовки законопроекту про Державний Герб України» від 17 січня 2008 р. № 28/2008 // Урядовий кур'єр. – 2008. – 19 січня. – С. 5.
25 Гречило А. Конкурс на кращий ескіз великого Державного Герба України: старі проблеми // Знак. – 2008. – Ч. 44 (червень). – С. 5.
26 Волга Л. Чому так важко народжується великий Державний Герб? // Урядовий кур'єр. – 2008. – 30 квітня (№ 80–81).

МАРКА, ВИПУЩЕНА ДО 85-РІЧЧЯ АКТУ ЗЛУКИ УНР І ЗУНР, 2004
АВТОР ПРОЕКТУ: ОЛЕКСІЙ КОХАН

Оскільки за умови затвердження великого Державного Герба України необхідно вносити зміни у статтю 20 Конституції з точним геральдичним описом і малого, і великого гербів, то за таких перипетій із конкурсом значно простішим і логічнішим виглядало внести зміну до цієї статті, зафіксувавши в ній лише один герб.

Під час засідання конкурсної Комісії стало зрозумілим, що більшість її членів мають досить слабке уявлення про геральдику. Одна річ – «підготовка та проведення» конкурсу, а зовсім інша – функція журі, де при підбитті підсумків потрібен не принцип «мені подобається», а фахові знання, як-от під час конкурсу 1991 року, коли висновки робила спеціально сформована експертна група. Тому вирішено докооптувати нових членів-фахівців, а до Українського геральдичного товариства звернулися з проханням подати кандидатури. Пропозиції від УГТ надійшли ще на початку травня – шість осіб (у т. ч. один доктор та два кандидати історичних наук), які професійно займаються геральдикою та емблематикою, не раз виступали експертами, а головне – не мали відношення до теперішнього конкурсу й не були пов'язані з його учасниками. 28 травня 2008 року розпорядженням Кабміну внесено зміни до складу Комісії. Але… жодного фахівця від УГТ туди не включили. Виявилося, що більшість із нових членів Комісії геральдикою фактично не займалися.

Подальшого обговорення та підбиття підсумків конкурсу так і не відбулося – в усталені терміни журі ніхто не збирав. Натомість розпорядженням уряду від 24 вересня 2008-го термін проведення конкурсу на кращий ескіз великого Державного Герба України продовжено до 31 грудня того ж року, а Комісія мала його підсумувати до 1 лютого 2009-го[27]. До визначеної дати її знову не зібрали, а засідання призначили аж на 14 липня. При цьому членів Комісії повідомлено… за день до цього[28].

27 Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 лютого 2008 р. N 338» від 24 вересня 2008 р. № 1266-р // http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1266–2008-%F0 – станом на 27.03.2018 р.

28 Авторові цих рядків зателефонували лише 13 липня 2009 р. ввечері, о 18:15, і повідомили, що наступного дня відбудеться засідання конкурсної комісії, а вестиме його міністр культури Василь Вовкун, бо днем пізніше результат уже мають доповісти на засіданні Кабінету Міністрів. Оскільки 14 липня я відлітав зі Львова в інший бік, тому фізично до Києва потрапити не міг.

Тож підбиття підсумків конкурсу перетворилося на комедію. Імітовано кворум у 16 осіб – хоч кілька членів журі перебували поза Києвом. За офіційною версією – вони проголосували «по телефону»[29]. Але як це можливо, якщо жодних нових проектів ніхто не бачив, оскільки ніяких матеріалів загодя членам Комісії не розсилали, без обговорення і т. ін.? Тим більше, що це не дозволено умовами конкурсу та положенням про Комісію!

Зовсім не стало несподіванкою, що «переможцем» цього псевдоконкурсу знову став варіант, який фактично не відрізнявся ні за змістом, ні за композицією, ані за «авторським колективом» від невдалого та критикованого фахівцями проекту, активно протягуваного на попередніх конкурсах. Майже жодних змін не відбулося! Залучення ще одного графіка – Сергія Якутовича – дало те, що тепер на гербі «оновилися» варіанти лева та козака, а всі помилки так і залишилися. 17 липня 2009 року міністр культури успішно «доповів» цей проект на засіданні уряду, а той схвалив і вирішив направити на розгляд парламенту проект закону «Про великий Державний Герб України»[30]. Справа великого герба знову перетворилася на «великий скандал»[31].

Урядовий проект іще не було внесено, а вже 13 вересня 2009 року на розгляд Комітету Верховної Ради з питань державного будівництва і місцевого самоврядування надійшов зовсім інший законопроект «Про великий Державний Герб України», розроблений народними депутатками Ганною Герман, Оксаною Білозір і Катериною Ващук. Хоча в офіційному поданні авторами герба вказані лише Білозір, дизайнер Тарасюк та президент Центру правового аналізу та дослідження політичних ризиків Дяденко. Великим Державним Гербом запропоновано зображення золотого Тризуба, увінчаного хрестом. Праворуч і ліворуч від Тризуба – колосся пшениці, жита і ячменю. У нижній частині герба – схрещені козацька шабля та мушкет, покриті синьо-жовтою стрічкою з девізом «З нами Бог і Україна», а під нею – кетяг калини[32].

У цьому проекті навіть не витримана вимога Конституції: ні малого герба (Тризуба в синьому щиті), ні герба Війська Запорозького (козака з мушкетом) тут немає. Депутатки чомусь не брали участі в офіційному конкурсі, а скористалися своїм статусом і внести свій проект «із чорного ходу». У вересні 2009-го їхній варіант розіслано по всіх обласних, а також по районних і міських радах більших міст і по національних університетах із проханням провести громадське обговорення. У відповідь надійшло дуже багато і критичних, і негативних відгуків. А депутати Запорізької міськради на сесії 23 грудня 2009-го не лише відзначили низку недоліків у законопроекті, але й запропонували у відповідь свій варіант великого Державного Герба, скомпільований із символа Запорізької області.

Скандальний проект із конкурсу 2007–2009 років також залишився без розгляду Верховною Радою. Хоча Комісію з підготовки та проведення конкурсу на кращий ескіз великого Державного Герба України скасували постановою Кабміну від 3 серпня 2011 року[33], питання так і залишилося невирішеним.

ОЛЕКСА РУДЕНКО. ПРОЕКТ МАРКИ ДО 20-РІЧЧЯ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ, 2011
АВТОР ПОДАВ ТУТ, ЗОКРЕМА, СВІЙ ПРОЕКТ ВЕЛИКОГО ДЕРЖАВНОГО ГЕРБА УКРАЇНИ

29 Гречило А. Великий скандал з великим гербом // Знак. – 2009. – Ч. 48 (вересень). – С. 8.
30 Кабмін схвалив Великий Державний герб України // День. – 2009. – 18 липня (№ 123).
31 Коли автор цих рядків звернувся 29 липня 2009 р. до заступника міністра культури та туризму з проханням надіслати мені протокол засідання конкурсної комісії від 14 липня 2009 р., то отримав відповідь, що його… ще не підписав міністр! На підставі чого ж тоді він подавав матеріал на розгляд Кабміну 12 днів до того? Зрештою, чиновники таки відмовили надіслати мені копію протоколу, хоча були зобов'язані надати – як членові Комісії з підготовки та проведення конкурсу на кращий ескіз великого Державного Герба України.
32 Рябчун Ю. У Украины появился еще один вариант Большого герба // Коммерсантъ–Украина. – 2009. – 14 сентября (№ 153).
33 Офіційний вісник України. – 2011. – № 62. – Ст. 2470.

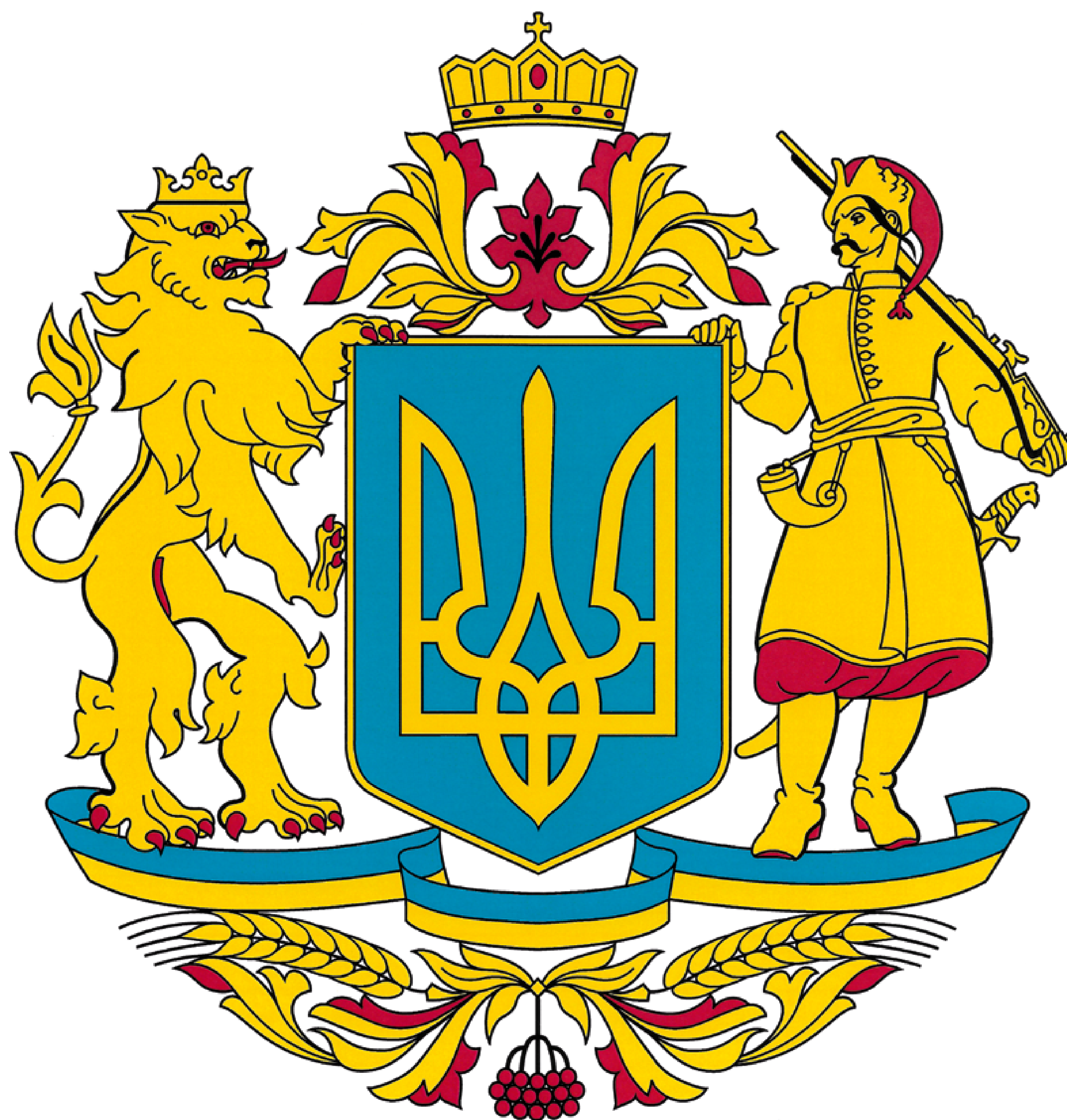

ПРОЕКТ ВЕЛИКОГО ДЕРЖАВНОГО ГЕРБА УКРАЇНИ, 2008–2009
АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ: МАРІЯ ДМИТРІЄНКО, ОЛЕКСАНДР ІВАХНЕНКО, ВІТАЛІЙ МІТЧЕНКО, ЮРІЙ САВЧУК, СЕРГІЙ ЯКУТОВИЧ

ДЕРЖАВНИЙ ПРАПОР І ГЕРБ УКРАЇНИ ЗАТВЕРДЖЕНІ 1992 РОКУ ПОСТАНОВАМИ ВЕРХОВНОЇ РАДИ. У прийнятій 1996 року Конституції зафіксовано необхідність затвердження символів «законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України».

Ще під час роботи над згаданим вище законопроектом про державні символи України 1997 року в робочій групі виникла дискусія, чи це має бути один закон про всі три символи, чи три окремі закони – про герб, прапор і гімн. На жаль, стаття 20 Конституції дає досить розмите пояснення, бо згадує тричі про встановлення законом великого герба, гімну й описів символів та порядку про їх використання: «Великий Державний Герб України встановлюється […] законом…»; «Державний Гімн України – національний гімн на музику Михайла Вербицького із словами, затвердженими законом…»; «Опис державних символів України та порядок їх використання встановлюються законом…».

БЕРЕТНИЙ ЗНАК СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ, 2017
ЛАТУНЬ; ЛИТВО. 50x50 мм

З одного боку, це можна трактувати буквально як необхідність зафіксувати всі символи єдиним законом, з іншого – лише як фіксацію типу юридичного акту. Тобто, що кожен зі згаданих символів затверджується саме законом, а не постановою, указом чи іншим правовим актом. У робочій групі 1997 року автор цих рядків наполягав на трьох окремих законопроектах, тим більше, що великого герба ще не було, натомість закони про прапор і гімн уже можна було виносити на затвердження Верховною Радою. Однак врешті зупинилися на єдиному законопроекті, який так і «завис» через брак результатів конкурсу на великий герб. До логічного завершення довели лише ухвалений 6 березня 2003 року Закон «Про Державний Гімн України»[34], яким нарешті було узаконено його текстову частину.

Українське геральдичне товариство неодноразово зверталося до керівництва країни з пропозиціями врегулювати проблему із символікою. 23 серпня 2014 року указом президента «Про деякі заходи щодо унормування питань опису, порядку використання і захисту державних символів України» доручалося Кабінетові Міністрів «підготувати та внести в установленому порядку на розгляд Верховної Ради України законопроект про опис, порядок використання і захист державних символів України»[35].

Три окремі законопроекти розроблялися в Міністерстві юстиції. У березні 2015-го їх надіслали й до УГТ для пропозицій і зауважень. Більшість із них були враховані. Зрештою один із законопроектів – про Державний прапор України – зареєстровано у Верховній Раді 16 жовтня 2015-го. 2 лютого наступного року парламент схвалив цей законопроект у першому читанні, однак під час обговорення знову виринули пропозиції об'єднати всі три державні символи в одному документі.

17 лютого 2016 року Комітет з питань державного будівництва, регіональної політики та місцевого самоврядування утворив Робочу групу з опрацювання та підготовки до другого читання законопроекту «Про Державний Прапор України». Оскільки в парламенті було зареєстровано різними депутатами ще кілька законопроектів про державні символи, то робоча група, до якої увійшли й представники УГТ, зрештою рекомендувала взяти за основу проект Закону про державні символи України, порядок їх використання та захисту (№ 4103–1), поданий групою нардних депутатів. Також було подано низку доповнень і уточнень до цього законопроекту.

34 ВВР України. – 2003. – № 24. – Ст. 163.
35 Офіційний вісник Президента України. – 2014. 27 серпня (№ 37). – Ст. 1545; Урядовий кур'єр. – 2014. – 2 вересня (№ 159).

БЕРЕТНИЙ ЗНАК ОКРЕМОГО ПОЛКУ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ, 2017
ЗА ОСНОВУ ВЗЯТО т. зв. «СЕРДЮЦЬКУ ЗОРЮ» ПЕРІОДУ ГЕТЬМАНАТУ 1918 РОКУ
ЛАТУНЬ; ЛИТВО. 50х50 мм
ЗБІЛЬШЕНО ВДВІЧІ

ЩО ТАКЕ «ВЕЛИКИЙ ГЕРБ» І НАВІЩО ВІН ВЗАГАЛІ

ВЕЛИКІ ГЕРБИ ВИНИКЛИ ПЕРЕВАЖНО ЯК СИМВОЛИ ВЕЛИКИХ ІМПЕРІЙ і відображали всі їхні складові та нові територіальні здобутки. Наприклад, в імперії Габсбурґів усі новоприєднані землі відразу ж фіксувалися в титулатурі монарха, а їхні герби вносилися до великого герба. Після Першої світової війни деякі нові незалежні держави, що постали на руїнах колишніх імперій, наслідували практику «великих» і «малих» (або ще й «середніх») гербів. Зокрема, нові республіки: Естонія, Латвія та Чехословаччина.

Великі герби в цих країнах формувалися за різними геральдичними принцимами. Якщо в Естонії та Латвії зображення на щитах залишилося незмінним, а герб доповнювався позащитовими елементами (вінками чи щитотримачами), то в Чехословаччині змінювався і щит, в якому збільшувалася кількість полів із символами земель країни. В усіх великих гербах згаданих країн над щитами не було жодних корон. Використання ж т. зв. «корон гідності» відповідного рангу вказувало на статус держави – що вона є монархією: імперією, королівством, герцогством, князівством тощо. Оскільки нові держави були республіками, то й жодних корон над щитами в їхніх гербах не було.

Михайло Грушевський повідомляв, що 22 березня 1918 року Центральна Рада затвердила великий і малий герби Української Народної Республіки, хоча жодного юридичного оформлення таких гербів насправді не було зроблено, а йшлося, мабуть, про два різні варіанти герба, виконані Василем Кричевським. На початку 1919-го вже Георгій Нарбут мав опрацювати великий герб УНР, у якому планувалося подати символи різних історичних земель України. Але цей проект також не реалізовано. У 1930-х Микола Битинський напрацював проекти державних символів України, в т. ч. й малого, середнього та великого герба (див. розділ 6). Однак і ці варіанти також реального використання не мали.

За результатами конкурсу 1991 року і проект-переможець, і декілька інших передбачали малий і великий (зі щитотримачами) герби України, проте при розробці кінцевого варіанту вирішено відмовитися від такого підходу з огляду на ризик, що великий герб депутати Верховної Ради попросту «забалакають». Тому на розгляд виносився один знак, який для політичного компромісу врешті назвали малим Державним Гербом. Такий стан речей залишився й у Конституції України.

Оскільки затверджений 1992 року державний герб (трактований як малий) повноцінно виконує свою функцію в усіх сферах суспільного життя, то й особлива потреба у великому гербі відпала. Штучна політизація, скандали з проведенням конкурсів на його проекти та складна процедура затвердження пояснюють, чому впродовж понад 25 років так і не вдалося вирішити цю справу. Треба мати на увазі, що не всі держави у світі використовують герби як державні символи, у багатьох таку функцію виконують зображення державних печаток або негеральдичних емблем. Це залежить передусім від історичних, культурних чи релігійних традицій. Не герби, а саме емблеми як декларування республіканізму є символами Франції та Італії – країн із тривалими геральдичними традиціями.

Серед країн із традиційними гербами лише незначна кількість мають т. зв. великий і малий. Переважно це держави з давнім і чинним досі монархічним устроєм, як-от: Швеція, Данія, Нідерланди, Бельгія, Люксембург, Ліхтенштейн та ін. У них великі герби передовсім є символами пануючого монарха, хоч іноді вживаються і в інших сферах. Неодмінним елементом таких знаків є так звані корони гідності, що увінчують геральдичну композицію – над щитом чи над мантією. Сьогодні в гербах монархій, як правило, подано зображення не символічних, а реальних корон, що використовуються в офіційних церемоніалах.

Після падіння соціалістичної системи низка держав колишнього соцтабору також запровадили великі й малі герби. Зокрема, Латвія, Естонія та Чехія. Більш ніж один герб мають Грузія та Сербія, а також формально й Болгарія, хоча в її конституції й у відповідному законі зафіксовано один герб, але з різними його описами. Як правило, великі герби використовують глави цих країн і вищі органи влади й управління.

Інше питання, що в гербах деяких постсоціалістичних країн з'явилися різних форм корони, хоча монархіями вони не стали. Наприклад, у Польщі, Росії та Румунії корони увінчують голови орлів у щиті як гербові фігури, вони не відіграють ролі корон гідності і не суперечать традиційним геральдичним нормам. Натомість у символах Грузії, Сербії та Болгарії, а також у сучасних гербах Угорщини та Чорногорії або повернули корони зі старих гербів, коли ці країни були монархіями, або розмістили історичні корони з давнішого періоду. Такий підхід намагаються обґрунтувати «історичною спадковістю», хоча його критикують, бо нівелює логіку геральдичної побудови символів.
Якщо ж розглядати під цим кутом різні конкурсні проекти великого герба України, то намагання увінчати його якоюсь короною виглядає ще смішніше, адже Україна не має глибоких монархічних традицій, як і невідомим є точний вигляд історичних корон – чи київських князів, чи короля Данила. Тому в конкурсних проектах панує справжній безлад із різноманітними варіантами «корон гідності». Намагання ж пояснити сенс їх застосування як «символ суверенітету» ще кумедніші, бо за цією логікою десятки інших країн, у гербах яких немає жодних корон (Німеччина, США, Швейцарія, Португалія та ін.), не є ні суверенними, ні незалежними. Тож чи є сенс виставляти Україну на посміховисько з таким претензійним елементом у гербі?
Усі скандали навколо великого герба України лише вкотре засвідчили, що такий символ попросту не потрібен. І тут кілька аспектів:
1. Функціональний – не зовсім зрозумілою є сфера застосування цього знаку.
2. Фаховий – не всі, «будемо казати, художники» мають поняття про геральдику. Ще менше – парламентарі. Більшість проектів, надісланих на нефахово організовані конкурси, не відповідала ні геральдичним, ні юридичним нормам.
3. Політичний – розгляд питання про великий герб, безсумнівно, знову загострить протистояння у Верховній Раді.

Тому оптимальним залишається варіант: внести зміни в чинне законодавство та зафіксувати лише один Державний Герб України, який функціонує ще з 1992 року, знявши з нього ярлик «малий». Більшість держав у світі (зокрема, Німеччина, Польща, США, Фінляндія, Швейцарія, Ірландія та багато інших) обходяться лише одним гербом.

Є й інший вихід. Українське геральдичне товариство вже не раз пропонувало фахово вирішити питання. Для цього слід провести круглий стіл чи узгоджувальну конференцію серед спеціалістів для напрацювання єдиної концепції великого герба, яка відповідатиме геральдичним нормам і не викликатиме жодних зауважень, бо при наявних у чинному законодавстві формулюваннях можуть бути різночитання. Далі в одній чи кількох робочих групах напрацювати графічні проекти, з яких Верховна Рада нарешті зможе вибрати остаточний варіант великого герба. Вистачить і кількох тижнів. Бракує лише політичної волі вирішити все аж так просто та поставити крапку в цій епопеї, що триває вже понад 25 років.

РЕЗЮМЕ

НАЦІОНАЛЬНІ Й ДЕРЖАВНІ СИМВОЛИ в сучасному їх розумінні з'являються лише протягом останніх двох століть із процесом формування сучасних національних держав. Вибір символіки в кожного державного утворення – індивідуальний. Іноді тут апелювали до гербів давніх форм державності, часом за основу брали геральдичні традиції політично більш активного регіону, де процеси національного самоусвідомлення й державотворення або національно-визвольний рух були найпотужніші. Буває, що обирали й цілком нові символи.

Україна має багату геральдичну традицію. Часів Королівства Русі (Галицько-Волинської держави) сягає вживання герба із золотим левом, що спинається на скелю. У XIX ст. під цим символом відбувалося національне відродження в Галичині. У Гетьманщині «національним гербом» у XVIII ст. вважався козак із мушкетом на плечі. Згодом стати символом Великої (Наддніпрянської) України претендував київський архістратиг Михаїл.

Остаточно ж українські національно-державні символи сформувалися й утвердилися 100 років тому, із ухваленням 1918-го закону про герб УНР. За основу було взято найдавнішу традицію – ще догеральдичну, оперту на знаковій системі Київської Русі. Тризуб, карбований на монетах князя Володимира Великого, стає головним українським національним знаком із сучасною інтерпретацією як символ державності та соборності України.

SUMMARY

NATIONAL AND STATE SYMBOLS in a contemporary sense emerged during the last two centuries with the formation of now-existing countries. The choice of symbols is personalized – some referred to the emblems of previous historical formations; others employed the heraldic traditions of more politically active regions where national self-awareness and state formation or a national liberation movement were the most powerful. Sometimes, entirely new symbols were chosen.

Ukraine has rich heraldic traditions. The golden lion climbing a mountain had been used during the times of the Kingdom of Ruthenia (Principality of Galicia–Volhynia). In the nineteenth century, this emblem was used during the national revival in Galicia. During the eighteenth century, a cossack holding a musket over his shoulder had been recognized as a national symbol in the Cossack Hetmanate. Later, during the times of Great Ukraine, the figure of the archangel Michael was considered an emblem.

The final stage of Ukrainian national and state symbols development occurred a hundred years ago in 1918 when the Coat of Arms Act of Ukrainian People's Republic was enacted. The pre-heraldic tradition rooted in the symbols of Kyiv Rus' was used as a basis. The trident (tryzub) embossed on the coins during the rule of Volodymyr the Great become the primary national emblem of Ukraine and assumed the current interpretation as a symbol of sovereignty and unity.

ГЕОРГІЙ НАРБУТ
ТРИЗУБ У БУКВИЦІ-ВІНКУ
ФРАГМЕНТ ГРАМОТИ, 1919
ЗБІЛЬШЕНО ВТРИЧІ
НХМУ

ISBN 978-617-7482-20-7

Гречило А. (текст), Завітій Б. (упорядкування, заг. редакція)
НАШ ГЕРБ. Українські символи від княжих часів до сьогодення
Альбом. Київ: РОДОВІД, 2018. – 400 с., іл.

Відповідальний за випуск: Богдан Завітій

ВИДАВНИЦТВО РОДОВІД
Свідоцтво про внесення
до Державного реєстру видавців
Серія ДК № 1230 від 12.02.2003
www.rodovid.net

ДРУК
«Майстер Книг» (Київ)
Свідоцтво про реєстрацію
ДК № 3861 від 18.08.2010